

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Techniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

Theoretical Concept Of Eco Criticism In English Literature

Prof. Dr. Anupama Prakash Pol

Prof. and Head, Department of English

K. N. Bhise, Arts & Commerce College, Kurduwadi.

Corresponding Author- Prof. Dr. Anupama Prakash Pol

Email- polanupama1999@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7821161

Abstract

The present paper tries to focus the theory of eco-criticism. It focuses on the critical writings that investigate the relation between literature and environment. It discusses the major issues and concerns of eco-criticism. The theory of eco-criticism refers to the natural world and it is a universal issue. There is a need of eco-centric religion which will have reverence for all forms of life. It also discusses the establishment and development of eco-criticism. There are so many disagreements with regard to the conversation of ecosystem. It tries to share the fundamental conception of human culture. It is very important to be well informed to the world through literature so that it will provoke our feelings and imaginations about the alarming ecological deconstruction. It analyses the differences in attitudes towards the environment that are attributable to a writer's race, ethnicity, social class and gender which is the feature of eco-criticism.

Introduction:

Eco-criticism is a turn which is created with a combination of two familiar terms like – 'Criticism and Ecology'. Eco-criticism is a broad approach that is known by other designations like – 'Green Studies', 'Eco Poetics' and 'Environmental Literary Criticism'. Eco-criticism takes an earth centered approach to literary studies. It is supposed that eco-criticism was officially heralded by the publication of works like 'The Eco-criticism Reader' by Cheryl Glotfelty and 'The Environmental Imagination' by Lawrence Buell.

Natural Environment has always been depicted since ancient time in various forms of literature. The holy books and religious scriptures are full of references about natural surroundings. The pastoral form of literature which was initiated in the third century B. C. This form expresses the nostalgia to return to the holy, tranquil and unadulterated surroundings in order to seek that peacefulness which was lost in the urban life. This genre provided realistic details of the natural surroundings. Many Writers like – Gilbert White, William Bertram, Henry David Thoreau wrote in this regard. It helped to attract the attention of the World towards the devastation of environment because of

the rapid growth in industrialization and urbanization.

As there were no organized movements to study the ecological aspects of literature, it became a burning issue in the twentieth century. The concern for the environmental crisis was realized through the books – 'A Sand County Almanac' by Aldo Leopold and 'Silent Spring' by Rachel Carson. According to Joseph Meeker, the chief cause of environmental crisis is the cultural tradition of the West that is the separation of culture from nature. From his book, 'The Comedy of Survival', there was a rapid growth of eco-criticism in the field of literature.

Glotfelty mentioned eco-criticism as the study of the relationship between literature and the physical environment. Lawrence Buell defines eco-criticism, instead as the study of the relationship between literature and environment conducted in a spirit of commitment to environmentalist praxis. The eco-criticism establishes ASLE (Association for the Study of Literature and Environment). It encourages the writers across the globe to pen articles, critical comments, organize and participate in series of conferences. The aim of this association is to create awareness through eco-critical writings amongst the world community about

the concerns for environment and also to prompt social and political action in this regard.

According to M H Abrams, eco-critics do not share a single theoretical perspective, instead, their engagements with environmental literature manifest a wide range of traditional, post structural and postcolonial ways of thinking and modes of analysis. The issues and concerns of eco-criticism are as follows:

1) Stress on Need of Eco-centrism:

According to the biblical references, man is the topmost creation of God and hence God gave man dominion over other creations including animals and nature. This notion prevailed in almost all ancient religions and philosophies. The new ecological movement maintains that the ancient conception of anthropocentrism needs to be replaced by eco-centrism. It is the view that all creation of God is in no way less than or inferior to the human species. So, the stress on need of eco-centrism is one of the most important issue of the eco-criticism. During the ancient times, the western religions and philosophies are oriented to the human interests. Hence it is very necessary.

2) Evaluation of Binaries:

It is one of the important features of eco-criticism. These binaries such as man / nature or culture / nature instead of considering them as exclusive opposition, are considered as interconnections and interdependence. It is thought that culture and place are images of one another and our identities refer to our places of living. According to M H Abrams, human experience of the natural environment is a meditation of a particular time and place in a particular culture, and its representation in a work of literature is undoubtedly shaped by human feelings and the human imagination. According to Wendell Berry, our culture and our place are images of each other and inseparable from each other and are literally part of one another.

3) Extension of Green Reading:

Eco-criticism strongly recommends the extension of green reading to all literary forms including the writings of the natural and social sciences. Its main objective is to incorporate the so far undervalued forms of nature writing within the major canon of literature. The authors like Mark Twain, Thomas Hardy contributed to eco-criticism

with the extension of green reading with local color and regional fiction.

4) Ecofeminism:

The analysis of the differences in attitudes towards the environment that are attributable to a writer's race, ethnicity, social class and gender. It is one of the most important features of eco-criticism. Ecofeminism is a phenomenon created by the writings of Annette Kolodny. It deals with the analysis of the role ascribed to women in fantasies of the natural surroundings by male writers as well as female writers. She points out the inclination in the male authored literature of gendering the land as female, and accordingly the dominant tendency of restoring to nature for relaxation, delight and recovery. She also proposed equivalence between the domination and suppression of women and exploitation of the land. Her views are convincing because many epithets are equally applicable to both female and land. According to the critics, the wilderness romance is one of the prominent forms of American literature, which presents specifically male imaginings of escape to a virgin natural environment, free of women's dominance in which the protagonist undergoes a test of his character and virility. The wilderness romance can be noticed in the major works of James Cooper, Herman Melville and Mark Twain.

5) Environmental Crises:

Eco-criticism believes that the natural world is a living, sacred thing in which each individual feels closely attached to a particular physical place and where every human being lives in interdependence and reciprocity with every other living thing. Eco-criticism has created a growing interest in the animistic religions of so-called primitive cultures, especially Hinduism, Buddhism and other religions that do not believe in the Western understanding of dominion of man over non-human world. Environmental crises have become general issue. Some eco-critics think that by rejecting Western religions and culture with their anthropocentric view, this crisis can be resolved. Some critics have the view that there is no need to accept any such new or alien religion because they feel that it is possible to protect environment by identifying and developing the human central ethics, tents and philosophy of the West which will recognize humans not as masters of the natural world but as the

morally responsible leaving beings in the ecosystem.

Contributions to Eco-criticism:

Most of the eco-critics agree that scientific awareness about the alarming ecological destruction is not sufficient enough to avert the danger. The Romantic period of the early 19th century was the turning point in the long western tradition of human transcendence and domination over nature. Jonathan Bate in 1991 published the book 'Romantic Ecology: Wordsworth and the environmental tradition'. It speaks about the ecological and environmental consciousness of Wordsworth. The motif of the modern Romantic literature was that the root cause of modern man's melancholy is in its alienation from the natural world, and that the sure cure of this malady lies in the reunion of humanity and nature.

According to Cheryll Glotfelty, eco-criticism is worthy enterprise because it directs our attention to matters about which we need to be thought and worried. Eco-critics encourage others to think seriously about the relationship between human beings and nature, and about the ethical and aesthetic dilemmas posed by the environmental crises. One of the reasons that eco-criticism continues to grow as a discipline is the continued global environmental crises.

There are number of books and anthologies that contributed in the establishment and development of eco-criticism. The anthology, 'The Eco-criticism Reader: Landmarks in Literary Ecology', it is published in 1996, and edited by Cheryll Glotfelty and Harold Fromm. They contributed a lot in giving thrust to the eco-critical movement. There is other anthologist like 'The Norton Book of Nature Writing' by Robert Flinch and John Elder published 1990, 'American Nature Writers' by John Elder published in 1996. The important books are – 'The Machine in the Garden: Technology and Pastoral Ideal in America' in 1964 by Leo Marx, 'Wilderness and the American Mind' by Roderick Nash in 1967, 'Nature's Economy: A History of Ecological Ideas' by Donald Worster in 1977 and 'Forests: The Shadow of Civilization' by Robert Harrison in 1992.

Conclusion:

It can be concluded from the above discussion that the theory of eco-criticism to expose apprehension about the environment and also to show how the work of Writers can play important role in solving the real and

alarming ecological problems. As eco-criticism believes that natural world is leaving, sacred things, it is the need to think and aware about it. It will help to reduce the global environmental crises.

References:

1. Bate, Jonathan. (1991). *Romantic Ecology: Wordsworth and the Experimental Tradition*. Rout ledge, UK.
2. Bate, Jonathan. (2000). *The Song of the Earth*. Picador.
3. Branch, Michael P. and Solvic, Scott. (2003). *ISLE Reader: Eco-criticism: 1993-2003*. University of Georgia Press.
4. Coupe, Laurence. (2000). *The Green Studies Reader: From Romanticism to Eco-criticism*. Rout ledge, UK.
5. Glotfelty, Cheryll and Fromm, Harold. (1996). *The Eco-criticism Reader: Landmarks Literary Ecology*. University of Georgia Press.
6. Buell, Lawrence. (1995). *The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing and the Formation of American Culture*. Harvard University Press.
7. Barry, Peter. (2010). *Beginning Theory: An Introduction to Literary Cultural Theory*. Manchester University Press.

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theroretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Tachniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective

Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand ¹, Dr. Anupama Prakash Pol ²

¹Research Scholar, PAH Solapur University, Solapur
Faculty of Arts (Humanities : English)

²Research Guide , Associate Professor and Head Dept. of English
K.N. Bhise Arts Commerce and Vinayakrao Patil Science College,
Bhosare.

Corresponding Author- Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand

DOI-10.5281/zenodo.7824364

Abstract :

The most recent theory, recognised in 1996, is eco-criticism. Among other titles, ecocriticism is often referred to as ecology, ecological literature, green philosophy, and green cultural studies. These are rephrased concepts from nature research that act as building blocks for the growth of eco critique theory. Ecocriticism is the interdisciplinary and scientific study of literature and the environment. Robert Frost is regarded as the most prominent American poet of the 20th century. The researcher has interpreted the eco-critical study of Frost's poem Birches using textual examples. The researcher has presented an Ecological perspective of Robert Frost in this poem.

Key Words: Ecology, eco-criticism, Robert Frost, culture etc.

In ecocriticism, relationships between people, culture, and nature are extensively scrutinised in literature. The debate that emphasises the cultural components of differing ideas of nature is commonly depicted in ecocriticism. "Eco critique is a varied and quickly evolving set of techniques that challenges inherited thinking and practise in the study of literature and culture," says Timothy Clark (Clark Cover, page 256). Ecocriticism therefore assesses literature and culture: "Eco critique is a theoretical approach that explores cultural conceptions of Nature in their social and political contexts," says Egan Cover on page 204. Ecocriticism "might be a means of moving from a world of self-isolating societies to a world of unified cultures from a monoculture view of nature," claims Nicholas xxiii.

The development of the ecocriticism idea has a significant and fascinating history. The early history of the phrase reveals the contributions of three people. The first part of Mazel's collection of "early eco critique" was published in 1864, according to Bull 152, lines 31–32. The term "ecology" was first used by German naturalist Ernst Haeckel in 1869. V. and Jana, lines 15–17). Joseph

Meeker first used the phrase "literary ecology" in 1972. In 1978, William Rueckert wrote an essay titled "Literature and Ecology: A Test of Ecological Criticism," in which he first used the word "ecocriticism." The writer addresses mankind in his message. One of the brilliant and distinguishing features of the biological worldview is the idea that human laws may also be used to protect nature, that trees (including dolphins, whales, falcons, and shimmering cranes) would need lawyers to express and defend their rights. He asserts that language is the vehicle for storing creative energy, and that in literature, energy comes from the creative imagination. Through the publication of the two seminal works in 1996, eco-criticism theory receives official recognition: The Environmental Imagination by Lawrence Buell and the Ecocriticism Reader by Cheryll Glotfelty and Harold Fromm.

The well-known American poet of the 20th century is Robert Frost. The Eco-critical study of Robert Frost's poems Birches is the primary focus of this paper.

The environment is a natural phenomenon that affects human life. The celestial fortune of Vedic writing contains the

fundamental elements of climate security. For instance, the Rigveda 6.48:17 verse “Do not cut trees since they eliminate pollutants” is quoted by Kumar viii. Several sources show that a tiny number of Indians try to defend India without being part of the environmentalist movement. Women from the Tihari Garhwal region protested during India’s 1970 Chipko movement, which was crucial in preserving the environment and trees (Kumar, p. 85). (Kumar, p. 85). Megha Patkar, Baba Amte, and Sunderlal Bahuguna revolted to protect the environment.

All languages and literary genres have historically been interested in writing about the natural world. The Oxford English Dictionary defines nature as “the phenomena of the physical world collectively, encompassing plants, animals, and terrain as opposed to humans or human invention,” according to Pearsall 950. Eco analysis has broadened the degree’s focus from only writing about nature to examining literature, culture, and science as a whole.

Eco and criticism are combined to generate the word “eco-criticism.” “Eco” refers to the planet and the entire universe, while “criticism” refers to investigation. Hence, critiquing the environment requires research into the natural world. On the other hand, ecocriticism goes beyond the study of nature. It broadens and offers a more thorough method of studying literature. It is interdisciplinary in its methods because it includes the study of nature, culture, and topography. Among other titles, ecocriticism is often referred to as ecology, ecological literature, green philosophy, and green cultural studies are adapted terms from the study of nature that act as the cornerstones for the growth of the ecocriticism thesis.

Literature serves as a platform for reflecting on today’s societal challenges. The world is at the pinnacle of progress thanks to the turn of events in science and innovation. But human lives are in danger. Modern climatic difficulties are typically the result of human activity; they are, in other words, a biological consequence of civilization (Glotfelty and Fromme xxi lines 6-7). If the person is still living, they can enjoy the benefits of technological and scientific progress. Ecological analysis warns society’s citizens by making abstract efforts to become more acutely aware of all problems. Ecocriticism theory is thus particularly

pertinent to and helpful in the twenty-first century. “Poetry is the place where we conserve the environment if poetry is the original admittance of dwelling” (Bate 283 lines 10-12). The earth is saved if mortals live there.

Famous in both American and foreign literature of the 20th century, Robert Lee Frost is a poet. The fame of Robert Frost spreads internationally. He was one of the first authors born on the West coast to acquire international fame, according to Wager 205. He is a New Britain artist who contributes numerous volumes of poetry to American writing. Nine substantial volumes of his poems are compiled. They write lengthy poems and condensed lyrics. He has four times in his career won the esteemed Pulitzer Prize for poetry. His poetry explore human life, relationships, and lifestyles within the background of nature.

There are numerous allusions to the outdoors in the well-known Frost poem Birches. Birches are a common sight in New England. The poem is coloured green. It is a collection of breath-taking images of people and the natural world. It is well-liked and among Frost’s most well-known compositions. The opening lines of the poem depict the poet’s observation of birches bending to the left and right in order to maintain their straightness in darker trees. The poet depicts the swinging motion of this tree. The poet has skilfully captured the effect that a natural phenomenon has had on the birches, which is accentuated by the chilly, sunny morning after a shower. The lines “When the breeze rises and turn many coloured” (www.PoemHunter.com - Robert Frost - Poems 47 line 8) and “Shortly the sun’s warmth makes them lose crystal shells” both highlight the beauty of birches (www.PoemHunter.com – Robert Frost – Poems 47 line -10).

The poet draws parallels between elements of trees and how people live. Birches have suited the poet’s mood. Birches are used in the poem to illustrate how the poet, the guys, and the girls all appreciate the same trees. The writer is reminded of some young men swinging on a tree by the way birches are growing. Girls are compared to the shedding leaves of birches. It serves as a reminder of the interdependence between nature and people. The poem also features the cheeky child who likes to swing from trees and ride on them. In this way, the artist

uses the personality of a child to depict the enjoyable moments of life during the formative years. The poet's attachment to the same tree is shown by climbing a birch tree and stepping down from the tree's rear branches to its snow-white trunk. As a result, the poem explores a range of breath-taking imagery of people and the natural world. It appears to the human race in a real and general sense.

He slowly climbs till he reaches the tree's top bracing, just above the brim (edge). Ecocriticism can therefore be observed in the poem's portrayal of harmony between people and the natural world. Using realistic description, the poem employs symbolism to demonstrate how the ideal and actual worlds are related. Struggle, happiness, and unhappiness are all part of life. The poet also requests that his wishes be partially granted and that fate not misinterpret him. The climbing, ascending, and bending of the birches represents the barriers that lie in the path of the soul's unification with God. As a result, the poem grows more confident in life's inherent goodness. The poet's message of world peace and human harmony is inspirational. I have no idea where going worse, but Earth is the perfect place for love." Robert Ice (PoemHunter.com) is reasoned "lines 13–14 in Sonnets 48. The lines that came before suggest ethics and values, which are elements of ecocriticism. In the poetry, Eco sensitivity is demonstrated. The poem also alludes to the poet's aversion to endangering trees. In this sense, Birches serves as the best example of Ice's environmental ideas.

The researcher concurs with John Frost Lynen's observation after reading Frost's poems: "Frost's nature poetry is so excellent and so characteristic that it must be given a prominent place in any account of his art...nature Frost's poetry is so excellent and so characteristic that it must be given a prominent place in any account of his art" (Tilak 24). In reality, Robert Frost wrote several really good poetry about nature. At the moment, the world is plagued by problems like climate change, global warming, and tragedies like earthquakes, cyclones, floods, and other natural calamities. The altered environment has an impact on people, birds, animals, and other species. With his poems, Robert Frost has eloquently discussed the need to protect the

environment, preserve it, and appreciate its various parts.

Works Cited:

1. Bate, Jonathan. *The Song of the Earth*. Harvard Uni. Press: Cambridge. 2002. Print.
2. Buell, Lawrence. *The Future of Environmental Criticism*. Blackwell Pvt. Malden: USA. 2005. Print.
3. Clark, Timothy. *Cambridge Introduction to Literature and Environment*. Cambridge Uni. Press: Cambridge. 3rd ed. 2013. Print.
4. Egan, Gabriel. *Green Shakespeare*. Routledge Taylor & Francis Group: London and New York. 2006. Print.
5. Glotfelty, Cheryll, and Fromm Harold, editors. *The Eco Criticism Reader*. The Uni. Of Georgia Press: Athens Georgia. 1996. Print
6. Kumar, Satendra. *Ecological Consciousness in Literature*. Yking Books: Jaipur. 2013. Print.
7. Nichols, Asthon. *Beyond Romantic Eco criticism*. Palgrave Macmillan: New York. 2011. Print.
8. Pearsall, Judy editor. *The Concise Oxford English Dictionary*. Oxford Uni. Press: New Delhi. 10thed. ,1999. Print.
9. Tilak, Raghukul. *Robert Frost – Select Poems*, 15th ed., Rama Brothers, New Delhi, 1994, Print.
10. V., Rajakrishnan, and Jana Ujjwal ed.s. *The Green Symphony*. Sarup Book Pub.s: New Delhi. 2011. Print.
11. Wager, Willis. *American Literature A World View*. New York University Press, 1968, Print
12. www.PoemHunter.com – Robert Frost - Poems, The World's Poetry Archive, Classical Series, 2004.

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Techniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunke Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra.

Dr. Nagare V. B.

Head, Dept. of Geography, K N Bhise Arts, Commerce and Vinayakrao Patil Science College Bhosare, Madha.

Corresponding Author- Dr. Nagare V. B.

DOI- 10.5281/zenodo.7821171

Abstract:

Tadwale village in Madha taluka was selected for the population study. The total population of women in Tadwale village is 47.5% i.e., 702. Also, the female literacy rate there is 30.1% i.e., 444. Similarly, the total male population is 52.5% i.e., 775. And the male literacy rate there is 40.1% i.e., 472. From this the total literacy rate of Tadwale village is 70.2% i.e., 1052. Also, the total working population of Tadwale village is 50.6% i.e., 747. The climate of Tadwale village is hot and dry. Its environment changes throughout the year. The summer March to May temperature ranges from 24° to 37° with a minimum and maximum. Also, the height of Tadwale village is 482 meters above sea level. Chinchgaon 4 km, Bhosre 4 km, Ghatne 5 km, Vadshinge 5 km, Shindewadi 6 km are the nearest villages to Tadwale village. It is bounded by Paranda Taluka on the North, Mohol Taluka on the South, Karmala Taluka on the West. This type of area is found by studying Tadwale village.

1.1.Introduction:

Population of any country is the driving force of its progress. The population plays an important role in developing the natural resources of that country, as well as various businesses in that country, therefore population is the resource of that country. Therefore, population as a resource is as important as the economic development of the country. In recent times, developing these resources has been a major duty of the country's government. If people have access to high quality education, good health, social thinking, peace, etc., the development of population resources leads to the development of the country. Ali has become the challenger of population problem all over the world. We conducted a survey on how the study of geography can be determined by researchers and public knowledge and development. Tadwale village in Madha taluka was selected and to study that village we went to Tadwale village on 30 3

2022. According to the factors that come in the population, we started asking questions. What is the population of that village from this question. All the factors such as gender ratio of men and women, literacy, migration, employment, unemployed, occupation of the place were available. Based on this information, the survey revealed how the deficiencies of that village can be met and how that village can be developed. Detailed information about all these things is written in the next chapter. Also, my friends and colleagues all conducted this survey together and collected appropriate and excellent information. And this survey was submitted by all.

1.2 Study area:

The area selected for the study is Tadwale village in Madha taluka of Solapur district Maharashtra. It belongs to West Maharashtra region. Total population of the village is 1477 and the total number of houses there is 315.

Location Map of the Study area

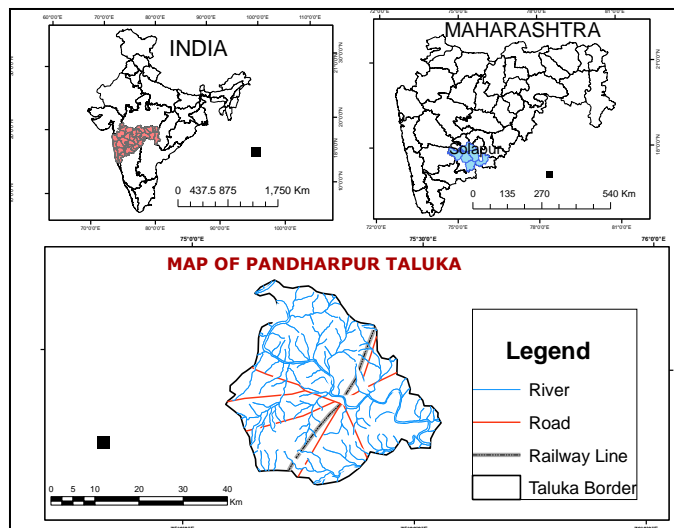

Fig .1. Location Map of the study area

1.3 Objectives

1: -Studying the interactions between humans and the environment and population and its changes.

2: - To study the population distribution and pattern and qualitative and quantitative composition of population of village Tadwale

3: - To study the population distribution and population density, demographic characteristics of the study area.

1.4 Methodology

We have gone to Tadwale village and studied its population distribution, sex ratio, literacy, illiteracy, annual income, caste wise population, occupation, people who have migrated etc.. The present research paper relies on primary and secondary literature. For this, the media like serial books, reference books, magazines, other published materials, survey reports, internet etc. have been used. Therefore, while thinking about the present generation, it is necessary to think about the welfare of the future generation, so sustainable development should be focal point to do this study.

1.5.Results and discussion

1.5.1 Number of family members

We surveyed a total of 179 families. So we observed that the number of families with less than two children was 89 and the number of families with more than two children was 81 and nine families. That they did not have any children, all these revealed the number of members of each family of Tadwale village. And how many children are there in each family. This was observed.

1.5.2 Agriculture holding capacity

While conducting an in-depth geographical study of the population, a study was also conducted to find out the agricultural carrying capacity of the place. In that, we did all of 179 families. So we observed that 141 families were farm holders, out of which 125 families had less than 10 acres, 11 families had less than 20 acres, 11 families had less than 30 acres, 3 families had less than 50 acres. 2. It was found that. As a result of this survey, the agricultural holding capacity/number of each family of Tadwale village was revealed.

1.5.3 Age of family members:

While studying the population of Tadwale village in Madha taluka, the age information of the family members is divided in to the different age groups of each family member in these villages. It was divided into 0-10,11-20,21-30,31-40,41-50,51-60,61-70,71-80,81-90,91-100 and 100+ groups. Male and female groups were divided according to age. The average number of males in this village is 426 and the average number of females is 395. Table no 1.1

Table 1.1 Different Age groups of family members

Age group	No of Population		Percentage of the population	
	Male Population	Female Population	Male Population	Female Population
0-10	35	34	8.22	8.61
11-20	51	41	11.97	10.38
21-30	111	98	26.06	24.81
31-40	68	87	15.96	22.03
41-50	61	61	14.32	15.44
51-60	40	40	9.39	10.13
61-70	38	22	8.92	5.57
71-80	20	05	4.69	1.27
81-90	02	07	0.47	1.77
90-100	-	-	-	-
Total	426	395	100	100

1.5.4.Types of Farming:

Types of Agriculture in Tadwale Village of Madha Taluk 1. Horticultural Agriculture 2. Arable Farming Orchard Farming. Orchards Crops like grapes are very profitable if water is available in dry climates. If the land is well fertile and irrigation facilities are available, banana can be grown well. In horticulture, water management is an important part of the early stage of the trees. In Dry Farming, Pomegranate, amla, sitafal etc. are grown in regions where rainfall is low or irrigation facilities available are meager and seasonal. Dryland orchard farming is done by planting fruit trees. Despite the limited availability of water, dryland orchards yield good yields. In Irrigated Farming If the availability of water for irrigation is abundant, the cultivation of fruit trees like banana, papaya, chickpea, grapes, oranges, mangosteen is beneficial. And Vegetable Farming, Floriculture, Livestock and Dairy Farming are practiced in study area

1.5.5.Nuptial status

The number of married persons in 179 families of Tadwale village is 575 while the number of unmarried persons is 237 and total child marriage is 46.

1.5.6. Health Facilities in Tadwale Village:

While studying the population, information about the health facilities in that village was obtained. It is as follows: Primary Health Center at Tadwale is located in the north of the village. This health center provides 24 hours services to the citizens. Also providing referral and trial school services. This facility is carried out by the primary health center here.

1.5.7.Employment:

We have selected the village Tadwale of Madha taluka for the population

study. While studying the population, the information about the employed population of that village is as follows. Among them, the farming population is 268, the working population is 49, the laboring population is 22 and the population doing other work is 17. Thus we got information about the employed population in this village

1.5.8 Cultural status

Along with the Marathi language, as people of different castes and religions live in harmony, languages like Hindi, Marathi and English are spoken here. Various festivals are celebrated here with great pomp. The diet of the people here includes leafy vegetables, fruits, pulses and jowari bread. The main livelihood here is agriculture and animal husbandry, dairy business. The clothes worn by men and women in general are called dresses.

1.5.9.Birth rate and Mortality rate:

Birth rate is the number of children born per 1000 population in a year. This is also called birth rate. Crude birth rate = number of infants born in a year /total population of that year*1000 Birth rate is 6.25, Death rate: Death rate is the number of people who die per 1000 population in a year. Crude death rate = total number of deaths in a year / total population of that years*1000. Mortality rate is 2.08

1.5.10. Widow women Status

During the population study in that village widow women 70 widower men 2 barren women 7 during the survey it was found that barrenness and marital status was found that male mortality rate is high there.

1.5.11. Annual Per Capita Income:

Annual per capita income of Tadwale village was studied to know the income holding capacity of the village while conducting an in-

depth geographical study. We studied all the 178 families out of which we observed that 135 families have an annual income of Rs 50,000. Whereas the number of families with income between 60,000 and 100,000 is 33. So there are 5 families with an income of Rs.500,000.

1.5.12. Dowry status:

While studying the population, we got information about the number of dowry victims in that village. That information is as follows. We conducted a survey of 179 families in Tadwale village and from this survey, how many people are dowry victims. This information came before us. While 63 families out of 179 were found to have taken dowry. 116 families had not taken dowry. From the information of this survey, we got information about dowry victims in that village. And their number was revealed.

1.5.13 Education:

As Tadwale is a rural village, there is facility of education only up to class IV. For further secondary education, the students of Tadwale village have to go to nearby cities like Kurduwadi, Barshi, and for higher education, they have to go to cities like Solapur, Pandharpur, Pune, Barshi, Mumbai.

1.5.14 Castes and Religion:

ST, SCNT, OBC, and OPEN caste people are found in this village. In this village, the maximum number of people belonging to the open category was found. Also below that the proportion of people belonging to SC category is found. The lowest proportion of people belonging to NT category is found in this village. The percentage of all these people is S. T- 3% ,S. C -53%,N. T-1%,OBC -8%,Open -34% Other 1%

1.6. Conclusion

The number of family members in this village is 179. There were 81 families having more than 2 children and 89 families having less than 2 children. Also 9 families were having no children. the gender ratio is 427 males to 388 females in this village. Similarly, the facilities of education in this village are only up to primary level and the students have to go to the nearby city for further education. The women there were doing agriculture along with the men and their household business was sewing, embroidery, Due to the lack of education facilities in that village, the students are migrating and the young women are moving to the city in search of jobs, and girls are also migrating due to marriage. The village Tadwale of Madha taluka was

selected for the population study. The information obtained during the cultural study of this village is as follows- The dialect of this village is Marathi. Similarly, many languages such as Hindi and Marathi are spoken here because people of different castes live in these villages. While surveying the total of 179 families in Tadwale village, the number of married people in that village is 575 and the number of unmarried people is 237. As the village Tadwale falls in a drought-prone area, the amount of water here is low and the main occupation of this village is agriculture. Therefore, the per capita annual income of the people here is seen to be up to 30-40 thousand. Similarly, people with income up to 5 lakhs are rarely found. People of various castes and religions have been found in the village of caste and sub-caste. In this village, the proportion of people belonging to the open category was found to be high. While the people of the NT category were the least, it was seen while studying the caste verification of the population of Tadwale. Barrenness/Widow/Widhur While studying barrenness/marriage status in Tadwale village, it is seen that the proportion of widowed women is higher. Also, 7 barren women and 2 widowed men were found during the survey. 63 out of 179 families were found to have taken dowry. 116 families had not taken dowry. From the information of this survey, we got information about dowry victims in that village. And their number was revealed.

1.7.

References

1. Aggarwal, S.N (1967). Population National Book Trust India New Delhi, PP-140
2. Dr. Prakash Sawant (November 2017), Phadke Publication, Shivaji Peth Kolhapur. PP 1 to 116.
3. Dr. S. S. Muske and others (November 2021), Nirali Prakashan Abhudaya Pragati, 1312 Shivajinagar, Jungli Maharaj Road, Pune 41 10 05 (PP1.1 TO 4.41)
4. Khatib, KA (2014). Population Geography Bharati Press Kolhapur, pp-102.
5. Dr. Fatima Syed (2014). Population Geography Bharati Press Kolhapur, pp-19 To 28
6. Dr Rajendra Sitaram Pawar (2020) Atharva Publication Dhule, 17 Devidas Colony, Varkhedi Road Dhule 424001
7. Dr. Satish Jadhav Educational Publishers and Distributors. P. P. 183.

8. Prof. Devendra A. Maski and others
Atharva Publication Jalgaon. P. p. 144.
9. Dr.Arjun Haribhau Musmade (2 January
2021) College Khadki, Pune.p.p 1.1 to 4.4
10. Dr Snehal Nivriti Kasar Nirali
Prakashan,Pune.(2021)p.p 1.1 to 4.4
11. Dr. Sudarshan Annasaheb Aher (2020)
Atharva Publication Dhule, 17 Devidas
Colony, Varkhedi Road Dhule 424001

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Tachniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Techniques

Dr. Nagare V. B.¹, Mr. Gore U. B.²

¹Head, Department of Geography, K N Bhise college Kurduwadi, Madha

²Research student, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Kegaon, Solapur

Corresponding Author- Dr. Nagare V. B

DOI-10.5281/zenodo.7821279

Abstract

Sina river is situated in Maharashtra and basin area is 12832.94 sq. Km. Sina is most important River in Drought prone area of the Solapur district. Most of the population and irrigation are depend upon Sina River water. Geographical information system is very efficient tool for water shade management and morphological study. In this study USGS DEM 30m data used for morphological study. With help of Arc GIS software delineate the watershed of sina river and create stream order for the study various morphological parameters likes liner and areal morphological aspect. Sina river have 5 steam order and area of basin is 12832.94 sq km. with the help of DAM data we can study stream order which 5, stream frequency, stream length, Bifurcation Ratio, elongated ratio, form factor, texture factors, Constant Channel Maintenance.

I. Introduction

Water is one of the most valuable natural resources in our world. It is necessary for any kind of life on earth. There are only 3 percent of the total water available on earth is suitable for human consumption. The remaining 97 percent of the total water is in the oceans, out of the total available freshwater, 69 percent is available in glaciers and only 1 percent in lakes, ponds and rivers Sina river is the one of the most important rivers of southern Maharashtra and most of the part of that river is lies in drought prone area of southern Maharashtra. Sina is main water resource for irrigation, domestic as well as the industrial use of the study area. River basin is 12832.94 sq km. To study morphological phenomenon is help to water conservation planning management of watershed. In this Geomorphological analysis provides quantitative description of the basin

geometry to understand inequalities or slopes in rock hardness, it's structure control and geological history of drainage basin (Strahler, 1964).

A. Study Area

In this proposed study we selected the Sina River Basin. Sina river is the major left tributary of Bhima River. It lies in drought-prone area of Maharashtra. The study region extended from 17° 22'43" North Latitude to 19°09'09" North Latitude and 74°43'11" East Longitude to 75°53'48" East Longitude. The total geographical area of the river basin is about 12051.446 sq. Kms. The study area is bounded by Rahuri tehsil of Ahmednagar district to the north, Beed and Osmanabad districts to the east, Karnataka state to the south and Malshiras and Pandharpur tehsils of Solapur district to the west. In this proposed study we selected the Sina River Basin Fig. No. 1.1

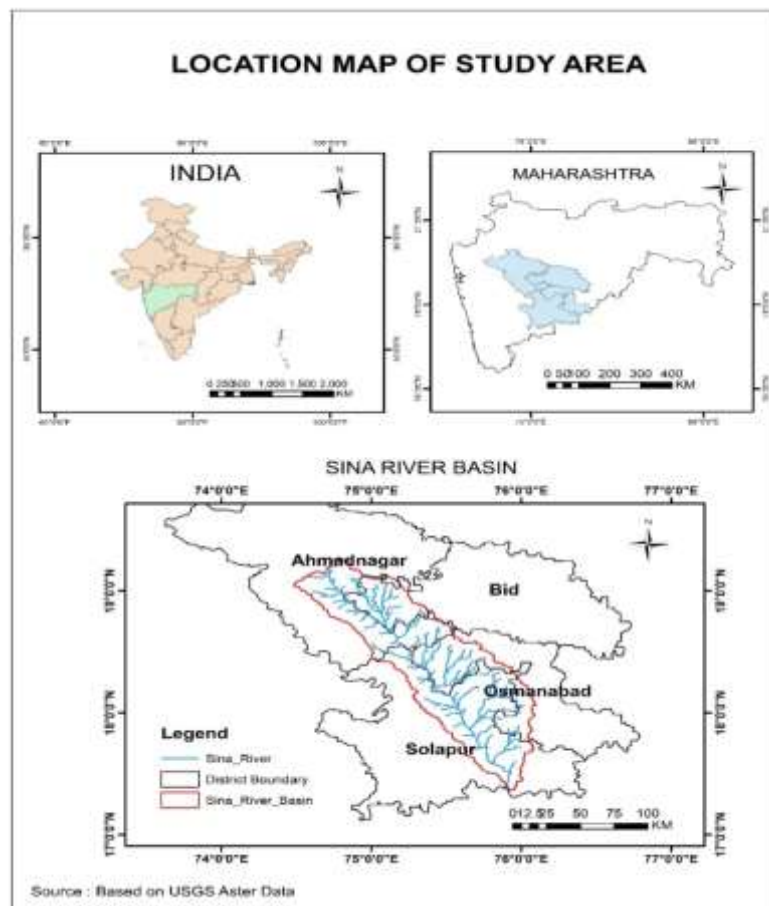

Fig. No. 1.1 Location map of the Study area

Table 1.1 Morphometric parameter

Morphometric Parameters	Formula	References	Value
Stream Order (U)	Hierarchical Order	Strahler, 1964	Hierarchical Order
Stream Length (Lu)	Total Length of the Stream in km	Horton, 1945	5884.13
Mean Stream Length (Lsm)	$L_{sm} = L_u / N_u$ Where, L_u = Total stream length of order 'u'; N_u = Total no. of stream segments of order 'u'	Horton, 1945	2.07
Stream Length Ratio (RL)	$RL = L_{sm} / L_{sm-1}$ Where, L_{sm} = Mean stream length of a given order; L_{sm-1} = Mean stream length of next lower order	Horton, 1945	-0.07
Bifurcation Ratio (Rb)	$R_b = N_u / N_{u+1}$	Schumn, 1956	2.8225
Drainage Density (Dd)	$D_d = L_u / A$	Horton, 1945	0.4882
Stream Frequency (Fs)	$F_s = N_u / A$ Where, F_s = Stream Frequency; N_u = Total no. of streams of all orders and; A = Area of the basin (km ²)	Horton, 1945	0.21
Texture Ratio (T)	$T = N_u / P$ Where, N_u = No. of streams in a given order ; P = Perimeter of basin (km)	Horton, 1945	0.4627
Form Factor (Rf)	$R_f = A / L_b^2$ Where, A = Area of the basin ; L_b = Basin length	Horton, 1945	0.2008
Circulatory Ratio (Rc)	$R_c = 4\pi A / P^2$ Where, A = Basin area (km ²); P = Perimeter of the basin (km)	Miller, 1953	0.1819
Elongation Ratio (Re)	$R_e = \sqrt{A} / l_b$ Where, A = Area of the basin (km ²); l_b = Basin length (km)	Schumn, 1956	0.142
Length of	$L_{of} = 1 / 2D_d$ Where, D_d = Drainage Density	Horton, 1945	0.244

Overland Flow (Lof)			
Constant Channel Maintenance (C)	$C = 1/ Dd$ Where, Dd = Drainage Density	Horton, 1945	2.048
Infiltration Number (In)	$In = Dd \times Fs$ Where, Dd = Drainage density; Fs = Drainage frequency	Faniran, 1968	0.1025
Relief ratio (Rh)	$Rr = H/Lb$ where H=Basin Relief/Lb=basin length	Schumn, 1956	0.00283
ruggedness number (Rn)	$Rn = H \times Dd$ where H basin relief and Dd Drainage Density	Patton and Banker, 1976	0.28465

Methodology And Analysis

Morphometric parameters of the drainage basins are analysis by GIS and RS where DAM (USGS Aster-30m) data used for analysis of Morphometric analysis.

I. Data used

DAM (USGS Aster-30m) data used for analysis of Morphometric analysis. And Arc 10.3 software used for data process

II. Analysis and Process

Morphometric analysis of a drainage basin requires the delineation of all the existing streams, digitization of the drainage basin is carried out for morphometric analysis using ARC GIS 10.3 software

III. Stream Order (U)

Stream order is a way of classifying the hierarchical arrangement of streams or rivers within a watershed. The basic idea is smaller streams are combined to form larger streams which are then then combined to form even larger Strems and so on. Stream Ordering has proposed by Strahler (1964). It is hierarchical relationship between stream segments and their connectivity to each other. Sina river have 6 order of stream. Below Map of stream order

IV. Stream Number (Nu)

Stream Segment are often used to divide a river system into smaller parts for management or analysis purpose. Stream segment number refers to a unique identifier assigned to each segment of river basin. Horton (1945) states that the numbers of stream segments of each order form an

inverse geometric sequence with order number

V. Stream Length (Lu)

It is measure with respect to stream orders by using GIS Software which is proposed by Horton (1945). Horton's law of stream lengths supports the theory that geometrical similarity is preserved generally in watershed of increasing order (Strahler, 1964). 1st Order Stream Length is 3006.61 2nd Order Stream Length is 1505.58 3rd Order Stream Length is 733.67 4th Order stream Length is 372.69 and 5th Order stream Length is 121.97 and 6th Order stream is 143.61km

VI. Mean Stream Length (LSM)

The mean stream length of a channel is the characteristic size of drainage network components and its contributing basin surface (Strahler, 1964). It is calculated by dividing the total stream length of order “u” by the number of stream of segments in the order. Mean stream Length of river Basin is 980.68

VII. Stream Length Ratio (RL)

Horton (1945) states that the length ratio is the ratio of the mean of segments of order to mean length of segments of the next lower order, which tends to be constant throughout the successive orders of a basin. Stream length ratio tend to be more sinuous and have a higher potential for erosion and sediment transport conversely streams with a lower length ratio tend to be more straight and have a lower potential for erosion and sediment transport

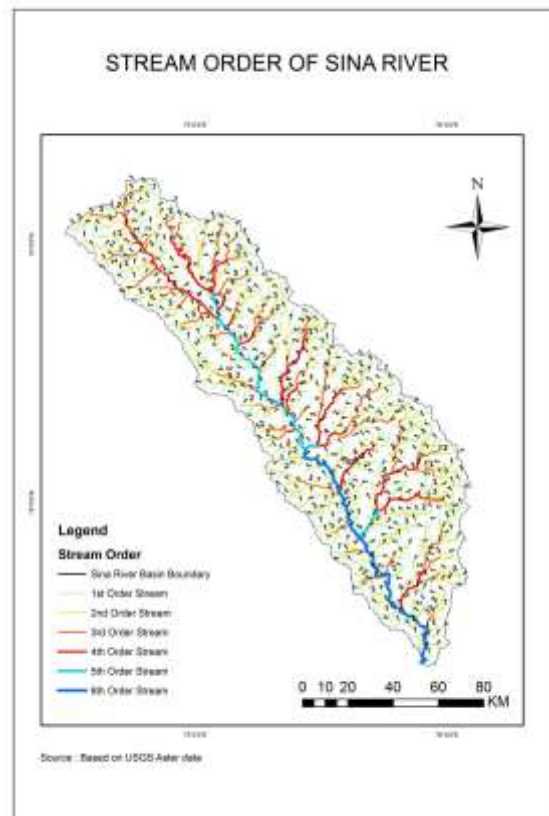

Table 1.2 Morphometry of the basin

Stream Order (U)	Stream Count	Length	Mean Stream Length (Lsm)	Stream Length Ratio (RL)	Texture Ratio (T)
1	1269	3006.61	2.36927502	-0.095143974	1.391393881
2	575	1505.58	2.6184	0.195583846	0.63045822
3	335	733.67	2.190059701	0.128260653	0.367310441
4	192	372.69	1.94109375	0.161759808	0.210518223
5	73	121.97	1.670821918	0.023830714	0.080040783
6	88	143.61	1.631931818	-0.86862126	0.096487519
Total	2532	5884.13	12.42158221	-0.454330214	2.776209067
Mean	422	980.68	2.070263701	-0.07	0.462701511

III. Bifurcation Ratio (Rb)

The bifurcation ratio is the ratio of the number of the stream segments of given order to the number of streams in the next higher order (Horton 1945). The higher values of Rb indicates strong structural control on the drainage pattern, while the lower values indicative of watershed that

are not affect by structural disturbances. The lower bifurcation ratio values are characteristics of the watershed, which has suffered less structural disturbances and the drainage pattern has not been distorted by the structural disturbances. The bifurcation ratio is indicative parameter of shape of the basin also.

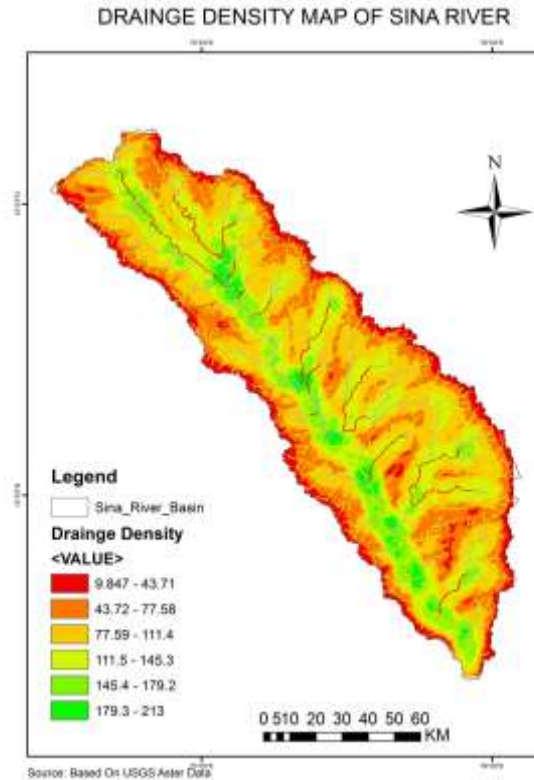
Table 1.3 Bifurcation Ratio and Values

Bifurcation Ratio (Rb)	Value
1&2	3.206956522
2&3	2.71641791
3&4	2.744791667
4&5	3.630136986
5&6	1.829545455
mean	2.8225

IX. Drainage Density (DD)

Drainage density is a term used in geomorphology to explained degree of branching of drainage network such as river basin or watershed it is defined as the total length of all Streams and rivers in a drainage network divided by the total area of basin.

High drainage density is often associated with areas of steep topography and high rainfall while low drainage density is more commonly found in areas of gentle slopes and low precipitation

X. Drainage Frequency (FS)

Stream/Drainage Frequency is the total number of all the streams in the watershed to the area of watershed. A large basin may contain as many fingertip tributaries per unit of area as a small drainage basin, and in addition, it usually contains a larger stream or streams (Horton

1945). The Stream/drainage density values of the basins exhibits Positive correlation with the stream frequency indicating there is an increase in stream population with respect to increasing drainage density. In this study found Stream/Drainage Frequency (FS) 0.210099

Table 1.4 Different parameter of the basin and values

Parameters	Value
Drainage Density (Dd)	0.488251
Basin area	12051.45
Stream Frequency (Fs)	0.210099
Length of Overland Flow (Lof)	0.244125
Constant Channel Maintenance (C)	2.048127
Infiltration Number (In)	0.102581
basin Parameter	912.0351
Relief ratio (Rh)	0.00238
Ruggedness number (Rn)	0.28465
Length of Overland Flow (Lof)	0.244125
Elongation Ratio (Re)	0.142
Circulatory Ratio (Rc)	0.18198
Form Factor (Rf)	0.200872
Length of Basin (km)	244.94

XI. Texture Ratio (T)

It is the total number of stream sequence of all orders per perimeter of that area (Horton 1945). According to Horton (1945), infiltration capacity as the single important factor which influences drainage texture & considered drainage texture which includes drainage density & stream frequency. According to Schumm (1965), texture ratio is an important factor in the drainage morphological analysis which is depending on the underlying lithology, infiltration capacity and relief aspect of the terrain. mean texture ratio 0.462701511

XII. Form Factor (RF)

Form factor is be defined as the ratio of basin area to square of the basin length (Horton 1932). Smaller the value of form factor, more elongated will be the basin. The basins with high form factors have high peak flows of shorter duration, Sina basin have 0.200872

XIII. Circulatory Ratio (RC)

Circularity ratio is the ratio of the basin area to the area of a same circumference perimeter as the basin, and expresses the degree of circularity of the basin (Miller 1953). He described the basin of the circularity ratios range 0.4 to 0.5 which indicates strongly elongated and highly permeable homogenous geologic materials. The circulatory ratio is depending with the length and frequency of streams, geological structures, land use/land cover, climate, relief and slope of the basin in case of sina river basin circulatory ratio is 0.18198

XIV. Elongation Ratio (RE)

It is the ratio between the diameter of the circle of the drainage basin and the maximum length of the basin (Schumm, 1956). Values near to 1.0 are the of the region of very low relief, while values in the range of 0.6 - 0.8 usually occur in the areas of high relief and steep ground slope (Strahler 1964). These values are further categorized as circular (>0.9), oval (0.9-0.8) and less elongated (<0.7). sina river basin have 0.1472 elongation ratio it means watershed have elongated shape It is a ratio between the diameter of a circle of that basin area to the length of basin. It is approximately equals to half of reciprocal of drainage density (Horton, 1945). In this research study found elongation ratio is 0.142

XV. Constant Channel Maintenance (C)

Constant Channel Maintenance inverse of drainage density or the constant of

channel maintenance as a property of landforms (Schumm, 1956). The constant of channel maintenance indicates the relative size of landform units in a drainage basin and has a specific genetic connotation (Strahler, 1957). In this study constant channel maintenance is 2.048127.

XVI. Infiltration Number (IN)

The infiltration number of a watershed is defined as the product of drainage density and stream frequency and given an idea about the infiltration characteristics of the watershed. The higher the infiltration number, the lower will be the infiltration and the higher run-off. In Present study of Sina river basin found Infiltration number 0.102581

C. Conclusion

In this case study carried out Morphological analysis of sina river basin of Maharashtra using GIS and RS using Aster DEM data. To use GIS and RS in Basin Network analysis is more useful compare to any other e conventional methods. The morphometric analysis of the drainage network of the watershed shows Sina River basin is have elongated in shape and water flow very high in elevated area which men's erosion of soil is higher in those area. Drainage density is high in main cannel and lower to the outer most part of basin as will as rate of Infiltration is same like that. The variation of bifurcation ratio within the successive phase of drainage order could due to change irregularly and variation in a stream network and structural control of the basin. In the present study ARC 10.3 GIS software are used to preparation of Map & Delineate River Basin of Sina River Basin

References

1. Akash M. Pandule, Apr 2019, International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET), Volume: 06 Issue: 4
2. Biswas, S., Sudhakar, S. and Desai, V.R. 1999: Prioritization of sub-watersheds based on morphometric analysis of drainage basin, district Midnapore, West Bengal. Jour. Indian Soc.Remote Sensing, v.27(3), pp.155166
3. Schumm, S.A., 1963, Sinuosity of Alluvial Rivers on the Great Plains", Bulletin of the Geological Society of America, 74, pp 1089-1100.
4. Schumm, S.A., 1956, Evolution of drainage systems and slopes in badlands

- at Perth Amboy, New Jersey”, Geological Society of America, 67:597–646.
5. Strahler, A.N., 1957, Quantitative analysis of watershed geomorphology, AM. Geophysical Union 38:913– 920.
 6. Strahler, A.N., 1964, Quantitative geomorphology of drainage basins and channel networks, In: (Chow, V.T., ed.) Handbook of applied hydrology. McGraw-Hill, New York, pp. 439–476.
 7. Strahler AN, 1950, Equilibrium theory of erosional slopes, approached by frequency distribution analysis, A.M. Journal Sci. 248: 800-814.
 8. Horton, R.E., 1945, Erosional development of streams and their drainage basins; hydro physical approach to quantitative morphology, Geological Society of America, 56:275– 370
 9. Muller, J.E., 1968, An introduction to the hydraulic and topographic sinuosity indexes, ANN Association of American Geography, 58:371–385
 10. Faniran, A, 1968, The Index of Drainage Intensity - A Provisional New Drainage Factor, Australian Journal of Science, 31, pp 328-330
 11. Sahil salvi, May 2017, International Journal of Applied Science and Engineering, 5(5):503-508
 12. Sujit S Chougale and J B Sapkale August 2017, Disaster Advances, 10(8):31-38
 13. Dr. Vikas B. Nagare (Dec. 2018) Detection of changes in land use land cover of Mula River Basin from 2000 to 2014, Maharashtra, India (29 December 2018,) UGC Listed Journal of Research Link, Special Issue LXXX (B). Impact Factor 6. 26, ISSN-2348-7143 <http://www.researchjourney.net/SpecialIssues.php>
 14. Nagare Vikas B. (Jul 2014) Calculating the Morphotectonic Indices of the Mula River Basin, Western Part of Maharashtra, India: A GIS Approach. Galaxy: International Multidisciplinary Research Journal ISSN 2278-9529, Vol. III. Issue IV, Pp 230-237.

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theroretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Tachniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

Natural Hazards Management in India

Mangesh Sudhir Bokefode¹, Dr.Pro.A.H.KADAM²

¹Research Scholar M.A.(Political Science)Gold Medalist SET,NET NFSC JRF
Research Centre :- School Of Social Science,Punyshlok Ahilyadevi HolkarSolapur
University Solapur 413255 Maharashtra (India)

²Research Guide K.N.Bhise Arts, CommerceAnd
Vinaykrao Patil Science Collge- Kurduwadi

Corresponding Author- Mangesh Sudhir Bokefode

Email id:- mbokefode5@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7824382

Introduction

"A natural hazard is a natural phenomenon that might have a negative effect on humans and other animals, or the environment. Natural hazard events can be classified into two broad categories: geophysical and biological"

Natural Hazardous affect almost every part of the world. According to a World Bank report titled "natural hazards, unnatural disasters,"(*The adjective "UnNatural" in the title of this report conveys its key message: earthquakes, droughts, floods, and storms are natural hazards, but the unnatural disasters are deaths and damages that result report looks at disasters primarily through an economic lens.*)

India has been highly vulnerable to natural disasters on account of its unique geo- climatic conditions. Floods, droughts, cyclones, earthquakes, forest fire,Avalanches and landslides have been occur frequently in the Himalayan region of northern India,about 50 million people in the country are affected by one or the other disaster every year, besides loss of property worth several million it means the loss of lives and property due to natural hazardous In india About 60% of the landmass is prone to earthquakes of various intensities; over 40 million hectares is prone to floods; about 8% of the total area is prone to cyclones and 68% of the area is susceptible to drought The natural disasters directly impact economies, agriculture, food security, water, sanitation, the environment and health each year.

therefore, a need to recognize hazards and vulnerability in a comprehensive manner and take effective steps for prevention, mitigation and management.

Research Methodology /Techniques and tools:-

Analytical research method has been adopted for the present research. Secondary sources of information have been used to obtain information in the research. Reference Books, newspapers, magazines, International Organization Report as well as online tools such as Internet ,Wikipedia and other government website have been used in these sources.

Research Problems:-

- 1) What is natural Hazards?
- 2) Causes Of Natural Hazards ?
- 3) Why Is disaster Management important to us?

Research Objectives :-

- 1) Types Of Natural hazardous Concept
- 2) Study of Disastermanagementcycle

Concept

- 3) Natural Hazardous Impact Of the Human and our Environment
- 4) Which Government Agencies Involved In Disaster Management

Research hypothesis :-

- 1) Manmade disasters have more significant financial implications than the natural disasters.
- 2) Preparedness and prevention before the disaster occurrence will not keep the disaster related costs at the minimum as compared to the rehabilitation after disaster.
- 3) The government should not invest more funds in tools / equipments / technology for prediction of disasters (e.g. earthquake predicting instruments) as well as to minimize the impact of disasters.
- 4) There is no need to have an effective

Information System to assess economic loss.
Natural Hazardous / disasters

Floods

Floods are the most common natural disaster in India

Floods in the Indo- Gangatic Brahmaputra plains are an annual feature. Seventy five percent of rainfall is concentrated over four months of monsoon (June - September) and as a result almost all the rivers carry heavy discharge during this period. Brahmaputra and the Gangetic Basin are the most flood prone areas.

The other flood prone areas are the north-west region of west due to over flowing rivers such as the Narmada and Tapi Central India and the Deccan region with major eastward flowing rivers like Mahanadi, Krishna and Cavery.

The average area affected by floods annually is about 8 million hectares while the total area in India liable to floods is 40 million hectares in which Uttar Pradesh has 21.9 percent, Bihar (12.71 percent), Assam (9.4 percent), West Bengal (7.91 percent), Orissa (4.18 percent) and other states have 43.9 percent flood prone area. Kashmir Floods disaster-Continuous rainfall and swelling of Jhelum River (2014) UttarakhandFlashFloods,2013-Heavy rainfall, massive Landslides, Around 11 Lac tourist were trapped in the Kedarnath Temple.

Droughts And Famines.

Drought is a prolonged dry period in the natural climate cycle that can occur anywhere in the world. It is a slow-onset disaster characterized by the lack of precipitation, resulting in a water shortage. Drought can have a serious impact on health, agriculture, economies, energy and the environment.

Rising temperatures caused by climate change are making already dry regions drier and wet regions wetter Indian agriculture is heavily dependent on the country's climate: a favorable monsoon is critical to securing water for irrigating India's crops. In parts of India, failure of the monsoons causes water shortages, resulting in poor yields. This is particularly true of major drought-prone regions southeastern Maharashtra, northern Karnataka, Andhra Pradesh, Odisha, Gujarat, Telangana, and Rajasthan. Only about 35% of total agricultural land in India is irrigated and two-thirds of cultivated land is entirely

dependent on rainfall.

We have a largely monsoon dependant irrigation network, 16 percent of the country's total area is drought prone and approximately 50 million people are annually affected by droughts

Drought causes heavy Crop and Livestock losses over wide areas of land in India

In the 1970s and the 80s, droughts and famines were the biggest killers in India, the situation stands altered to day. It is probably a combination of factors like better resources management and food security measures that has greatly reduced the deaths caused by Droughts And Famines

Cyclone

Cyclones are caused by atmospheric disturbances around a low-pressure area distinguished by swift and often destructive air circulation. Cyclones are usually accompanied by violent storms and bad weather

The Indian subcontinent is one of the worst affected regions in the world. The subcontinent with a long coastline of 8041 kilometers is exposed to nearly 10 per cent of the world's tropical cyclones, On an average, five to six tropical cyclones form every year, of which two or three could be severe. More cyclones occur in the Bay of Bengal than the Arabian Sea and the ratio is approximately 4:1. Cyclones

Heavy floods, erodes beaches and embankments, destroys vegetation and reduces soil fertility.

Super Cyclone Odisha(1999) Super Cyclone of 1999 was the most dangerous tropical cyclone in the North Indian Ocean. its speed was 260km/h. It affected not only India but also Bangladesh, Myanmar, and Thailand.

Tsunami

When one plate is forced to dive beneath another plate, there is no way to do it except with some component of vertical motion creating tsunami.

The tsunami that occurred during 2004 Sumatra-Andaman earthquake of Mw 9.3 was primarily caused by vertical displacement of the seafloor, in response to slip on the inter-plate thrust fault. The earthquake and resulting tsunami in the Indian Ocean affected many countries in Southeast Asia and beyond, including Indonesia, Sri Lanka, India, Thailand, the Maldives, Somalia, Myanmar, Malaysia, Seychelles and others The Government of India has put in place an Early Warning

System for mitigation of such oceanogenic disasters under the control of Indian National Center for Ocean Information Services (INCOIS), Hyderabad. Landslide

India has the highest mountain chain on earth, the Himalayas, which are formed due to collision of Indian and Eurasian plate, the northward movement of the Indian plate towards China causes continuous stress on the rocks rendering them friable, weak and prone to landslides and earthquakes. The slow motion of the Indian crust, about 5 cm/year accumulates stress to which natural disasters are attributed. Some landslides make unique, and unparalleled catastrophes.

Earthquake

An earthquake is just the shaking of the ground. It happens naturally. It happens as a result of energy being released, which makes waves move in all directions. When an earthquake occurs, the Earth vibrates, producing seismic waves that are detected by seismographs.

India's increasing population and extensive unscientific constructions mushrooming all over, including multistoried luxury apartments, huge factory buildings, gigantic malls, supermarkets as well as warehouses and masonry buildings keep - India at high risk.

earthquakes are more frequent. More earthquakes occur in the area of India where the Indian Plate and the Eurasian Plate clash, India's peninsular region is thought to be a stable area. On occasion, though, earthquakes are felt on the edges of smaller plates. The 1967 Koyna earthquake and the 1993 Latur earthquake are two examples of earthquakes that occurred in peninsular areas

Major Earthquakes in India :-

Koyna Earthquake (1967) of 6.5 magnitude, Uttarkashi (1991) of 6.6 magnitude, Killari (1993) of 6.4 magnitude, Bhuj (2001) of 7.7 magnitude, Jammu Kashmir (2005)

The Bhuj Earthquake in Gujarat (2001) This was the day of India's 51st Republic Day celebration on January 26, 2001. Suddenly, Bhachau Taluka of Kutch (Gujarat) experienced an earthquake of 7.6 to 7.9 on the Richter Scale and lasted for 120 seconds

Causes of Disasters and Hazards:-

Causes of Earthquakes – The earth's crust is a rocky layer of variable thickness;

crust comprises of portions called plates which vary in size from a few hundred to thousands of kilometers. When these plates contact each other, stress occurs within the crust. The peripheries of the plates pull away from each other, push against one another or slide sideways relative to each other; these are the major causes for the occurrences of earthquakes.

Causes of Tsunamis – Firstly, the fault movements upon the sea floor, associated by an earthquake release a huge amount of energy and have the capacity to cross through the oceans; secondly, landslide may cause Tsunami that is occurring under the water or above the sea and then plunging into water and thirdly, volcano eruptions may lead to Tsunamis.

Causes of Floods – There are different causes of floods and they differ from one area to another; they may vary from rural area or urban. The causes may be due to heavy rainfall, heavy siltation of the river beds, blockage within the drains also leads to flooding of the region, landslides block the flow of the streams, construction of dams and reservoirs may lead to floods and the areas which are prone to cyclones, winds that are associated with heavy down pour cause floods.

Causes of Drought – Though drought is mainly caused by deficit rainfall, which is a meteorological phenomenon, it is apparent into different spheres because of various vulnerability factors associated with them. Some of these factors are human stimulated. Though drought is a natural disaster, its effects are made worst in developing countries which are over populated; the countries that are over populated in them factors such as over grazing, deforestation, soil erosion, excessive use of ground and surface water for growing crops, loss of biodiversity takes place which causes drought.

Causes of Cyclone - Cyclone is defined as the mass of air that rotates around the centre of low pressure on a large scale. Cyclone is characterized by inward spiraling winds, rotating clockwise (Southern Hemisphere) or anticlockwise (Northern Hemisphere).

Causes of Landslides – The major causes of landslides are weaknesses in the structure of land components such as rock or soil, erosion of slope due to decrease in vegetation, intense rainfall, volcanic

eruptions and earthquakes are natural factors. Human excavation of slopes, factors such as mining, deforestation, irrigation, draw down in the reservoir, explosions/blasts and water leakage from services are some of the human made factors that cause landslides.

Why Is disaster Management important to us?

57 % of the land area is prone to Earthquakes, 12 % to Floods, 8 % to Cyclones, 70 % of the cultivable land is prone to drought, 85 % of the land area is vulnerable to number of natural hazards 22 states are prone to multi hazards.

DISASTER MANAGEMENT CYCLE - Pre-DISASTER

Mitigation - Minimizing the effects of disaster
Examples : building codes and zoning ; vulnerability analyses ; public education .

Preparedness - Planning how to respond .
Examples : preparedness plans ; emergency exercises / training ; warning systems .

DURING

Response - Efforts to minimize the hazards created by a disaster .
Examples : search and rescue ; emergency relief

POST - DISASTER

Recovery - Returning the community to normal
Examples : temporary housing ; grants ; medical care

Management Techniques Disaster impact and response .
Relief phase

Epidemiological surveillance and disease control
Vaccination

Nutrition Rehabilitation

Agencies involved in Disaster Management In India

National Disaster Management Authority (NDMA):- The National Disaster Management Authority, or the NDMA, is an apex body for disaster management, headed by the Prime Minister of India. It is responsible for the supervision, direction, and control of the National Disaster Response Force (NDRF).

National Executive Committee (NEC):- The NEC is composed of high profile ministerial members from the government of India that include the Union Home Secretary as Chairperson, and the Secretaries to the Government of India (GoI) like Ministries/Departments of Agriculture, Atomic Energy, Defence, Drinking Water Supply, Environment and Forests, etc. The NEC prepares the National

Plan for Disaster Management as per the National Policy on Disaster Management.

State Disaster Management Authority (SDMA):- The Chief Minister of the respective state is the head of the SDMA. The State Government has a State Executive Committee (SEC) which assists the State Disaster Management Authority (SDMA) on Disaster Management.

District Disaster Management Authority (DDMA):- The DDMA is headed by the District Collector, Deputy Commissioner or District Magistrate depending on the situation, with the elected representatives of the local authority as the Co- Chairperson. The DDMA ensures that the guidelines framed by the NDMA and the SDMA are followed by all the departments of the State Government at the District level and the local authorities in the District.

Local Authorities:- Local authorities would include Panchayati Raj Institutions (PRI), Municipalities, District and Cantonment 11 Institutional and Legal Arrangements Boards, and Town Planning Authorities which control and manage civic services.

Legislations for prevention of Biohazards in India

The following legislations have been enacted in India for the prevention of biohazards and implementation of protective, eradication and containing measures when there is an outbreak:

The Water (Prevention and Control of Pollution) Act, 1974

The Air (Prevention and Control of Pollution) Act, 1981

The Environmental (Protection) Act, 1986 and the Rules (1986)

Disaster Management Act 2005, provides for the institutional and operational framework for disaster prevention, mitigation, response, preparedness, and recovery at all levels.

Conclusion

No matter how powerful and sudden the natural calamities are, we should be able to avoid them

The modern technology has given enough gadgets to people for forecasting, and Major losses due to natural disasters need to be reduced if not completely prevented

Only requirement is that people must take interest in getting as much awareness as possible about the safeguard measures and mitigation.

Human lives are the most important thing
Because Human Is Mortal...!

References :-

1. Natural Hazards & Disaster Management - R.B.Singh 2006 Disaster Management in India R. K. Pandey, 2020
2. Disaster Management in India: Challenges and Strategies Dr.R.K.DAVE
3. Environment -Shankar IAS 8th Edition
4. *World Bank Report* :- “natural hazards, unnatural disasters,”
5. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Natural_disaster
6. <https://ndma.gov.in/Natural-Hazards/Floods>
7. https://www.who.int/health-topics/drought#tab=tab_1
8. https://www.researchgate.net/publication/323794760_Natural_Hazards_and_Disaster_Management Radhika Kapur-University of Delhi
9. <https://byjus.com/free-ias-prep/disaster-management-india/>

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theroretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Tachniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन

सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ¹, डॉ. ए. एच. कदम²

¹संशोधक विद्यार्थिनी संशोधनकेंद्र

श्री शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी ता. बार्शी जि. सोलापूर (महाराष्ट्र) 413401

²मार्गदर्शक, के.एन.भिसे आर्ट्स, कॉमर्स एण्ड विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज, कुडूवाडी

Corresponding Author- सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ

Email- Panchalpratibha247@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7824570

प्रस्तावना :-

आपत्ती म्हणजे नैसर्गिक संकट होय. संकट राष्ट्रीय विकासात अडथळे निर्माण करतात पर्यावरण आणि मानवी जीवन विस्कळीत करून आमुलाग्र बदल मानवी जीवन शैलीत घडवून आणतात परंतु संकट म्हणजे आपत्ती टाळता येते त्याचबरोबर तिचे निवारणही करता येते यासाठी योग्य दिशा आणि मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते. त्यामुळे राष्ट्र समाज आणि वैयक्तिक विकासही साधला जातो आपत्ती आणि तिचे व्यवस्थापन म्हणजे निवारण करण्याची आवश्यकता सर्वांनाच वाटू लागली आहे. यासाठी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रयत्न सुरु झाले. तसेच शासन, प्रशासन, वृत्तसंस्था ह्यासारख्या संस्था प्रयत्न करू लागल्या आहेत. यामुळेच ही संकल्पना व्यवस्थित समजावून घेणे आवश्यक ठरते.

आपत्ती /संकटाची व्याख्या/अर्थ :-

सजीव सृष्टीवर अचानक ओढवलेले संकट किंवा दुःखद घटना (महापुर, भुकंप, ज्वालामुखी उद्रेक, आग, वादळ - वारा, बॉम्बस्फोट, महायुद्ध, वीज कोसळणे, रोगराई, अवर्षण, जलप्रलय, वायु, गळती इत्यादी नैसर्गिक आपत्ती होय."मानवावर येणारी निसर्गनिर्मिती अरिष्टे म्हणजेच नैसर्गिक आपत्ती होय."

आपत्ती ही पर्यावरणीय विनाशकारी घटना आहे. आपत्तीमुळे मोठ्या प्रमाणात जीवितहानी, वित्तहानी, होत असते. मानवी जीवनाची जीवनपध्दती बदलविणारी आपत्ती ही नैसर्गिक स्वरूपाची किंवा मानवी स्वरूपाची असू शकते. आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये नैसर्गिक आपत्तीपासून निर्माण झालेले नुकसान भरून काढणे, तात्काळ शक्य होऊ शकत नाही. मानवी आपत्तीचे व्यवस्थापन मात्र तात्काळ करता येणे शक्य असते. म्हणून 'आपत्ती विषयक परिस्थितीवर नियंत्रण करणे, धोकेदायक परिस्थिती निवळणे म्हणजे आपत्ती व्यवस्थापन होय.'

आपत्ती व्यवस्थापनांमध्ये आपत्तीचा सामना करण्याची क्षमता प्राप्त करणे, त्या क्षमतेत वाढ करणे त्यासाठी प्रतिबंधात्मक योजना आखणे, आपत्तीचे निवारण तसेच आपतकालीन व्यक्तीचे पुनर्वसन पुनर्निर्माण इत्यादी घटकांचा विचार करून कृती आराखडा करणे योग्य सुत्रसंचालन करून कमी वेळात मानसिक स्थैर्यता मिळवणे अपेक्षित असते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) नैसर्गिक आपत्तीची संकल्पना जाणून घेणे.
- 2) नैसर्गिक आपत्ती कोणकोणत्या आणि त्याचे व्यवस्थापन करून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन अबाधित राखण्यासाठीच्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे

संशोधन पध्दती :-

माहिती संकलनांच्या द्वितीय माहिती संकलन साधनांचा वापर करून संबंधीत विषयाचा अभ्यास पूर्ण केला आहे. त्यासाठी पुस्तके इंटरनेट इत्यादींचा वापर करून आढावा घेतला आहे.

या आपत्तीचे प्रकार कोणते ते पुढील प्रमाणे.

आपत्तीचे प्रकार	
नैसर्गिक	मानवनिर्मित
1) अतिवृष्टी, महापूर	1) आग
2) भुकंप, त्सुनामी	2) चेंगराचेंगरी
3) वादळे चक्रीवादळे, हिमवादळे	3) घरगुती अपघात
4) दरडी कोसळणे	4) वायुगळती
5) हिमपात	5) इमारत कोसळणे
6) नैसर्गिक रोगराई	6) अपघात
7) वणवे	7) अणूभट्टीतील किरणोत्सर्ग
8) ज्वालामुखीचा उद्रेक	8) युद्धे
9) उल्कापात	9) बाँम्बस्फोट
10) वीज कोसळणे	10) पर्यावरण ऱ्हास
11) अवर्षण	11) माहिती तंत्रज्ञानाशी
	12) संबंधीत गुन्हे

आपत्तीचे व्यवस्थापन :-

आपत्ती व्यवस्थापन म्हणजे काटेकोरपणे निरीक्षणाने व माहिती पृथ्यकरणाने आपत्तीना तोंड देण्याची क्षमता मिळविणे आणि त्यात वेळोवेळी वाढ करणे जसे योजना प्रतिबंधात्मक, निवारण व पुनर्वसन आणि पुननिर्माण अशा अंगाचा विचार होऊन त्याचा कृती

आराखडा तयार करणे आणि या सर्वांचे सुत्रसंचालन करणे होय.

आपत्कालीन नियोजनाचे चक्र :-

आपत्कालीन व्यवस्थापनाचे प्रमुख घटक खालील आकृतीच्या सहाय्याने दर्शविलेले आहेत.

आपत्कालीन घटकावरून भारतात कोणत्या नैसर्गिक आपत्ती आहेत ते पुढीलप्रमाणे अभ्यासणार आहोत व तिचे व्यवस्थापन ही थोडक्यात अभ्यासणार आहोत

1) महापूर अतिवृष्टी :-

नैसर्गिक कारणे

अतिवृष्टी, नदीपात्रात जमीन कडा कोसळून प्रवाहात अडथळा होऊन नदी भरून वाहत असताना अतिवृष्टी होणे, नदीपात्रात गाळ जमल्यामुळे नदी भरून

वाहत असताना धरणाचे पाणी सोडणे, पाणी वाहन आणणारे खोरे, बर्फाचे वितळणे, नाल्याची परिस्थिती नदीपात्रात ओढे, नाल्याद्वारे एकत्रित होणारा पुर चक्रीवादळ.

कृत्रिम कारणे :-

जंगलतोड होणे, डोंगराळ पहाडी भागात खाणकाम होणे, नदीपात्रातील अतिक्रमणे, शहरातील

गटारी, नाले यांची निचरा होण्याची क्रिया कमी पडणे, निकृष्ट दर्जाच्या बांधकामामुळे धरण, बांध, बंधारे फुटणे

परिणाम

- 1) घरांची पडझड होते.
- 2) वीजपुरवठा खंडीत झाल्याने शॉर्ट सर्किटचा धोका असतो.
- 3) पिकांचे नुकसान.
- 4) काही वेळेस वृक्ष उन्मळून पडतात.
- 5) गावाचा संपर्क अतिवृष्टीमुळे पूर्णतः तुटतो व रस्त्यांच्या सुविधा नसल्याने लोकांना मदत पोचवता येत नाही.
- 6) आजारपणांमुळे मृत झालेल्या व्यक्ती/जनवारांचे दफनविधी करता येत नाही.
- 7) रेल्वेरुळ पाण्याखाली गेल्याने पॅसेंजर रद्द होते रेल्वेचे अपरिमित वित्त नुकसान व प्रवाशांचे हाल होतात.

उपाययोजना :-

या आपत्तीचे व्यवस्थापन कसे करता येईल हे पाहू

पुरस्थितीत करावयाची मदत

- 1) अन्न, वस्त्र, पाणी, निवारा यासारख्या मुलभूत गरजा पुरविण्याची व्यवस्था करणे.
- 2) दक्षता घेऊन सुरिक्षत स्थळी स्थलांतर करणे.
- 3) मानसिक आधार देणे व मानवी साखळी तयार करून ये - जा सुरु करणे.
- 4) पडझड/ मृतजनावारे यांच्या पंचनाम्याची ताबडतोब सोय व नुकसानभरपाई देण्यात यावी.

पुरानंतर करावयाचे उपाय :-

- 1) आर्थिक मदत करणे
- 2) पुर्नउभारणीसाठी तांत्रिक व साहित्याची मदत घेणे
- 3) शुध्द व निर्जंतुक पाणी व अन्न उपलब्ध करून देणे.
- 4) स्वच्छता मोहिम हाती घ्यावी संसर्गजन्य रोगाचा प्रसार थांबविणे लसीकरण करणे.
- 5) सुरक्षेच्या कारणासाठी उपनगरातील कांही ठिकाणी वीजपुरवठा खंडीत करणे.

पुर व्यवस्थापनाची क्षेत्रे

- 1) पुर जोखिमांचे मानचित्र तयार करणे
- 2) पुराची भीती असलेल्या सर्व नद्या व उपनद्याकरीता पुर पूर्व सुचना तसेच इशारा सेवांचा विस्तार तसेच आधुनिकीकरण.
- 3) राज्यांना शोध व बचावाच्या उपकरणांनी सुसज्जित करून त्यांची पुर प्रतिक्रिया क्षमता वाढविणे

- 4) केंद्रीय मंत्रालये तसेच विभाग राज्य सरकार तसेच इतर पणधारकांद्वारे पुरव्यवस्थापन योजनांचे प्रतिपादन तसेच त्यांचे कालबद्ध कार्यान्वयन
- 5) पुर किंवा आपत्तीकालीन परिस्थितीत तोंड देण्यासंबंधी प्रशिक्षण शिक्षक व विद्यार्थ्यांना द्यावे.

2) भूकंप

'भुकवचात किंवा भुकवचाखाली असलेल्या खडकांमध्ये कोणत्या कारणाने घडामोडी होवून जमिनीस कमी - अधिक तीव्रतेचे धक्के बसतात व त्यामुळे धरणीकंप पावते त्या स्थितीला भुकंप म्हणतात.'

भुकंपाची कारणे

- 1) ज्वालामुखीचा उद्रेक होत असताना भुकवचाला हादरे बसतात आणि भुकंप होतात. त्याची तीव्रता ज्वालामुखीच्या उद्रेकावर अवलंबून असते
- 2) मानवनिर्मित कारणांमध्ये धरण, परमाणु, अणुचाचण्या, खाणकाम, जलसाठा उदा :- कोयना धरण, नर्मदा नदी इ. मुळे भुकंप होतात
- 3) संचयन व खनन कार्यांमुळे भूपृष्ठावरील संतुलन बिघडून भुकंप होतात.
- 4) भुकवचातील तप्तवायूंच्या हालचालीमुळे भुकवचाला हादरे बसतात.

भुकंपाचे परिणाम

- 1) बांधकामे, पूल कोसळतात.
- 2) रस्ते फाटतात, रळमार्ग वेडेवाकडे होतात.
- 3) इमारतीची पडझड होऊन मनुष्यहानी, मालमत्तेचे नुकसान होते.
- 4) जमिनीला भेगा पडून पाण्याचे नळ, भुमिगत व विजेच्या तारा, इंधन वायुचे नळ तुटतात.
- 5) हिमलाट घडून येतात.

भुकंप या आपत्तीचे व्यवस्थापन

- 1) परिसरात घडणाऱ्या घटनांचे, प्राण्यांच्या वर्तनातील बदल लक्षात घ्यावे.
- 2) इमारतीच्या रचना करताना त्यांच्यामध्ये लवचिकता असवी.
- 3) वीजयंत्रणा दोषरहित ठेवावी.
- 4) घरात सतत प्रथमोपचार पेटी तयार ठेवणे उचित आहे. तसेच अग्निशामक यंत्र, व घरातील गैस रेग्युलेटर काम झाल्यावर बंद ठेवावे.
- 5) भुकंपाच्या वेळी लिफटचा वापर, दिवा, काडयापेटयाचा वापर टाळावा.

6) भुकंप झाल्यास दरवाजाच्या चौकटीखाली कोपऱ्यात खिडकीजवळ विश्राम अवस्थेत उभे राहावे.

3) आग/वणवा

आग किंवा वणवा ही नैसर्गिक तसेच मानव निर्मित आपत्तही म्हणता येईल.

जंगलातील आगीची कारणे

- 1) जंगलातील अनेकवर्षांचा पालापाचोळा वाळलेले गवत काटक्या, वाळलेले खोड यावर एक ठिणगी प्रचंड आगीत रुपांतर करणे.
- 2) वीज पडल्यामुळे जंगलांना आगी लागतात.

मानवनिर्मिती कारणे

- 1) मानवी स्थलांतर, शेतीचे वाढते क्षेत्र.
- 2) जळती काडी फेकली असता पाला - पाचोळा, गवत पेट घेवुन आग लागते.
- 3) जंगलातील शिबिरांमध्ये स्वयंपाकासाठी केलेली चुल आगीस कारणीभूत ठरते.
- 4) विडी, सिगरेट, पिणाऱ्याचा निष्काळजीपणामुळे आग लागते.

आगीचे परिणाम

- 1) जंगलातील आगीमुळे अनेक प्रकारचे व त्यांच्या जाती कायमस्वरूपी नष्ट होतात वणवा प्रदेशातील जैवविविधिता झपाट्याने कमी होऊ लागते.
- 2) जंगलातील आगीमुळे निर्माण होणाऱ्या धुरात कार्बन कणांचे प्रमाण वाढुन सौरप्राण आणि वातावरणाचे संतुलन सुर्यप्रकाशाचे प्रमाण कमी होते.
- 3) आगीसाठी अमेरिकेला प्रतिवर्षी 50 कोटी डॉलर रुपये खर्च येतो.
- 4) जंगलउपजीविकेवर असणाऱ्या लोकांचा व्यवसाय बंद पडतो.

जंगलातील आगीचे व्यवस्थापन

- 1) जंगलात विडी, सिगारेट पिऊ नये.
- 2) जंगलाच्या कडेला मानवी स्थलांतर होऊ देऊ नये.
- 3) जंगलातील शेकोटी व्यवस्थित पेटवुन ती विझवावी.
- 4) जंगलातील पालापाचोळा खड्यात पुरावा जेणेकरुन ते खत तयार होईल व त्याचा वापर योग्य ठिकाणी होईल.

4) चक्रीवादळ

'चक्रीवादळ म्हणजे एका कमी दाबाच्या शांत केंद्राभोवती अतिशय वेगाने फिरणाऱ्या वाऱ्यामुळे

निर्माण झालेले व मोठ्या प्रमाणात हिंसक ठरणारे वादळ होय.'

चक्रीवादळाचे परिणाम

- 1) भौतिक परिणाम:- वाऱ्याचा वेग, पुर, तुफानी वादळे आणि जमीन खचण्यासारख्या मालमत्तेचे नुकसान संपर्क यंत्रणा कोलमडते व हलक्या वजनाचे छप्पर यांची पडझड होते.
- 2) पुराचे पाणी दूषित होऊन विषाणुजन्य आजार होऊन माणसे दगावतात
- 3) वादळी वाऱ्यामुळे उभ्या पिकांचे नुकसान होते. भारतात चक्रीवादळे प्रामुख्याने पूर्व किनाऱ्याला तडाखा देतात.

चक्रीवादळाचे व्यवस्थापन

- 1) संभाव्य धोक्याचा नकाशा तयार करणे जेणेकरुन त्याचा अंदाज बांधणे शक्य होते.
- 2) जमिनीवरील नियंत्रणाचा आराखडा तयार करुन त्याद्वारे वादळाचा परिणाम होणाऱ्या भागात कमी कार्यक्रम असतील याची काळजी घेणे.
- 3) पूर मैदानात वसाहतींना धोका जास्त असतो, अशा ठिकाणी बागा, खेळाची मैदाने, चराऊ कुरणे अशा गोष्टी ठेवणे आवश्यक आहे.
- 4) टेकडी वरील बांधकामे फायेशीर चक्रीवादळासाठी ठरतात सध्या उपग्रहाच्या मदतीने त्यांचा अंदाज घेऊन मार्गदर्शन केले जाते

5) त्सुनामी

'त्सुनामी म्हणजे समुद्र किनाऱ्यावर आदळणाऱ्या लाटा होय.'

त्सुनामीचे परिणाम

समुद्रातील खोलपाण्यात जेव्हा चहुकडे लाटा पसरतात, तेव्हा त्या ताशी 700 कि.मी. पर्यंत एवढ्या वेगाने समुद्र किनाऱ्यावर आदळतात नैसर्गिकरीत्या समतोल स्थापित होईपर्यंत लाटा उत्पन्न होऊन त्या किनाऱ्यावरच आदळतच असतात. लाटांची उंची 50 मीटर्स पर्यंत असू शकते. ह्या लाटा किनाऱ्यावरील वाळू जमिनीवर आत वाहून नेऊ शकतात. झाडे उपटुन टाकु शकतात. शहरे, वस्त्या वाहून नेतात थोडक्यात म्हणजे जे येईल ते उद्ध्वस्त करीत पुढे जात असतात.

6) आकाशातील वीज

हे अतिशय अचानक निर्माण होणारे नैसर्गिक संकट आहे.

वीजेचे परिणाम

- 1) भौतिक परिणाम वेगवानवारे, पुर, तुफानी वृष्टी मुसळधार पाऊस यामुळे बांधकामाचे नुकसान होते.
- 2) वीजा आणि वादळामुळे छतांचे नुकसान, विजेच्या धक्क्याने मृत्यु ओढावतो, विजेतील तीव्र विद्युत प्रवाह हृदयाच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करतो.
- 3) पाणीपुरवठा दूषित संपर्क व्यवस्था कोलमडते.

वीजेचे व्यवस्थापन

- 1) वीज पडणाऱ्या भागाचा नकाश काढून ठेवणे.
- 2) बसुन राहण्याने वीज अंगावर पडण्याची शक्यता कमी असते. विजेचा खांब, लोखंडी कुपन यापासुन लांब रहा.
- 3) मोबाईल वापर पावसात वीज कडकडताना करुन नये.
- 4) एकटया झाडाजवळ जाऊ नका 10% दुर्घटना अशा एकटया झाडाजवळ उभे असताना घडलेल्या आहेत.

7) अवर्षण

'अवर्षण हे एक नैसर्गिक आपत्तीतील एक आपत्ती आहे. अतिशय कमी पावसामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात आलेली लक्षणीय घटाची स्थिती म्हणजे अवर्षण होय.'

अवर्षणाचे परिणाम

- 1) शेतकऱ्यांनी शेतीसाठी केलेली मशागत, बी - बियाणे पेरणी, श्रम वाया जाऊन आर्थिक नुकसान होते.
- 2) गुरांना हिरवा चारा मिळत नाही.
- 3) बाष्पीभवनाचा दर वाढतो.
- 4) पाण्यावर वीजनिर्मिती होत नाही त्यामुळे उदयोग धंद्यावर परिणाम होतात
- 5) शरीरसंतुलन बिघडते रोजगार, पाणी, उपजीविका भागविण्यासाठी व्यक्तीचे, प्राण्यांचे स्थलांतर होते.
- 6) चोऱ्या, चपाटया, दरोडे यांचे प्रमाण वाढते.
- 7) बेकारीत वाढ उदयोगांना फटका, सामाजिक, आर्थिक स्थितीवर परिणाम होतो.

यासाठी आपण अवर्षणाचे व्यवस्थापन कसे करायचे ते पाहू.

- 1) पाणी वापर योजना, उपलब्धता, गरज यांच्यातील समतोलावर सातत्याने लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे.
- 2) पाण्याचा घरगुती वापर करताना त्याचा पुर्नवापर तत्वांचे पालन करावे.

- 3) गळणारे नळ टाक्या, पाईप, दुरुस्त करुन घरगुती पाण्यावर नियंत्रण ठेवणे.
- 4) जलसिंचन सुविधा जास्तीत जास्त भागात पुरविल्यास अवर्षणाचे प्रमाण कमी होते.
- 5) अवर्षणाचा कमीत कमी परिणाम होईल अशा उपजीविकेच्या साधनाचा वापर करावा.
- 6) शेततळ्यांचे नियोजन व अंमल करणे.

8) साथीच्या आजारांची आपत्ती

अतिवृष्टी, दुष्काळ यासारख्या परिस्थितीत साथीचे आजार पसरण्याची शक्यता अधिक असते शासकीय अहवालानुसार दूषित पाण्याच्या माध्यमातून 80

% रोगाचा प्रसार होत आहे. भारतात दरवर्षी दीड कोटी लोकांना दूषित पाण्यापासुन साथीच्या आजारांची लागण होऊन लोक मृत्यूमुखी पडतात.

साथीच्या आजारांची कारणे

- 1) जलवाहिन्या वा बॉल्ह गळक्या असणे.
- 2) घरासमोरील खोल खडयातील नळ उघडा असणे.
- 3) परिसरात घाण पाणी साचणे.
- 4) उघडयावर प्रातःविधी उरकणे.
- 5) पाण्याच्या जवळपास 50 फुट अंतराच्या आत उकरीडे असणे या कारणांमुळे गॅस्ट्रो, कावीळ विषमज्वर, पोलिओ, अतिसार, मलेरिया आजारांचा फेलाव होतो.

साथीच्या आजारावरील उपाययोजना व्यवस्थापन

- 1) जलवाहिनी व बॉल्हवरील गळत्या तात्काळ दुरुस्ती कराव्यात.
- 2) नळाला तोटी बसविणे.
- 3) रस्त्यावर घाण पाणी साचू न देता त्याचा निचरा करण्याची व्यवस्था करणे
- 4) जलकुंभातील पाण्याचे निर्जंतुकीकरण करणे.
- 5) विहीरीचेही निर्जंतुकीकरण करणे, चरख्याची विहीरीवर व्यवस्था करणे.
- 6) आरोग्य केंद्रात औषधोपचाराची तात्काळ सोय करुन मानवी आरोग्य अबाधित राखण्यावर भर देण्यात यावी.

9) ज्वालामुखी उद्रेक

'भूपृष्ठाला छिद्र पडुन भूगर्भातील लाव्हारस पाण्याची वाफ, चिखलमाती, दगड, गोटे इत्यादींचा उद्रेक होऊन भूपृष्ठावर ते पदार्थ वाहू लागतात या प्रक्रियेस ज्वालामुखी म्हणतात. ज्वालामुखी उद्रेक ही एक नैसर्गिक आपत्ती होय.'

ज्वालामुखीची कारणे

- 1) भूपृष्ठावरील आकुंचन आणि तणावात्मक हालचाली व कमकुवत भूपृष्ठ अंतर्गत भागातील वाढते तापमान
- 2) भूगर्भातील वितळलेले खडक, शीलारस किंवा मॅग्मा तयार होण्याची प्रक्रिया.
- 3) भूमीमध्ये शिरलेले पाणी व त्याचे वाफेत रूपांतर व त्यातून शक्तीशाली पदार्थ बाहेर पडून ज्वालामुखीची निर्मिती होत असते.

ज्वालामुखीचे परिणाम

- 1) ज्वालामुखीच्या उद्रेकाने तापमानात वाढ होऊन मोठ्या प्रमाणात जीवितहानी होते.
- 2) ज्वालामुखी उद्रेकातून गंधकाची वाफ, कार्बन वायू आणि पाण्याची वाफ आणि अरसेनिक संयुगे बाहेर पडून फ्युमरोल्स मुळे प्रदूषण वाढते.
- 3) ज्वालामुखीच्या लाव्हारसामुळे व राख्येने शहरे नष्ट होतात.
- 4) भूपृष्ठाला भेगा, दऱ्यांची निर्मिती, जमिनीचा एक संघपणा नष्ट होतो.
- 5) तापमान वाढ व धुलीकणांच्या संख्येत वाढ.

ज्वालामुखी उद्रेकाचे व्यवस्थापन

- 1) ज्वालामुखी प्रदेशात मानवी वसाहत उभारण्याचे टाळावे.
- 2) अत्याधुनिक यंत्रण, तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून ज्वालामुखी उद्रेकापुर्वी कांही काळ आधी पूर्व सूचना मिळवावी.
- 3) कुपनलिकांची संख्या वाढवु नये.
अशाप्रकारे भारतातील नैसर्गिक आपत्ती आणि त्याचे व्यवस्थापन कोणत्या पध्दतीने केले पाहिजे याची माहिती आपण घेतली.

समारोप

मनुष्याला पर्यावरणाबद्दल अजून बरेच काही शिकावयाचे आहे. काही पर्यावरणीय आपत्ती आणि समस्या नैसर्गिक स्वरूपाच्या असल्या तरी बहुसंख्य पर्यावरणीय समस्या मानवनिर्मित आहेत. यात शंका नाही. आजपाहता पृथ्वीची स्थिती एखादया रुग्णासारख्या झाली आहे. आणि गरज आहे तातडीच्या उपचाराची त्यासाठी त्वरित उपाय योजले पाहिजेत, नाहीतर इथे जगणच अशक्य होणार आहे. (के.व्ही.नारायण) 'क्युअर द अर्थ नाऊ' ही चिंता अनाटायी नाही. आपल्या पृथ्वीची आणि सजीव सृष्टीची आर्तहाक मनुष्याने वेळीच ऐकली नाही तर सृष्टीचा विनाश अटळ आहे. त्यासाठी मनुष्याने नैसर्गिक आपत्तीवर योग्य त्या उपाययोजना, प्रशिक्षण, सहकार्याची भावना वृद्धीगत करून

देशहितासाठी कार्य करून पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन केलेच पाहिजे तरच या विविधतेने नटलेल्या सृष्टीचा नाश होण्यापासून आपण रोखू असे म्हणता येईल

संदर्भ

- 1) प्रा. चौधरी ए.पी., आपत्ती व्यवस्थापन, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव प्र. आ.- 2012,
- 2) प्रा - चव्हाण किशोर (डॉ), प्रा.आहेर शोभा, पर्यावरण शिक्षण आणि आपत्ती व्यवस्थापन, इनसाईट, पब्लिकेशन्स, नाशिक, प्र. आ - 2008
- 3) प्रा. माने आशिष, प्रा. घाडगे नीता, पर्यावरण अभ्यास एक आधुनिक, दृष्टिकोन, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र. आ 2005
- 4) प्रा. भांडारकर के. म (डॉ), पर्यावरण शिक्षण, नित्य - नुतनप्रकाशन, पुणे, 2007
- 5) इंटरनेट

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theoretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Techniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunke Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

पर्यावरण आणि हरित राजकारण

डॉ. अतुल हणमंत कदम

(राज्यशास्त्र विभाग)

के. एन. भिसे आर्ट्स, कॉमर्स एण्ड विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज,
विद्यानगर, भोसरे ता. माढा जि. सोलापूर महाराष्ट्र भारत 413208

Corresponding Author- डॉ. अतुल हणमंत कदम

Email- kadamah81@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7824593

सारांश -

21 व्या शतकात मानव जातीला भेडसावणारी समस्या कोणती असेल तर ती पर्यावरणाच्या प्रदूषणाची आहे. ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान या क्षेत्रातील विकासामुळे जगातील सर्वच राष्ट्रे एकमेकांपेक्षा सरस ठरू पाहता आहेत. अर्थकारण, राजकारण, समाजकारण, व्यापार, कृषी, व्यवसाय, राष्ट्रांचे व व्यक्तींचे सार्वभौमत्व, संशोधन व आरोग्य या सर्वच क्षेत्रात जगातील प्रत्येक राष्ट्र प्रगती साधण्यासाठी जीव घेणी स्पर्धा करत आहे. अशा वेळी निसर्गाकडे दुर्लक्ष होत आहे. प्रगतीच्या शिड्या चढणारी राष्ट्रे मागास, विकसनशील राष्ट्रांच्या पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करत आहेत. विकसित राष्ट्रे हरित राजकारण करत आहेत. मागास, विकसनशील राष्ट्रांकडे कच्चा माल पुरवणारी व पक्कामाल विकला जाणारी बाजापेठ म्हणून पाहतात. त्यामुळे केंद्र आणि परीघ ही संकल्पना अधिक गडद होवू लागली आहे. असे असले तरी विकसित आणि मागास अशा कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेला पर्यावरणाच्या प्रदूषणाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

बीज संज्ञा - पर्यावरण, स्त्रीवादी पर्यावरणवाद, हरित राजकारण

प्रस्तावना -

दुसऱ्या महायुद्धा नंतर जागतिक राजकारणात अमेरिकेचा झालेला उदय व त्यांनी आपल्या राजकीय व्यवस्थेत केलेले अमुलाग्र सामाजिक बदल यामुळे जागतिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात पर्यावरणाशी संबंधित प्रश्न उत्पन्न झाले आहेत. औद्योगिक क्षेत्रातून हवेचे होणारे प्रदूषण, समुद्रातील जहाजातून तेलाची होणारी वाहतूक व त्यांचे अपघात यामुळे समुद्रातील पाण्याचे होणारे प्रदूषण आणि जलचरणांचे व वनस्पतींचे होणारे नुकसान या कारणांनी सन 1970 च्या दशकापासून पश्चिमी जगहरित राजकारणाच्या प्रभावाखाली येवू लागले. पर्यावरणवाद्यांचा वातावरणात हिरवेगारपणा आणण्यावर भर असल्यामुळे त्यांच्या चळवळीला हरित राजकारण असे म्हणतात. आधुनिक काळात प्रत्येक राष्ट्र आपल्या राष्ट्र-राज्याची शक्ती वाढवण्यासाठी सतत इतर राष्ट्रांशी संघर्ष करत आहे. जागतिक राजकारणात आपल्याच राष्ट्रीय निर्णयाचा प्रभाव इतर राष्ट्रांच्या राजकारणावर रहावा म्हणून भौगोलिक क्षेत्राचा विशेष

वापर करून प्रगती करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक राष्ट्र करत आहे. आपल्या आर्थिक संसाधनांच्या स्त्रोतांचा योग्य वापर करण्याच्या त्यांच्या दृष्टीकोणातूनच पर्यावरणाचा प्रश्न पुढे उभा राहत आहे.

संशोधन पध्दती, तंत्रे व साधने -

प्रस्तुत संशोधनासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनतील माहिती मिळविण्यासाठी दुय्यम माहिती स्त्रोतांचा वापर केलेला आहे. या स्त्रोतांमध्ये संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके तसेच इंटरनेट, विकिपिडिया या ऑनलाईन साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन समस्या -

- 1) हरित राजकारण म्हणजे काय ?
- 2) विकासाच्या प्रक्रियेत पर्यावरणाचा न्हास होतो का ते पहाणे ?
- 3) पर्यावरण प्रदूषणामध्ये कोणाच्या घटकाचा विशेष सहभाग आहे ते पहाणे ?

संशोधनाची उद्दिष्टे -

- 1) हरित राजकारण या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- 2) मानवाच्या विविध क्षेत्रातील प्रगतीमुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो किंवा कसे याचा अभ्यास करणे.
- 3) पर्यावरण सुरक्षेच्या जागतिक व भारतीय कृतीचा अभ्यास करणे.
- 4) पर्यावरणीय धोके समजून घेणे व ते सुरक्षित ठेवण्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके -

- 1) विकासाच्या प्रक्रियेमुळे पर्यावराला धोके निर्माण होवून ही एक जागतिक समस्या बनली आहे.
- 2) पर्यावरणाची हानी रोखण्यासाठी सर्व स्तरावर प्रयत्न होत आहेत तसेच हरित राजकारणी यांची भूमिका महत्वाची ठरत आहे.
- 3) प्रत्येक राष्ट्र पर्यावरण संरक्षणासाठी आपल्या परराष्ट्र धोरणात व राजकीय प्रक्रियेत विशेष महत्व देत आहेत.

पर्यावरण व्याख्या -

पर्यावरण म्हणजे आपल्या भोवतीचा परिसर असे सामान्यपणे म्हणता येईल. यामध्ये आपल्या भोवताली असणारे सगळेच घटक वृक्ष, पक्षी, प्राणी, माणूस, जमीन, हवा, पाणी, जंगल, डोंगर, नद्या या सर्वांचे एकत्रित असणे म्हणजे परिसर ½pÉà³É.‘‘³ÉCiÉÖ, जीव अथवा समुह यांचे अस्तित्व व विकास यांच्यावर परिणाम करणारी बाह्य स्थिती, घटक किंवा वस्तू म्हणजे {É³ÉÉÇ‘É®úhÉ.} - फंक व वॅगनल्स

पर्यावरणवादी विचारवंतांचे विश्लेषण -

आर्थिकवृद्धी हा पर्यावरणाच्या हानी मधील महत्वाचा घटक आहे असे पर्यावरणवादी विचारवंत म्हणत आहेत. कारण आर्थिकवृद्धी आणि पर्यावरण प्रदूषण ह्या गोष्टी एकमेकांच्या हातात हात घालून चालत आहे. आर्थिक विकासाचा दर वाढला की पर्यावरणाची हानी होणार होणार. म्हणून आर्थिक विकासाचा दर कमी करणे म्हणजे मोठे उद्योगधंदे बंद करणे, कुटिरोद्योगाला चालना देणे जे कोणत्याही राजकीय व्यवस्थेला मान्य नसल्याने प्रदूषण रोखण्याच्या चळवळीत पर्यावरणवादी कार्यकर्त्यांना अपयश येत आहे. आर्थिक विकासाचा दर कमी करणे म्हणजे विकास थांबवणे. पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी विकास जर थांबवला तर त्याचा थेट परिणाम राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वावर होतो. कोणत्याही राष्ट्र आपल्या सार्वभौमत्वाच्या शक्तीशी प्रतारणा करणार नाही.

पर्यावरण संरक्षणासाठी जैवविधितेचे रक्षण करणे गरजेचे आहे. ग्रीन हाऊस गॅसच्या उत्सर्जनावर नियंत्रण आणणे, ओझोन वायूचा थर सुरक्षित राखणे, पाणी, हवा, अग्नी, जमीन व वातावरण या पंचतत्वांचे संरक्षण करणे या सर्व संकल्पना प्रदूषण संरक्षामध्ये महत्वाच्या आहेत. पुरुष सत्ताक शासनामध्ये पुरुषांचे आद्य स्थान दिले जाते तर महिलांकडे दुर्लक्ष केले जाते. मात्र स्त्रीया ह्या पुरुषांच्या तुलनेने निसर्गाशी अधिक जवळीकता साधत असल्याने स्त्री शक्तीचा उपयोग पर्यावरण रक्षणाच्या चळवळीत करणे गरजेचे आहे. याच गरजेतून स्त्रीवादी पर्यावरणवाद अस्तित्वात आला आहे.

पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रयत्न -

पर्यावरण सुरक्षित रहावे म्हणून दीर्घकालीन उपाय योजने गरजेचे आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागवण्याबरोबरच येणाऱ्या पिढीसाठी निरोगी पर्यावरण, वातावरण ठेवणे गरजेचे आहे. अशा प्रकारच्या तंत्र विज्ञानाचा, नव्या दृष्टिकोणाचा स्विकार करणे गरजेचे आहे. सन 1959 साली अंटार्क्टिका संरक्षण करार अंटार्क्टिका खंडावरील पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी करण्यात आला होता. ज्यामध्ये या खंडाचा वापर लष्करी कवायतीसाठी, अणुपरीक्षणासाठी करायचा नाही असे ठरले. केवळ शास्त्रीय संशोधनासाठीच या खंडाचा वापर करण्याचे ठरले. सन 1960-70 च्या दशकात पर्यावरणाच्या सुरक्षेसाठी विशेष प्रयत्न करण्याचे पाऊल उचलण्यात आले. त्यानुसार पर्यावरण सुरक्षिता हा जागतिक स्तरावरचा विषय असल्याचे म्हणतले गेले. आर्थिक विकास आणि पर्यावरण ह्या संकल्पना एकमेकांच्या विरोधात नव्हे तर परस्पर पुरक असल्याने म्हणतले गेले. सन 1972 मधील संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या स्वीडनची राजधानी स्टॉकहोम परिषदेमध्ये पर्यावरण आणि लोकसंख्या संबंधित आंतरराष्ट्रीय समन्वय दृष्टिकोणातून केल्या गेल्या उपायांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. या परिषदेत 114 देश सहभागी झाले होते. त्या परिषदेतच पर्यावरण संरक्षणाशी निगडित 26 तत्वांचा जाहिरणामा घोषित केला. तसेच 5 जून हा जागतिक पर्यावरण दिन म्हणून साजरा करण्याचे ठरले. सन 1982 साली नैरोबी पर्यावरण परिषदेचे आयोजन करून स्टॉकहोम परिषदेतील निर्णयाची अंमलबजावणी करण्याचा निर्धार करण्यात आला. सन 1987 साली वातावरणातील ओझोन वायूची संरक्षक ढाल विरळ

करणाच्या घातक औद्योगिक वायूंच्या उत्सर्जनाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी मॉडेल ठराव करण्यात आला. सन 1987 मधील शास्त्रज्ञांची जागतिक हवामन परिषदेत ब्रुसलॅंड आयोग ज्याला आवर कॉमन फिचर अहवाल देखील म्हणटले जाते त्यामध्ये देखील वाढत्या लोकसंखेच्या गरजांची पूर्तता करून भावी पिडीसाठी स्वच्छ वातावरण ठेवण्यावर भर दिला आहे. सन 1988 साली वायु प्रदुषणातून निर्माण होणाऱ्या आम्ल पर्जन्याच्या समस्येमुळे झाडांचा, प्राण्यांचा नाश, नद्या, नाले, सरोवरे, यांतील प्राणी, वनस्पती, मासे नष्ट होत असल्याच्या पाश्वभूमीवर आम्ल पर्जन्यविषीचा करार करून उपाय योजण्याचे मान्य करण्यात आले. संयुक्त राष्ट्रातर्फे वसुंधरा परिषद सन 1992 साली ब्राझीलची राजधानी रियो डे जानेरियो येथे भरली होती. 175 देशांच्या प्रमुख्यांच्या उपस्थितीत या परिषदेमध्ये शाश्वत विकासावर विशेष भर दिला गेला. FCCC हा सन 1994 पासून लागू केलेला व सध्या अस्तित्वात असणारा करार आहे. ज्यावर 153 राष्ट्रांच्या सहया आहेत. या करारा नुसार विविध जैव विविधता सुरक्षित ठेवणे, पर्यावरणातील सर्व जीव घटकाचे संरक्षण करणे, ग्रीन हाऊस गॅस उत्सर्जनावर नियंत्रण आणणे, आर्थिक विकासाचा दर असा ठेवावा की, ज्यामुळे पर्यावरणाचे नुकसान नहोता प्रगती साधने शक्य होईल, पृथ्वीचे होणारे वाळवंटीकरण थांबवणे अशा विविध तरतुदी आहेत. सन 1997 सालच्या जपानमधील क्योटो प्रोटोकॉलद्वारे ग्रीन हाऊस गॅस उत्सर्जनावर नियंत्रण आणण्याचे जगभरातील उपस्थित असणाऱ्या 180 देशांच्या प्रतिनिधींद्वारे एकमुखी ठरले. यानुसार युरोपियन युनियन, अमेरिका, जपान सारख्या प्रगत राजकीय व्यवस्थानी सन 2012 पर्यंत सन 1990 साली असणाऱ्या उत्सर्जना इतका खाली, कमी करण्याचा प्रयत्न करतील असे ठरले. सन 2002 मध्ये साऊथ अफ्रिकेतील जोहोन्सबर्ग येथील शाश्वत विकासासंबंधी संमेलनामध्ये संसाधनांच्या पुनर्वापरावर भर दिला गेला. पर्यावरण प्रदूषणासाठी विकसित राष्ट्रे जास्त कारणीभूत आहेत. अमेरिका आणि युरोपियन राष्ट्रे ग्रीन हाऊस उत्सर्जनात 42 टक्क्याने आग्रभागी आहेत. तर भारत व चीन यांचा हा वाटा 10 टक्के आहे. त्यामुळे विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांचे पर्यावरण संवर्धनातील योगदान या कारणावरून मतभेद आहेत. तर विकसित राष्ट्रे पर्यावरणाच्या प्रदूषणाला विकसनशील

देशातील वाढती लोकसंख्या कारणीभूत असल्याचे म्हणतात. तेव्हा या राष्ट्रांनी आपल्या मर्यादा ओळखून पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. अजेंडा 21 ची प्रभावी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.

भारताची पर्यावरण संरक्षणातील भूमिका -

सन 1988 सालच्या संयुक्त राष्ट्रांनी हवामना बदलाबाबत आंतरराष्ट्रीय गट स्थापन केला होता. त्या गटाचे श्री. पचौरी हे भारतीय शास्त्रज्ञ अध्यक्ष होते. त्यांनी हवामन बदलाची करणे व उपाय याविषयी अभ्यास करून आपला अहवाल 1990 साली सादर केला. पर्यावरण रक्षणाच्या संदर्भात त्यांचे हे कार्य पाहून त्यांना नोबेल पारितोषिकाने गौरविण्यात आले होते. सन 1997 मधील क्योटो प्रोटोकॉलवर भारताने सन 2002 मध्ये सही करून आपले पर्यावरण रक्षणातील योगदान अधोरेखित केले आहे. जून 2005 मधील जी-8 देशांच्या परिषदेत भारतानी विकसित देशांच्या कृती विषयी टिकात्मक परिक्षण करून आपले मत नोंदवले आहे. तसेच खनीज तेलाला पर्यायी संसाधने उपलब्ध करून देण्यावर भारताने संशोधन चालवून बायोडिझेल, इलेक्ट्रिक वाहणे यासारखे पर्याय शोधले आहेत. सन 2001 मध्ये ऊर्जा संरक्षण नियम तयार केला आहे. 2 ऑक्टोबर 2016 रोजी पॅरिस जलवायू समझोत्याला पाठिंबा दिला आहे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना -

शाश्वत विकास ही संकल्पना 'VÉÉMÉÉiÉÉò पर्यावरण आणि विकास +ÉÉÉÉäMÉ' याची देणगी आहे. या आयोगाचे अध्यक्ष ग्रो ब्रुंटलॅंड यांनी एक अहवाल प्रसिध्द केला. त्या अहवालाला ब्रुंटलॅंड रिपोर्ट असे म्हणतात. या अहवालात पृथ्वीवरील मर्यादित साधसामग्री आणि त्यांचे वारेमाप होणारे वापर यांबाबत खंत व्यक्त करून आजच्या पिडीने आपल्या गरजांची पूर्तता अशी करावी की जेणेकरून भावी पिडीला या नैसर्गिक साधनांचा वापर करता येईल. यालाच शाश्वत विकास असे म्हणतात. या संकल्पनेनुसार आर्थिक विकास करत असताना पर्यावरणाची हानी होत असेल तर तो आर्थिक विकास थांबवून पर्यावरण संरक्षणाला प्राधान्य दिले पाहिजे.

निष्कर्ष / शिफारशी -

1. पर्यावरण संरक्षण ही सामाजिक, राजकीय, नैतिक चळवळ आहे.

2. पर्यावरण संरक्षणासाठी पर्यावरणवाद, हरित राजकारण, पर्यावरणीय स्त्रीवाद अशा संकल्पना पुढे आल्या आहेत.
3. हरित राजकारण ही सामाजिक न्यायाची, मानवी स्वातंत्र्याची संकल्पना आहे. ही संकल्पना संसाधनांच्या वापराबरोबर त्याच्या संवर्धनाची, संरक्षणाची जबाबदारी वापरकर्त्यांवर सोपवत आहे.
4. पर्यावरण संरक्षणासाठी विकसित व विकसनशील सर्वच राष्ट्रांनी विवेकीदृष्टीकोणातून प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
5. ज्या नैसर्गिक संसाधनांचे पुनर्निर्माण होणार नाही त्या संसाधनांचे भावी पिढीसाठी जतन होणे महत्वाचे आहे.
6. नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण, त्यांतील सुधारणा व त्यांचे पुनर्वाटप करणे अत्यावश्यक आहे.
7. पर्यावरण संरक्षणासाठी सामाजिक आंदोलने, राष्ट्र-राष्ट्रातील तह, करार, परमाणू परीक्षणव शस्त्रास्त्र स्पर्धा बंदी यासारखे प्रयत्न जागतिक स्तरावर केले जात आहेत. त्याचे नैतिकदृष्ट्या पालन करणे गरजेचे आहे.
8. विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही अन्यथा: हा विकासच एक संकट बनून जाईल.
9. भांडवलशाही, नफेखोरी या विचारधारेपासून अलिप्त राहणे गरजेचे आहे.
10. पारंपारिक मूल्यांकडे डोळेझाक करून विकास साधता येणार नाही.
11. बिगर शासकीय संघटना, स्वयंसेवी संघटना, हरित राजकीय पक्ष यांनी या क्षेत्रात विशेष लक्ष घालून पर्यावरणीय धोके लक्षात घेवून शाश्वत विकासासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.
12. स्त्रीवादी पर्यावरणाच्या उन्नतीसाठी प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.
13. प्लास्टिकचा कमी वापर, वृक्षसंवर्धन, पाण्याचा योग्य वापर, वाहनांचा अत्यावश्यक गरजेपुरता वापर, सण, उत्सव, समारंभ साधेपणाने साजरे करणे, शेती सेंद्रीय पध्दतीने करणे याबाबत हरित राजकीय पक्षांनी काम करून पर्यावरणीय धोक कमी करावे लागतील.

14. पर्यावरण संरक्षणामध्ये न्यायमंडळाने देखील महत्वाची भूमिका घेतली पाहिजे.

समारोप -

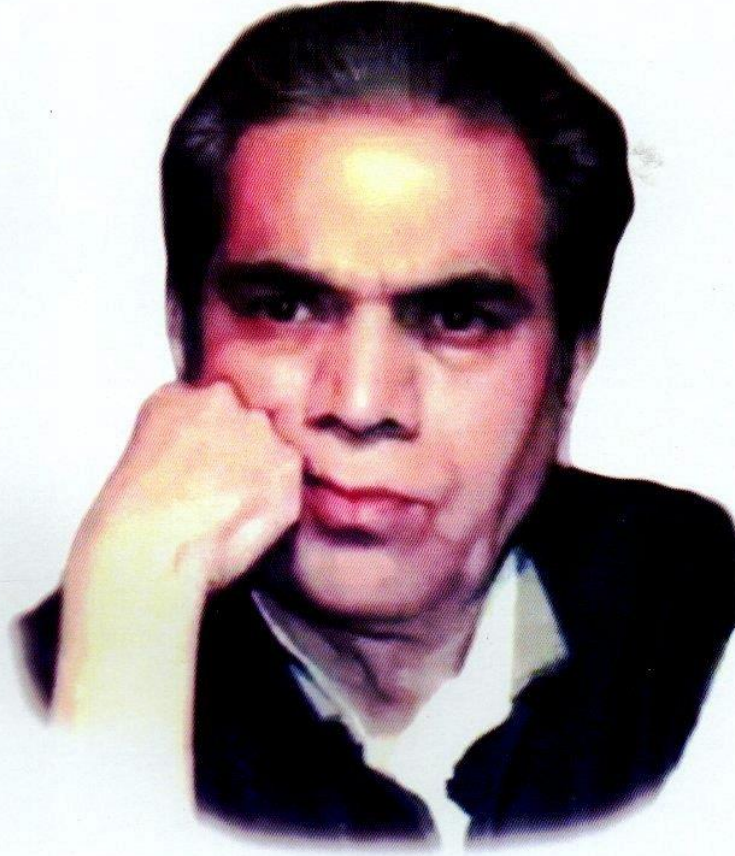
पर्यावरण संवर्धन ही वर्तमान आणि भविष्यकालीन विश्वव्यापी समस्या आहे. अमेरिका, युरोप मधील विकसित राष्ट्रांसोबत भारत, चीन सारखी विकसनशील राष्ट्रे आर्थिक प्रगतीच्या मागे धावत असल्यामुळे ही परिस्थिती अधिक गंभीर बनत चालली आहे. पर्यावरण संरक्षणाच्या कार्यात विकसित, विकसनशील राष्ट्रे अशी विभागणी करून हा प्रश्न सुटणारा नाही. केंद्र व परीघावरील सर्वच राष्ट्रांनी आपल्याकडे असणाऱ्या साधनसामग्रीचा योग्य वापर करून पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी प्रयत्नशील असले पाहिजे. समाज ज्या औद्योगिक, बौद्धिक विकासाच्या इमारतीवर उभा आहे त्या इमारतीचा पाया पर्यावरणाच्या हानीमुळे खिळखिळीत करत आहे असे म्हणवे लागेल. भारताने महात्मा गांधी यांच्या विचारांची कास धरली तर हरित राजकारणची फळे भारतीय नागरिकांना चाखता येतील.

संदर्भ ग्रंथ -

1. जाधव रा. ग. - पर्यावरणीय प्रबोधन आणि साहित्य, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती, 24 ऑगस्ट 1996
2. र. घ. वराडकर - भारत आणि जग, निराली प्रकाशन
3. अरुणा पेंडसे व सहस्रबुध्दे - आंतरराष्ट्रीय संबंध
4. शैलेंद्र देवळाणकर - भारतीय परराष्ट्र धोरण, प्रतिमा प्रकाशन
5. डॉ. डी. वाय. अहिरराव - पर्यावरण जाणीव जागृती, निराली प्रकाशन, फेब्रुवारी 2006
6. शैलेंद्र देवळाणकर - आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या बुक्स पब्लिशर्स
7. <http://ppup.ac.in/download/econtent/pdf/Politica%20Science%20PG..pdf>
8. <https://www.hindivyakran.com/2022/02/harit-rajniti-se-kya-samajhate-hain.html>
9. https://en-m-wikipedia-org.translate.goog/wiki/Green_politics?

सामान्यजन संदेश

भारतीय लोकतंत्र के परिप्रेक्ष्य में
मधु लिमये

विशेषांक

दिनांक १७ अक्टूबर २०२२

लोहिया अध्ययन केन्द्र, नागपुर का प्रकाशन

अनुक्रमणिका

मूल्य	1. मधु लिमये स्मरण	- रघु ठाकुर	1
	2. दूरदर्शी विचारक : मधु लिमये	- डॉ. संतोष संभाजी डाखरे, डॉ. भगवान विश्वनाथ धोटे	3
	3. भारतीय लोकतंत्र मे विचारधारा संघर्ष : समाजवादी चिंतक मधु लिमये के चिंतन का विश्लेषणात्मक अध्ययन	- प्रा. डॉ. ममता विजयराव पाश्रीकर	6
	4. भारत की संसदीय पद्धति एवं मधु लिमये	- डॉ. अर्चना ज्ञा. पाटील	11
	5. गांधी और मधु लिमये का आर्थिक चिंतन	- भिमराव भिसे	13
	6. भारतीय एकता पर मधु लिमये के विचार	- डॉ. नितीन सुरेशराव कायरकर, डॉ. सचिन पत्रूजी भोगेकर	17
	7. गोवा मुक्ति संग्राम के योद्धा 'मधु लिमये'	- डॉ. संजय गोरे, डॉ. भास्कर वघाळे	22
	8. लोकतांत्रिक शख्सियत 'मधु लिमये'	- संदीप तुंडूरवार, डॉ. अमर बोंदरे, डॉ. संगीता सोमवंशी	26
लक	9. भारतीय लोकतंत्र में एकता और नैतिकता संबंधी मधु लिमयेजी का दृष्टीकोण	- डॉ. उद्धव नरहरी कांबळे	29
	10. मधु लिमये यांचे अल्पसंख्यांक आणि धर्मनिरपेक्षतेबद्दलचे विचार	- राजकुमार सोमेश्वर कोडापे	31
पुर	11. भारतीय राजकारणातील प्रमुख आव्हाने	- प्रा. डॉ. विलास आबा गायकवाड	35
	12. मधु लिमये एक असामान्य नेतृत्व	- प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम	38
	13. राजकीय विकेंद्रीकरण आणि निकोप लोकशाहीच्या संदर्भात मधु लिमये यांचे योगदान एक राजकीय सिंहावलोकन	- डॉ. नितीन टी. कत्रोजवार	41
व्य	14. आरक्षण, सामाजिक न्याय आणि राजकारण	- डॉ. राहुल बावगे, डॉ. असिम खापरे	45
एवं	15. स्वातंत्र्याची चळवळ आणि मधु लिमये	- डॉ. विकास बी. चांदजकर	50
है।	16. पक्षांतर आणि मधु लिमये	- प्रा. डॉ. विनोद को. गायकवाड	54
यं	17. भारतीय लोकशाहीच्या परिप्रेक्ष्यात मधु लिमये : एक चिकित्सक अध्ययन	- डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	57
है।	18. सामाजिक न्याय आरक्षण आणि मधु लिमये	- प्रा. डॉ. संजय एम. अवधुत	62
	19. मधु लिमये : व्यासंगी, मनस्वी अन् तपस्वी नेता	- प्रा. डॉ. रविंद्र भणगे	65
	20. मधु लिमये : राजकीय पक्ष आणि निवडणूक सुधारणा	- प्रा. डॉ. प्रमोद मा. आचेगावे	71
	21. स्वातंत्र्याची चळवळ आणि मधु लिमये	- डॉ. निलेश अ. फटींग	74

प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करत असताना या स्वातंत्र्य चळवळीत ज्या शुरांनी आपले योगदान दिले आहे आा देशभक्तांच्या कार्याचा विसर होणे हा करटेपणा आजच्या पिढीकडून होवू नये म्हणून मधू लिमये यांच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान व त्यांचे आयुष्य या विषयावर त्यांच्या जन्म शताब्दी मोहोत्सवा निमित्त लिहीत आहे. विनम्रता, प्रामाणिकपणा, तत्त्वनिष्ठता, असामान्य संसदपटू, समाजवादी चळवळीचे सेनानी, दृढ निचयी, स्पष्ट वक्ता, राष्ट्रीय पातळीवरील कर्तृत्ववान, नैतिकतेचा आर्दा नेता, जनहितासाठी तेवीस वेळा जेल मध्ये जाणारे म्हणून ज्यांना ओळखले जाते त्या मधू लिमये यांचा जन्म 1 मे 1922 रोजी पुण्यात झाला. वडिल शिक्षक असल्याने त्यांच्या बालमनावर शिक्षणाचे संस्कार झाले. त्यांचे शालेय शिक्षण पुणे व मुंबई येथे तर महाविद्यालयीन शिक्षण पुण्यातील फर्ग्युसन कॉलेज मध्ये 1937 साली झाले. कमी शिक्षण असले तरी मराठी, हिंदी, इंग्रजी व संस्कृत भाषेवर त्यांची मजबूत पकड असल्यामुळे भारताच्या इतिहासात ज्यांचे नाव सुवर्ण अक्षरांनी लिहीले जावे आांच्या यादीत मधू लिमये बसतात. इंग्रजी भाषेची मजबूत पकड, सैल व्हावी म्हणून ते लोकसभेत नेहमी हिंदीतून भाषण करत असत. आपला एकूलता एक मुलगा अनिरुद्ध यांना त्यांनी मराठी शाळेत घातले होते. महाराष्ट्रातील असून संपूर्ण भारताच्या राजकारणाला लोकसभेतील कामकाजातील योगदानामुळे त्यांनी प्रभावित केले होते हे त्यांचे विशेष म्हणावे लागेल. सन 1975 साली आणीबाणीमुळे लोकसभेची मुदत एक वर्ष वाढवली असली तरी त्यांनी ही कृती घटनाबाह्य आहे असे म्हणून मीसा कायद्याखाली तुरुंगात असताना पत्र लिहून आपल्या खासदारकीचा राजीनामा दिला होता. यावरून त्यांना पदाची लालसा नसल्याचे जाणवते. अशा या महान राष्ट्र नेत्याची प्राणज्योत 8 जानेवारी 1995 रोजी वयाच्या 73 व्या वर्षी मालवली. त्यांच्या जाण्याने एका मार्गदर्शकाला आम्ही मुकलो आहे असे भावणिक उदगार प्रसिद्ध पत्रकार कुलदिप नायर यांनी काढले आहेत.

देश भक्त मधू लिमये :

सन 1939 साली दुसरे महायुद्ध सुरू झाले होते. हा कालखंड प्रखर राष्ट्रभक्तीने भारावलेला होता. युद्ध विरोधी रान उठवण्यासाठी समाजवादी नेते जयप्रकाश नारायण, युसुफ मेहरअली, डॉ. राममोहन लोहिया हे पुण्यात आले होते. या समाजवादी नेत्यांशी लिमये यांचा परिचय झाला होता. आतच लिमये यांचा संपर्क एस. एम. जोशी, शीरूभाऊ लिमये,

मधू लिमये एक असामान्य नेतृत्व

- सहयोगी प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम

के. एन. भिसे आर्ट्स, कॉमर्स अँड विनायकराव पाटील

सायन्स कॉलेज,

विद्यानगर, भोसरे ता. माढा जि. सोलापूर महाराष्ट्र

भारत 413208

मो. नं. 9420093792

नानासाहेब गोरे व पां. वा. गाडगीळ यांच्याशी आला. स्वातंत्र्य चळवळीने भारावलेल्या लिमये यांनी शिक्षण सोडून स्वातंत्र्य चळवळीत वयाच्या 16 व्या वर्षा पासून सक्रीय सहभाग घ्यायला सुरवात केली. युध्दासाठी पैसा ही नाही व सैनिक ही नाही आा घोषणा व भाषणे त्यांनी दिल्यामुळे 'डिफेन्स ऑफ इंडिया' कायद्यानुसार त्यांना धुलिया येथील तरंगात एक वर्षाची सश्रम कारावासाची शिक्षा झाली होती. महात्मा गांधी यांच्या सन 1942 च्या भारत छोडो आंदोलनात त्यांनी सहभाग घेतला. परिणामी चार वर्षांचा तुरुंगवास त्यांना भोगावा लागला होता. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्ती नंतर सन 1945 मध्ये तुरुंगातून त्यांची सुटका करण्यात आली. स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदानामुळे भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर जयप्रकाश नारायण, डॉ. राम मनोहर लोहिया यांची विशेष मर्जी लिमये यांच्यावर झाली. सन 1947 मध्ये एडमबर्ग येथे होणाऱ्या सोशालिस्ट इंटरनॅशनल संमेलनासाठी भारतातील समाजवादी आंदोलनातील प्रतिनिधी म्हणून त्यांना पाठवण्यात आले होते. त्यानंतर एगियाई सोशालिस्ट ब्यूरोचे सेक्रेटरी म्हणून रंगून येथे प्रतिनिधीत्व केले. सन 1948 साली काँग्रेस सोशालिस्ट पक्षाच्या कार्यकारीनिवर निवड करण्यात आली. सुरवातीला काँग्रेस मध्ये सक्रीय असणारे व पुढे समाजवादी विचारांचे पाईक झालेले लिमये यांनी सन 1949 साली पाटणा येथे पक्षाचा संयुक्त मंत्री व केंद्रीय कार्यालयाचा प्रभारी म्हणून प्रतिनिधीत्व केले. सन 1958 मध्ये समाजवादी पक्षाचे ते अध्यक्ष होते.

गोवा मुक्ती आंदोलनात सक्रीय सहभाग :

भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यात लिमये यांनी मोठा वाटा उचलला होता. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले पण गोवा अजून पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यात होता. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर वयाची 25 वर्षे असणाऱ्या तरुण लिमये यांनी स्वातंत्र्याचा आस्वाद घेण्याऐवजी गोवा मुक्तीसाठी एका तुकडीचे नेतृत्व करून संघर्ष

केला. परिणामी पोर्तुगीज शासनाने त्यांना बंदी बनवून बारा वर्षासाठी कैद केले होते. तुरुंगात त्यांना इतकी मारहाण करण्यात आली की, बाहेर त्यांच्या मृत्यूची बातमी समाजात पसरली होती. त्यांच्या शरीरावर एक कायमस्वरूपी खून त्या मारहाणीत झाली होती. पोर्तुगीज न्यायालयाच्या शिक्षेविरुद्ध अपिल करण्यास त्यांनी नकार देवून 12 वर्षांची शिक्षा उपभोगली होती. गोवा मुक्ती आंदोलनात लोकांना एकत्र करून योगदान दिल्यामुळे जनतेमध्ये त्यांच्याबद्दल आकर्षण निर्माण झाले होते.

राष्ट्रीय राजकारणात प्रवेश :

मधू लिमये खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय राजकारणात चमकू लागले ते सन 1964 मध्ये बिहार येथिल मुंगेर मधून लोकसभेच्या पोट निवडणुकीत निवडणूक गेल्या पासून. यावेळी प्रजा समाजवादी पक्ष व समाजवादी पक्ष दोन्ही पक्ष एकत्र होऊन संयुक्त समाजवादी पक्ष उदयाला आला होता. या संयुक्त समाजवादी पक्षाच्या तिकीटावर ते लोकसभेत गेले. पुढे या पक्षाच्या संसदीय बोर्डाचे ते अध्यक्षही झाले होते. लोकसभेतील त्यांचे सहकारी डॉ. राम मनोहर लोहिया, आचार्य कृपलानी, मिन् मसानी, कम्युनिस्ट नेते हिरेन्द्र मुखर्जी, नाथ पै, रेणू चक्रवर्ती, इंद्रजित गुप्ता, अटल बिहारी वाजपेयी, बलराज मधोक, ह. वि. कामथ यांच्या विचारांची छाप लिमयांवर पडल्यामुळे त्यांनी संसदीय कामकाजात भरीव असे कार्य केले. डॉडझल कंपनीतील भ्रष्टाचार, प्रकरणे त्यांनी बाहेर काढली. तसेच लोक कल्याणाचे विविध प्रन लोकसभेत ते मांडत होते. कायद्याचा आणि संविधानाचा सखोल अभ्यास करून विविध संदर्भ ग्रंथ घेवूनच ते लोकसभेत प्रवेश करत असत. त्यामुळे लोकसभेत त्यांचा आदरयुक्त दारा होता.

सन 1967 साली झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत ते बिहारच्या मुंगेर मतदारसंघातून संयुक्त समाजवादी पक्षाच्या तिकीटावर दुसऱ्यांदा निवडून गेले. पुढे मात्र संयुक्त समाजवादी पक्षात फुट पडल्याने पुन्हा त्यांनी समाजवादी पक्षाकडून सन 1973 साली निवडणूक लढवली. यावेळी त्यांनी आपला मतदार संघही बदलला होता. बिहारच्या बांका मतदार संघातून त्यांनी निवडणूक लढवली व ते तिरऱ्यांदा लोकसभेच्या निवडणुकीत विजयीही झाले. याच कालावधीत इंदिरा गांधी यांनी अणिबाणी लागू केल्यामुळे अनेक विरोधी पक्ष व नेते एकत्र आले होते. त्यांनी जनता दल स्थापन केला आणि त्याचे प्रमुख नेते जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली जनता पक्षाकडून सन 1977 साली त्यांनी बांका लोकसभा मतदार संघातून निवडणूक

लढवली व ते चौथ्यावेळेसही लोकसभेच्या निवडणुकीत विजयीही झाले.

राजकारणातून संन्यास :

बिहारचे माजी मुख्यमंत्री श्री. कर्पूरी ठाकूर व माजी पंतप्रधान श्री चौधरी चरणसिंह यांनी 1980-82 मध्ये राज्यसभेचा सदस्य होण्यासाठी विनंती केली होती. पण सन 1981-82 मध्ये प्रकृती अस्वस्थामुळे ते राजकारणातून निवृत्त झाले. राजकारणातून निवृत्त झाले असले तरी मृत्यू पर्यंत त्यांनी अनेक वर्तमानपत्रांतून विविध भाषांतून लिखाण सुरू ठेवले होते. प्राईम मुव्हर्स - रोल ऑफ द इंडिव्ह्यूज्यूअल इन हिस्ट्री, भारतीय राजनीति के अंतर्विरोध, धर्म और राजनीति : राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ परिवार, न्यायालय में मधू लिमये, संक्रमणकालीन राजनीति, स्वतंत्रता आंदोलन की विचारधारा, त्रिमंत्री योजना, कम्युनिस्ट जाहिनाम्याची शंभर वर्षे, पक्षांतर बंदी नव्हे अनियंत्रित नेताहीची नांदी, स्वातंत्र्य चळवळीची विचारधारा, कम्युनिस्ट पक्षाचे अंतरंग, समाजवाद काल, आज व उद्या, चौखंबा राज्य, राष्ट्रपिता, डॉ. आंबेडकर- एक चिंतन, पेच राजकारणातले, आत्मकथा अशा हिंदी, इंग्रजी आणि मराठी भाषेतून जवळपास 80 ग्रंथांचे लिखाण त्यांनी केले.

मधू लिमये यांचा गुणगौरव :

संपूर्ण आयुष्य देश सेवेला वाहिलेले मधू लिमये यांनी द्याच्या स्वातंत्र्यासाठी मोठे योगदान दिले आहे. त्यांनी आपले लहानपण स्वातंत्र्य आंदोलनासाठी व तरुणपण स्वतंत्र भारताच्या सेवेसाठी घालवले. स्वातंत्र्याची फळे उपभोगण्या ऐवजी त्यांनी भारतातील गोर-गरीब, कष्टकरी, भूमीहीन शेतमजूर, स्पर्श-अस्पर्श, पददलित लोकांच्या कल्याणासाठी खर्ची घातले. त्यामुळेच प्रसिध्द कम्युनिस्ट नेते हिरेन्द्र मुखर्जी म्हणतात विधीमंडळाच्या कामकाजाचा कोणताही अनुभव नसताना खासदार म्हणून लिमये यांनी लोकसभेत केलेले कामकाज वाखानण्याजोगे आहे. ते जेव्हा लोकसभेत आपले म्हणणे मांडत असत तेव्हा त्याला प्रचंड पुस्तकांचा संदर्भ घेवून मांडत असल्याने विरोधकांच्या मनात धडकी भरत असे. भारतीय संसदेचे मिचेल फूट, भ्रष्टाचाराच्या विरुद्ध नवीन धर्मयुद्ध, कुशल तरुण संसदपटू अशी विशेषणे त्यांना वापरली गेली आहेत. पंतप्रधानांचे सुचना सल्लागार श्री. एच. के. दुआ म्हणतात लोकसभेत जेव्हा ते राष्ट्र कल्याणाबाबत आपले मत मांडत असत तेव्हा त्यांच्या पक्षाचे कमी सदस्य असताना देखील मंत्र्यांना लिमये भाषणास उभारले असता भिती वाटत असे. माजी केंद्रीय मंत्री व प्रसिद्ध वकिल एस. सी. छागला यांनी आपल्या

आत्मकथेत लिमये यांच्या सोबत विविध खटल्यांमध्ये झालेल्या वाद-विवादाच्या अनुभवावरून त्यांचा गुणगौरव केला आहे. विजयालक्ष्मी पंडित देखील लिमये यांचा गौरव करताना म्हणतात की, विरोधी पक्षातील बोलका, अभ्यासू, स्पष्टवक्ता आणारे व कोणत्याही व्यक्तीगत लाभाचे लालसी नसणारे ते होते. लोकसभेचे माजी अध्यक्ष व डाव्या चळवळीचे नेते सोमनाथ चटर्जी यांनी लिमये यांचा गौरव करताना म्हणले आहे की, लिमये हे राष्ट्रीय पातळीवरचे प्रख्यात, कर्तृत्ववान, दृढनिश्चयी, कुाग्र बुध्दीचे संसदपटू होते. गोविंदराव तळवळकरांनी व्यासंगह दोभक्त असा त्यांचा उल्लेख केला आहे. अटल बिहारी वाजपेयी लिमये यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या कार्याचा गौरव करताना म्हणतात इंग्रज व पोर्तुगीज अशा दोन साम्राज्यवाद्यांशी लिमये लढले आहेत. संसदीय कामकाजात कायद्यांचा अर्थ लावताना लिमये यांनी संदर्भग्रंथांचा डॉगरच रचलेला असायचा. ते महान तत्वज्ञानी. स्पष्टवक्ते, करारीबाण्याचे, अभ्यासू नते होते. आपल्या आर्दाप्रती ते वचनबद्ध होते. अशा शब्दात अटलजींनी त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा गुणगौरव केला आहे.

समारोप :

संयुक्त महाराष्ट्र होण्यापूर्वी सन 1957 साली मुंबईतील वांद्रे मतदार संघातून लिमये निवडणुकिला उभे राहिले होते. पण त्यात त्यांना अपयश आले होते. सन 1971 सालच्या मुंगेर मतदार संघ व सन 1980 सालच्या बांका लोकसभा मतदार संघातून त्यांना पराभवाला सामोरे जावे लागले होते. असे असले तरी पुण्यातील जन्म व मुंबई-पुण्यातील वास्तव्य असणाऱ्या व्यक्तीने बिहार लोकसभेच्या चार निवडणुकितील प्रतिनिधी म्हणून केलेले काम पहाता भारतीय राजकारणावर त्यांच्या राजकारणाची पडलेली छाप कोणालाही विसरता येणार नाही. लोकसभेची प्रेस गॅलरी त्यांच्या भाषणावेळी खचाखच भरलेली असायची. इतके अभ्यासपूर्ण, सोपेधनयुक्त मत मांडण्यावर त्यांचा भर असे. तिसऱ्या, चौथ्या व पाचव्या लोकसभेमध्ये अनेक भ्रष्टाचाराची प्रकरणे त्यांनी उकरून काढली होती. राजकारणा बरोबरच संगीत, कला, तत्वज्ञान, नाट व साहित्य या क्षेत्रात देखील त्यांना विशेष आवड होती. त्यामुळे पत्रकार, संगितकार, कलाकार, लेखक यांचा गराडा नेहमीच लिमये यांच्या भोवती असायचा. महात्मा गांधी, डॉ. राममनोहर लोहिया यांचे अनुयायी अरणारे लिमये यांनी आपले जीवन देखील अत्यंत साधे घालवले. त्यांच्या घरात फ्रिज, एअरकंडिशन, टिव्ही, कुलर सारख्या चैनीच्या वस्तू नव्हत्या. राष्ट्रवाद, समाजवाद, लोकाही, धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांवर त्यांची श्रद्धा होती. स्वातंत्र्य

सैनिक, चार वेळा खासदार असताना देखील त्यांनी कोणतेही वेतन-भत्ते, पुरस्कार किंवा इतर लाभांची अपेक्षा ठेवली नाही. खासदारकीचा कालावधी संपल्यानंतर तुरुंगात असताना आपल्या पत्नी चंपा लिमये यांच्या करवी त्यांनी दिल्लीतील आपले शासकीय निवासस्थान ततक्षणी खाली करण्याचा दाखवलेला सुज्ञपणा आजच्या राजकारण्यांच्या डोळ्यात आंजन घालण्यासारखा आहे. त्यांनी आपल्या आयुष्यात कमीत कमी घेतले, जास्तीत जास्त दिले आणि उच्च दर्जाचे आयुष्य जगले.

संदर्भ ग्रंथ :

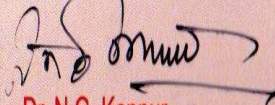
1. <https://www.marathirushti.com/profiles/madhu-limaye/>
2. <https://maharashtratimes.com/editorial/samwad/amarendra-dhaneshwar-article-on-veteran-freedom-fighter-socialist-leader-madhu-limaye/articleshow/82237842.cms>
3. <https://www.bbc.com/marathi/india-54656981>
4. https://mr.wikipedia.org/wiki/???_????
5. <https://www.esakal.com/sampadakiya/vijay-naik-writes-about-madhu-limaye>
6. <https://www.hastakshep.com/today-is-the-birthday-of-madhu-limaye/>
7. भारतीय राजनीति के अंतर्विरोध, मधू लिमये, सारांश प्रकाशन प्रा. लि., 13 दरियागंज, नई दिल्ली 110 001, प्रथम संस्करण, 1996
8. धर्म और राजनीति : राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ परिवार, मधू लिमये, समाजवादी साहित्य संस्थान, दिल्ली, 110 001, दुसरी आवृत्ती - 1999
9. न्यायालय में मधू लिमये, डॉ. मधू लिमये, अनु. चंपा लिमये, मधु लिमये स्मृति न्यास, नई दिल्ली 110 003, प्रकाशन वर्ष 2002
10. संक्रमणकालीन राजनीति, मधु लिमये, मुख्तार अनीस, राममनोहन लोहिया स्मारक समिती, लखनऊ, (उ.प्र.) प्रथम संस्करण 1986
11. स्वतंत्रता आंदोलन की विचारधारा, मधु लिमये, पल्लवन प्रकाशन, दिल्ली 110 032, प्रथम संस्करण, डिसेंबर 1983
12. स्वातंत्र्य चळवळीची विचारधारा, मधू लिमये, गोपाळ मोकाशी कै. सदाशिव बागाईतकर स्मृतीमाला, पुणे 10, 5 डिसेंबर 1985

Government of Karnataka
Department of Youth Empowerment & Sports
State National Service Scheme Cell and
National Service Scheme Cell, Gulbarga University, Kalaburagi

National Integration Camp Certificate

This is to certify that.....ATUL HANAMANT KADAM.....
of K. N. BHISE ARTS, COMMERCE AND VINAYKRAO PATIL SCIENCE COLLEGE
has participated in the **National Integration Camp** held at Jnana Ganga Campus
Gulbarga University, Kalaburagi from 15th-21st November, 2022.

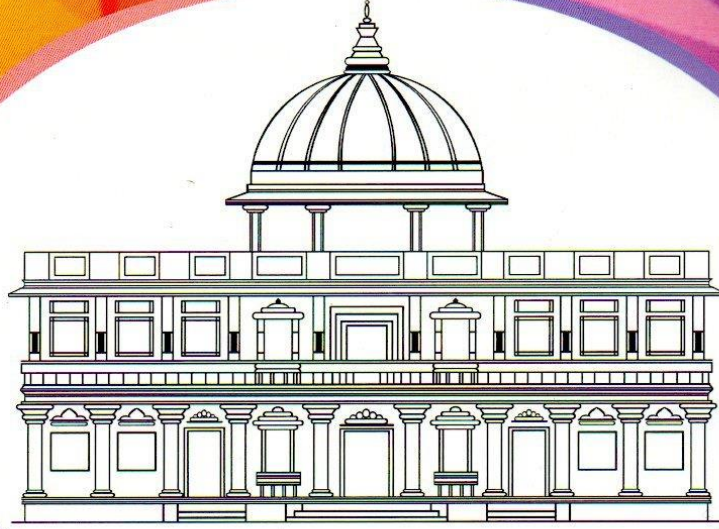

Dr. N.G. Kannur
Programme Coordinator, NSS
Gulbarga University, Kalaburagi

Prof. Dayanand Agsar
Vice Chancellor
Gulbarga University, Kalaburagi

संशोधक

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी विशेषांक ०५

स्थापना : ६ जानेवारी १९२०

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

अनुक्रमणिका

- १ महात्मा फुले यांचे शेती समस्येबाबत विचार
- डॉ.अनिल कांबळे, सोलापूर ----- ११
- २ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्रकारितेत 'मूकनायक' या वृत्तपत्राचे योगदान
- प्रा. आप्पासाहेब केंगार, भिलवडी, ता.पलूस, जि.सांगली ----- १५
- ३ महात्मा ज्योतिराव फुले : २१ व्या शतकात समजून घेतांना
- प्रा.अरुणा वाघोले, आळे, ता.जुन्नर, जि.पुणे ----- २०
- ४ महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य : ऐतिहासिक अभ्यास
- डॉ.बाळासाहेब काळे, इंदापूर, जि.पुणे ----- २७
- ५ डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक कार्यातील विचार आणि योगदान
- प्रा.शैलेश भालेराव, पाषाण, जि.पुणे ----- ३१
- ६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार कल्याणविषयक योगदान
- डॉ.चंद्रकांत भारसाकळे, इस्लामपूर, जि.सांगली ----- ३६
- ७ महात्मा ज्योतिबा फुले : एक थोर समाजसुधारक
- श्री.अजित चव्हाण, बारशी, जि.सोलापूर ----- ४१
- ८ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे अनुसूचित जातींसाठी सामाजिक न्यायाचे योगदान
- प्रा.गीतांजली चव्हाण, लोणी काळभोर, ता.हवेली, जि.पुणे ----- ४६
- ९ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भारतीय संसदीय लोकशाही विषयीचे विचार
- प्रा.दादासाहेब हाके, माढा, जि.सोलापूर ----- ४९
- १० डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मविषयक व व्यक्तीविषयक विचार - एक सामाजिक आकलन
- प्रा.दशरथ रसाळ, सोलापूर ----- ५३
- ११ महात्मा फुले - एक कृतिशील समाजसुधारक
- प्रा.बाळासाहेब देवकाते, कर्जत, जि.अहमदनगर ----- ५६
- १२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजशास्त्र व समाज कार्यातील योगदान
- डॉ.नागोराव भुरके, सोलापूर ----- ५९
- १३ महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले : लोकोत्तर पुरुष
- डॉ.अतुल कदम, भोसरे, कुर्दुवाडी, ता.माढा, जि.सोलापूर ----- ६२
- १४ सत्यशोधक समाज आणि क्रियाशील सत्यशोधक
- डॉ.गोवर्धन दिकोंडा, माढा, जि.सोलापूर ----- ६६
- १५ आधुनिक भारताच्या विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान
- प्रा.महादेव डिसले, बारशी, जि. सोलापूर ----- ७०
- १६ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाही समाजवाद आणि आर्थिक विषमतेबाबतचे विचार
- प्रा.महेंद्र गजधाने, पंढरपूर ----- ७५
- १७ महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील मानवतावाद - डॉ.नामदेव शिंदे, माढा, जि.सोलापूर ----- ७७
- १८ महिलांच्या शैक्षणिक सक्षमीकरणासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे योगदान
- डॉ.पौर्णिमा चव्हाण, आष्टा, ता.वाळवा, जि.सांगली ----- ८०

महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले : लोकोत्तर पुरुष

प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम (राज्यशास्त्र विभाग)

के. एन. भिसे आर्ट्स, कॉमर्स अँड विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज, विद्यानगर भोसरे,

ता. माढा जि. सोलापूर महाराष्ट्र - भारत ४१३२०८

मोबाईल नंबर ९४२००९३७९२ kadamah81@gmail.com

प्रस्तावना :

सातारा जिल्ह्यातील 'कडतुस' हे गाव सातारापासून पूर्वेच्या बाजूला सुमारे ४० किलोमीटर अंतरावर आहे. या गावात वतनदारी असणारे गोरे व गावाची पाटीलकी असणारे गायकवाड आडनावाचे लोक सुखा समाधानाने राहत होते. काही कालावधीनंतर गोरे व गायकवाड यांच्यात वितुष्ट निर्माण झाले. गोरे गाव सोडून वाट मिळेल तिकडे जाऊ लागले. गोरे घराण्यातील ऋशेटीबाळ हा थोर पुरुष पुण्याला निघून गेला. तेथे ऋआनंदराव ऋ नावाच्या एका मळेवाल्याने शेटीबांना मळ्यात काम दिले. लग्नानंतर शेटीबांना कृष्णा, राणू व गोविंदा अशी तीन मुले झाली. मळेवाल्याने शेटीबा व त्याची तीन मुले यांचा प्रामाणिकपणा पाहून मळ्यातील काम, शेळ्या-मेंढ्या, गाई संभाळणे या कामाबरोबर आपल्या शेतातील फुले तोडणे, ती दुकानात आणून त्यांचे हार बनवून विकणे अशी कामे दिली. फुलांच्या व्यवसायात त्यांची चांगली गुजराण होत होती. गोरे हे आडनाव विसरून ते फुले आडनाव सांगू, लिहू लागली. पुढे कृष्णा व राणू दोघे दुकान सोडून कोठे निघून गेले सांगता येत नाही. पण गोविंदा मात्र दुकानात कायम होते. पुण्याजवळील ऋच-होलीऋ नावाच्या गावातील ऋदौलतराव ऋ नामक गृहस्थाच्या ऋचिमणाऋ नावाच्या मुलीशी गोविंदाचा विवाह झाला. गोविंदराव चिमणाबाई यांना इ. स. १८२७ साली मुलगा झाला. त्याचे नाव ज्योती ठेवले. पुढे चिमणाबाई आजारी पडल्यावर विधवा आल्या ऋसगुनाऋ व एका दायीने ज्योतीचा संभाळ केला. नऊ महिन्याचा असताना ज्योतीच्या आई चिमणाबाई जग सोडून गेल्या. पुढे सगुणा आल्या, दायी व वडील गोविंदराव यांनी त्यांचा सांभाळ केला.

बालपण -

लहानपणापासूनच ज्योतीची बुद्धी तरतरीत व स्वभाव चौकस होता. पुराणातील भीम, अर्जुन, मारुती यांच्या गोष्टी आल्या व वडील त्यांना सांगत असे. ज्योतीने शाळेत जावे असे वडील गोविंदराव यांना वाटत असल्याने त्यावेळी पुण्यात ज्या काही मोजक्या शाळा होत्या त्यामध्ये आनंदरावांच्या मदतीने ज्योतींना पाठवले गेले. शाळेत इतर

मुलांपेक्षा ज्योती हुशार होते. बोलणे शुद्ध, वाचन स्पष्ट, गणितात हुशार होते. जोतिबाची मराठी शाळेतील शिक्षणात प्रगती होत होती. त्यामुळे जुन्या मताचे लोक गोविंदांना त्रास देऊ लागले होते. गोविंदांना आता ज्योती रावांच्या इंग्रजी शिक्षणाची काळजी वाटू लागली होती. गोविंदरावांच्या शेजारी राहणारे मुस्लिम गृहस्थ गफार बेग मुनशी व ख्रिस्ती गृहस्थ लेजिट साहेब या दोघांनी ज्योतींचा इंग्रजी शाळेची सोय केली. इंग्रजी शाळेत ज्योतींनी मन लावून अभ्यास केला. शिक्षणाची अधिक आस त्यांच्या मनात निर्माण झाली होती. गरीब लोकांना शिक्षणाचा गंध नसल्याने, अज्ञानामुळे त्यांना दुकानदार, व्यापारी फसवत असल्याचे त्यांनी पाहिले. त्यामुळे त्यांना शिक्षणाची सोय करणे गरजेचे आहे असे जोतीरावांना वाटू लागले. इंग्रजी शाळेतील एका मित्राच्या लग्नात त्यांचा सनातनी ब्राह्मणानी अपमान केला. ब्राह्मण वर्गाचा अन्याय, स्पृश्य-अस्पृश्य या सर्व घटनांचा कल्लोळ जोतीरावांच्या मनात घोळू लागला होता.

विवाह -

गोविंदांना वाटे ज्योती आता मोठा झाला आहे. त्याचे लग्न करायला हवे. म्हणून ज्योतिसाठी मुली पाहण्याचा कार्यक्रम गोविंदरावांनी सुरू केला. सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यातील नायगाव या गावातील ऋखंडूजी पाटीलऋ (नेवसे) यांच्या ऋसावित्रीऋ नावाच्या मुलीशी जोतीरावांच्या विवाह केला. सावित्रीने शिकावं असे ज्योतीला वाटत असल्याने रोज चार-चार अक्षरांची ओळख ज्योतींनी त्यांना करून दिली. इंग्रजी शिक्षण घरीच घेतले. पौराणिक, ऐतिहासिक व थोर लोकांची निरनिराळी चरित्रे वाचून काढली. घर काम करत-करत चार-पाच वर्षात सावित्री यांचे शिक्षण पूर्ण झाले. पुढे जोतीरावांच्या प्रत्येक सामाजिक कार्यात त्यांच्या बरोबरीने साथ दिली. त्यामुळेच ज्योती लोकोत्तर पुरुष ठरले.

शिक्षणाचे कार्य -

अहमदनगर येथील अमेरिकन मिशन खात्यातील फारा मडमीच्या कन्या शाळा पाहून पुण्यात मुलींच्या शाळा सुरू करण्याचे ठरविले. इ.स. १८४८ साली चिपळूणकर यांच्या

वाड्यात महात्मा फुले यांनी पहिली मुलींची शाळा काढून आपल्या सामाजिक कार्यास सुरुवात केली. शिक्षक मिळत नसल्याने त्यांनी आपल्या पत्नीला शाळेत शिकवण्याची जबाबदारी दिली. वडिलांचा या घटनेला विरोध झाल्याने ज्योतिराव व सावित्री घराबाहेर पडल्या. त्यांनी पुण्यातील गंज पेठेत राहण्याचे ठरविले. सर्व समाज हेच आपले कुटुंब असा विचार त्यांनी मांडला. इ.स. १८५१ साली बुधवार पेठ दुसरी मुलींची शाळा काढली. इ.स. १८५१ साली रास्ता पेठेत तिसरी शाळा सुरू केली. इ.स. १८५२ मध्ये वेताळ पेठेत चौथी शाळा सुरू केली. शाळेसाठी मुलांना जमविणे, त्यांना पाठ्या-पेन्सिल देणे, पिण्यासाठी पाणी देणे, त्यांना कपडे देणे या सर्व गोष्टी शाळा सुरू राहावी म्हणून ज्योती यांना कराव्या लागल्या. त्यांच्या या कार्याला सर्व समाजातील लोकांनी सहकारी केले. मुसलमान गृहस्थाची जागा भाड्याने घेतली. लहुजी बिन राघू राऊत मांग आणि रानबा महार यांनी मुले जमविली. सदाशिव बल्लाळ गोवंडे यांनी शाळेसाठी जागा देऊन काही पाठ्या पुरविल्या व महिन्याला दोन रुपये देऊ केले. विष्णुपंत थत्ते यांनी शिकविण्याचे काम पत्करले. मेजर बॅंडी यांनी पुस्तके पुरविली. अस्पृश्यांचे सहकार्य घेऊन अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरू केली. अवघ्या ८ मुलींवर सुरू केलेल्या शाळेत आता ४८ मुलींची संख्या झाली होती. सावित्री स्वतः मुख्याध्यापिका म्हणून काम करत होत्या. ज्योतीना व सावित्रींना त्यामुळे कर्मठांचा अधिकच जाच होऊ लागला. मुलींसाठी, अस्पृश्यांसाठी शिक्षणाचे कार्य करणारा म्हणून ज्योतींचा परिचय होऊ लागला. सर इस्किन पेरी, कमिशनर रीव्हज, कर्नल मेडोज यांनी त्यांची खूप प्रशंसा केली. देणगीदारांकडून देणगी घेणे, सरकार व हितचिंतकांना कडून मदत मिळवणे चालू होते. मोरेश्वरशास्त्री, पूना कॉलेजचे प्राचार्य पंडित यांसारख्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. बॉम्बे गार्डियन सारख्या वृत्तपत्राने ज्योतीच्या कामाची प्रशंसा केली. स्त्री शिक्षण आणि स्त्री-पुरुष समानता यांचा पुरस्कार करणाऱ्या पंडिता रमाबाई आणि ताराबाई शिंदे यांचा त्यांनी गौरव केला. स्त्री शिक्षणाच्या या अभिनव उपक्रमाबद्दल मुंबईच्या शिक्षण अधिकाऱ्याने इ. स. १८५२ साली ज्योती यांचा स्त्रियांचा उद्धार करत म्हणून सत्कार केला. भारतातील शिक्षण विषयक प्रश्नासंबंधी हंटर कमिशनला ज्योतींनी निवेदन देऊन स्त्री-शुद्धातिशुद्धांच्या शिक्षणासंबंधी विचार मांडले.

सामाजिक सुधारणा -

एका शाळेतून अनेक शाळा काढून ज्योतींनी मुलींच्या

शिक्षणाची सोय केली. एवढ्या कामाने त्यांचे समाधान होत नव्हते. समाजसुधारणेसाठी अनेक कामे करावी लागणार असल्याचे त्यांनी ओळखले होते. नऊ-दहा वर्षांच्या मुलांचे लग्न पाच-सहा वर्षांच्या मुलीशी केले जात होते. या बालविवाह प्रथेविरुद्ध ज्योतींनी आवाज उठवला. स्वतः लहान मुलीवर वैधव्याचं संकट कोसळत तर तिचे दोन मुलाशी पुन्हा लग्न करून तिचे जीवन सुखी करण्यासाठी विधवा विवाहाचा त्यांनी पुरस्कार केला. त्यांचा ब्राह्मणांना विरोध नव्हता तर ब्राह्मणवादाला विरोध होता. म्हणून इ. स. १८६४ मध्ये पुण्यातील गोखल्यांच्या बागेत एक विधवा पुनर्विवाह घडवून आणला. विधवा मुलीवर पापी पुरुषाची वाईट नजर जाऊन पुढे अनर्थ ओढवत असे. अनिच्छेने गरोदरपणाचा प्रसंग उद्भवला तर मुलीला आत्महत्या करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. यावर पर्याय म्हणून ज्योतीने आपल्या घरीच अशा उपेक्षित मुलींच्या राहण्याची सोय केली. विधवांच्या बाळंतपणाची सोय सावित्री करत असत. आपल्या घराशेजारीच इ. स. १८६३ मध्ये बालहत्या प्रतिबंधक गृह उघडले. बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील यशवंत नामक मुलगा त्यांनी दत्तक घेतला. अशीच आणखी एक चीड येणारे रुढी म्हणजे केशवपण. विधवा स्त्रीच्या डोक्यावरील सर्व केस काढून टाकणे व तिचे शरीर विद्रुप करणे हा या रुढीचा उद्देश होता. या प्रथेला जोतीरावांनी विरोध केला. इ. स. १८९६ साली पुण्यात प्लेगची साथ सुरू होती. अशा काळात सावित्रींनी ज्योतींना साथ देत रुग्णांची सेवा केली. पुण्यातील विधवा ब्राह्मण गरोदर काशीला आपली मुलगी मानून मरणाच्या दारातून बाहेर काढले. दलितोद्धार करायचा असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही हे ओळखून त्यांनी अस्पृश्य उद्दारासाठी इ. स. १८५२ मध्ये शाळा सुरू केली. अस्पृश्यांच्या पिण्याच्या पाण्याची सोय व्हावी म्हणून आपल्या राहत्या घरातील पाण्याचा हौद त्यांच्यासाठी खुला केला. गुलामगिरी हा ग्रंथ लिहून त्यांच्यावरील अन्याय याचे विश्लेषण केले व अन्यायाचे परिमार्जन करण्याचे उपाय सुचविले.

कामगार व शेतकऱ्यांविषयी विचार -

ज्योती हे नेहमी मुंबईला जात येत होते. तेथे गिरणी कामगारांची स्थिती पाहून त्यांना कळवळा आला. रात्रंदिवस हे कामगार काम करत होते. त्यांचे मित्र दीनबंधू कार ऋनारायण मेघाजी लोखंडेकर यांनी ज्योतींना कामगारांच्या दुःखाला वाचा फोडण्यासाठी प्रेरित केले. सत्यशोधक चळवळीतील धडाडीचे कार्यकर्ते 'कृष्णराव भालेकर' यांनी

इ.स. १८७७ सुरू केलेल्या दीनबंधु ह्या पहिल्या ब्राह्मणेतर सामाहिकात लोखंडे यांनी कामगारांच्या प्रश्नाविषयी सातत्याने लिखाण केले. ते स्वतः गिरणीत कामाला असल्याने त्यांनी कामगारांच्या समस्या जवळून पाहिल्या होत्या. त्यामुळे इ. स. १८८० साली 'बॉम्बे मिल हॅन्ड असोसिएशन' नावाची संघटना त्यांनी स्थापन केली. धोक्याच्या ठिकाणी, अनियमित वेळेत, कोणत्याही सुरक्षेविना काम करणे, दंडाची भीती अशा परिस्थितीत कामगार काम करत होते. ज्योतीने या कामगारांपुढे भाषणे देऊन त्यांच्या मनात आपल्या हक्कांबद्दल जाणीव करून दिली.

ज्योती हे स्वतः शेतकरी होते त्यामुळे त्यांचा शेतकऱ्यांशी संपर्क होता. शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था त्यांनी जवळून पहिली होती. म्हणून शेतकऱ्यांची सावकाराकडून होणारी लूट, अज्ञान, दारिद्र्य, मागासलेपणा याविरुद्ध लढण्याचे त्याने ठरविले. शेतकऱ्यांनी प्रथम शिक्षण घ्यावे असा त्यांनी हट्ट धरला. शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी वसतिगृहे चालू केली. शेती चांगली व्हावी म्हणून त्यांनी कालवे बांधून दिले. पण शेतकरी त्या कालव्यातील पाणी घेत नव्हत नव्या तंत्राचा वापर करत नव्हते. अशावेळी ज्योतीनी स्वतः नव्या तंत्राचा वापर करून शेतीची मशागत केली. त्यासाठी कालव्याचे पाणी वापरून बटाटा, कीबी, ऊस आणि संत्र्याचे पीक काढून दाखवले. हे पाहून अनेक शेतकऱ्यांनी त्यांच्यापासून प्रेरणा घेतली. १८ जुलै १८८३ रोजी शेतकऱ्यांचा आसूड हे पुस्तक लिहून शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेवर प्रकाश टाकला. महाराणी व्हिक्टोरिया यांचे चिरंजीव 'ड्युक ऑफ कॅनॉट' यांच्या पुणे येथील इ. स. १८८८ सालच्या मानपत्र देण्याच्या समारंभात ते शेतकऱ्यांच्या वेशात उपस्थित होते. शेतीमालाला योग्य भाव मिळावा, दलाल, अडते यांची हकालपट्टी व्हावी म्हणून 'सहादू वाघोळे' आणि 'ग्यानोबा ससाणे' यांच्या सहकार्याने इ. स. १८७८-१८८० च्या सुमारास एक कंपनी स्थापन केली. तसेच 'गोविंदराव गणपतराव काळे' यांना इ. स. १८८४ मध्ये हडपसर येथे शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी सहकारी पतपेढी काढण्यास प्रोत्साहन दिले.

सत्यशोधक समाज -

बहुजन समाजातील सामान्य माणसांनाही आपले सांगणे नीट पटावे व त्यांनाही आपली सुधारणा करण्याची संधी मिळावी, त्यांचा अज्ञानाचा अंधकार झटकून नवा प्रकाश दिसावा यासाठी त्यांनी सत्यशोधक हे वर्तमान सुरू केले. या वर्तमानपत्राच्या प्रसारासाठी 'श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड'

(छ)

यांनी उदारपणे अर्थसाह्य केले होते. ज्योती यांनी सार्वजनिक सत्यधर्म हे पुस्तक लिहिले होते. 'महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे' यांनी या पुस्तकाला सत्यशोधक समाजाचे बायबल असे म्हटले आहे. शेतकरी, स्त्रिया, अतिशूद्र यांच्या जागृती बरोबरच सरकारी अधिकारी वर्गाच्या लबाड्या, ब्राह्मणी वर्चस्व व कावेबाजपणा या सर्वांवर टीकेचे आसूड ओढत असताना कनिष्ठ वर्गातील देवभोळेपणा, अंधश्रद्धा तसेच नशीब वादाला कायमचे हद्दपार करण्यासाठी त्यांना एका सामाजिक संस्था संघटनेची आवश्यकता भासू लागली. त्यासाठी आपल्या अनुयायांना २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुण्यात बोलावून चर्चा केली. शेवटी चर्चेतून २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी एक संस्था स्थापन केली. ज्योतीनी तिचे नाव सत्यशोधक समाज असेल ठेवले. या चळवळीची जी तत्त्वे होती ती मूलतः धार्मिक व सामाजिक सुधारणांचा आग्रह धरणाऱी होती. देव व भक्त यात मध्यस्थाची गरज नाही. धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्तता झाली पाहिजे. जमीनदार व सावकार यांच्या मगरमिठीतून शेतकऱ्यांची सुटका व्हावी, सर्वांना शिक्षण मिळावे, मानवी समतेचा पुरस्कार करणे अशी सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे होती. ज्योती हे सत्यशोधक समाजाचे पहिले अध्यक्ष आणि कोषाध्यक्ष होते. सत्यशोधक समाजाचे सभासदत्व सर्व जातीच्या लोकांना मिळवता येत असे. दर आठवड्याला सत्यशोधक समाजाची सभा होत असे. स्वदेशी वस्तूंचा वापर, दारूबंदी, शिक्षणाचा प्रसार, सक्तीचे शिक्षण, ब्राह्मणांचे पुरोहितपण झुगारून देणे, धार्मिक अंधश्रद्धांपासून लोकांना मुक्त करणे, जातीभेद न मानणे यासंबंधी चर्चा या सभेमध्ये होत असे. ज्योतींच्या ब्राह्मणेतर चळवळीच्या कार्याला 'छत्रपती शाहू महाराजांनी' आणि 'बडोद्याच्या सयाजीराव गायकवाड महाराज' यांनी पाठिंबा दिला होता.

धर्म व ईश्वर विषयक विचार -

धर्म हा लोकशाही स्वरूपाचा असावा. धर्म हा सर्वांना सारखा समान असावा. धर्म हा न्यायी असावा. सर्वांना सारखे समान हक्क असावेत. कायदे व कायद्याप्रमाणे शासन सर्वांना समान सारखे असावे. असा धर्माबाबत विचार ज्योतींचा होता. त्यांनी विभूतिपूजा, ग्रंथप्रामाण्य, अवतारवाद, मूर्तीपूजा या गोष्टी त्याज्य मानून मानवी समतेचा आणि बुद्धिवादाचा मार्ग खुला केला. पेशवाईत दानधर्म, व्रत-वैकल्ये यांना उधाण आले होते. पोथीनिष्ठ व ऐतखाऊ ब्राह्मणांचा एक मोठा वर्ग तयार झाला होता. राज्यसत्ता व धर्मसत्ता एकत्र आल्याने स्त्री-शूद्रातिशूद्र यांच्या दुखायला

पुरवणी अंक-५ मार्च २०२२

पारावार राहिला नव्हता. धर्मग्रंथ पठणाचा अधिकार उच्चवर्णीय लोकांना असल्याने जाती-जातीत खुले दळणवळण राहिले नव्हते. ब्राह्मणी धर्मग्रंथातील फोलपणा व दांभिकपणा ज्योतीनी आपल्या विचारातून वारंवार मांडला. तसेच हिंदू धर्मात ज्या अनिष्ट चालीरीती प्रथा परंपरा रुढ झाल्या होत्या त्याविरुद्ध त्यांनी जोरदार आघाडी उघडली होती. आपली धर्म विषय संकल्पना त्यांनी इ. स. १८९० साली लिहिलेल्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या पुस्तकात मांडली आहे. या पुस्तकाच्या माध्यमातून त्यांनी धार्मिक क्षेत्रातील अराजक व भौतिक जगण्यातील सर्वसामान्यांची होणारी परवड यातील आंतरसंबंध लोकांच्या लक्षात आणून दिला. त्यांनी सांगितलेल्या सार्वजनिक सत्यधर्मात ईश्वराला निर्मिक मानून हिंदू धर्मातील देवदेवता कल्पित म्हणून अंती अनैतिक आहेत असे म्हटले आहे. ब्रह्मदेवाने मांडलेल्या चार वर्ण सिद्धांतावर ही कठोर टीका केली. ईश्वर कल्पने बरोबरच अवतार कल्पनेतील राम-कृष्ण, वामन-बळी, परशुराम-रेणुका यांच्या संबंधाने रचलेल्या चरित्रातील मनोकल्पनांवर टीका केली. त्यांनी आपल्या पुस्तकात ईश्वराला निर्मिक असे संबोधले आहे. ईश्वर निराकार, निर्गुण असून सृष्टीत सर्व चराचरात आहे. त्यामुळे त्याचे मंदिर बांधण्याची गरज नाही असे ते म्हणत.

समारोप -

ज्योतीने आयुष्यभर दिन दुबळ्यांचे दुःख निवारण करण्यासाठी शूद्र-अतिशूद्रांचे दास्यत्व घालविण्यासाठी, सर्वांना मानवीहक्क प्राप्त करून देण्यासाठी झगडा दिला. त्यांनी खूप लिखाण केले. खूप प्रबोधन केले. रायगडावरची छत्रपती शिवाजी महाराजांची समाधी शोधून काढली. सर्वसामान्यांना समजेल अशा भाषेत ते लिखाण करत. इ. स. १८६९ साली शिवाजी महाराजांवर ४४ पानांचा पोवाडा लिहीला. राष्ट्राभिमान, मानवतावादी आणि रंजल्या गांजल्या कैवारी म्हणून ते परिचित होते. म्हणूनच इ. स. १८८५

साली मुंबईच्या कोळीवाड्यात एक प्रचंड सभा आयोजित करण्यात येऊन या सभेने त्यांना महात्मा ही पदवी बहाल केली. इ. स. १८८८ मध्ये पक्षाघाताच्या विकाराने ते आजारी पडले. अशा परिस्थितीत देखील त्यांनी आपल्या कार्यकर्त्यांना काम कसे करावे व कसे वागावे याबद्दल पुस्तक लिहिले. आपला शेवट नजीक आला आहे हे ओळखून त्यांनी इ. स. १८८७ मध्ये आपले मृत्युपत्र तयार केले. त्यात आपल्या दत्तक पुत्राने सत्यशोधक समाजाचे कार्य पुढे चालू ठेवावे असे सांगितले. गुरुवार दिनांक २७ नोव्हेंबर १८८९ रोजी ते कालवश झाले. डॉ. घोले, रा. ब. लोखंडे, ससाणे, न्या. रानडे, रा.अय्यावारू यांनी शेवटी ज्योतीच्या बाबतीत अगदी महत्त्वाच्या गोष्टी आपल्या भाषणात सांगून श्रद्धांजली वाहिली. उंच चितेवर ठेवलेल्या ज्योतीचा देहाला त्यांचा दत्तक मुलगा यशवंत यांनी अग्नी दिला. 'नारायण विष्णू जोशी' यांनी आपल्या 'पुण्याचे वर्णन' या पुस्तकात त्यांच्या कार्याबद्दल व्यक्त केलेला आदर वाचनीय आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) महात्मा ज्योतिबा फुले - द. दा. जोशी, सुरेश एजन्सी, २०५ शुक्रवार पेठ, पुणे ४११ ००२, प्रथमावृत्ती : मार्च १९८३.
- २) महात्मा फुले - अॅड. वि. र. क्षीरसागर व इतर (संपा.), वृंदा प्रिंटर्स, ६३५ सदाशिव पेठ, पुणे ३०, तिसरी आवृत्ती : जानेवारी १९८३.
- ३) महाराष्ट्रातील प्रागतिक विचार प्रवाह आणि महात्मा ज्योतिराव फुले - डॉ. कुसुम पवार - मोरे, अरुणा प्रकाशन, लातूर प्रथमावृत्ती : २६ जून २०१३.
- ४) सार्वजनिक सत्य धर्म - अरुण शिंदे (संपा.), दर्या प्रकाशन, पुणे, ४११०४६. पहिली आवृत्ती : २८ नोव्हेंबर २०११.

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2022

ISSUE No - (CCCLXXXI) 381-A

75th YEARS OF INDIAN INDEPENDENCE
STATUS & GOALS

75 भारत
अमृत
महोत्सव

हर राह पर बढ़ते कदम

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor

Dr. Archana S. Dahane
Principal
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Editor

Dr. Sandip B. Kale
Assistant Professor & Head
Department of Political Sci.
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

All rights reserved with the authors & publisher

23	P.B. Shelley's Poetry an Epitome of Idealism - A Study Dr. V.A. Ugemuge	71
24	Sant Tukaram: Socio-Musical Reformer Mr.PrafullaVilasrao Kale	74
25	महिलांचा मानवी अधिकार :- एक दृष्टीक्षेप प्रा.डॉ.सतिष.एम.कटके	77
26	भारतीय लोकशाही आणि परराष्ट्र धोरण-एक राजकीय मीमांसा प्रा.राजेंद्र घोरपडे	82
27	लोकशाही यशस्वी करण्यासंदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार डॉ पद्माकर दारोडे	87
28	आरोग्य — एक मुलभूत हक्क प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम	92
29	जनतंत्र की वास्तविक स्थापना के लिये आवश्यक है चुनाव सुधार डॉ. अर्चना ज्ञा पाटील	95
30	भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने प्रा.डॉ.माधव केरबा वाघमारे	97
31	कोरोना काळातील सक्षम महिला प्रा. डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर	101
32	भारतीय साहित्यातील मराठी साहित्याकाचे योगदान डॉ.शरणकुमार लिंबाळे प्रा.रोशना अर्जून जनबंधू	103
33	मानवी प्रतिष्ठेचा आग्रह डॉ. अरविंद सोमनाथे	107
34	भारतातील वाढता भ्रष्टाचार एक गंभीर समस्या डॉ.विजया एच. राऊत	113
35	भारतातील लोकशाही आणि प्रसार माध्यमे डॉ प्रमोद मा आचेगावे	118
36	भारतीय राज्यघटनेतील तीन ही घटकांचे सर्वसमावेशकतेचे तत्व — प्रा. सूनिल लक्ष्मण नेवकर	120
37	भारतीय लोकशाहीत निवडणूक प्रचारामध्ये सोशल मिडीयाची भूमिका डॉ.शुद्धोधन एस. गायकवाड	126
38	तमिळ भाषा साहित्य समस्या व त्यावरील उपाययोजनाचा अभ्यास डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे	131
39	भारतातील पशूपालक धनगर जमातीच्या राजकीय जीवनाचा अभ्यास Dr. Dhale .S.U.	136
40	मानव आणि पर्यावरण एक दृष्टीक्षेप श्री. शैलेश जी. मेश्राम	141
41	लोकशाहीची जडणघडण व वर्तमान आव्हाने डॉ. अशोक तुकाराम खोब्रागडे	144
42	मानवी हक्क आणि भारतीय राज्यघटना गीतांजली शुद्धोधन नागदेवे	147
43	स्वामी विवेकानन्द के चिन्तन की वर्तमान संदर्भ में प्रासंगिकता शिवचरण एन.धांडे, Dr.Jayveer Shing	151
44	भारतीय राजकारणातील प्रमुख आव्हाने : जात, भाषा, प्रांतवाद प्रा. सचिन वानखेडे	155
45	भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकार सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ, डॉ. ए. एच. कदम	159

भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकार

सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ

एम. ए. (राज्यशास्त्र), बी. एड., सेट

संशोधक विद्यार्थिनी

संशोधनकेंद्र

श्री शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी

ता. बार्शी जि. सोलापूर (महाराष्ट्र) 413401

मो. नं. 7218573484

Panchalpratibha247@gmail.com

डॉ. ए. एच. कदम

मार्गदर्शक

एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी., सेट

के.एन.भिसे आर्ट्स, कॉमर्स एंड विनायकराव पाटील सायन्य कॉलेज,

कुईवाडी

प्रस्तावना :-

भारतीय संविधानाच्या निम्न्या भागात मुलभूत अधिकारांचा समावेश केलेला आहे. हे अधिकार कांही फक्त भारतीय नागरिकांसाठी तर कांही सर्व व्यक्तीसाठी आहे. भारताने सार्वभौम लोकशाही गणराज्य निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट्ये स्वीकारले असल्यामुळे भारतीय लोकशाही स्थिर व यशस्वी करण्यासाठी व्यक्ती स्वातंत्र्याची जोपासना व्हायला हवी. त्या अनुपंगाने नागरिकाला लोकशाही प्रक्रियांमध्ये सहभागी होता यावे आणि स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा जास्तीत जास्त विकास करून घेता यावा यासाठी त्याला मुलभूत अधिकाराची आवश्यकता असते. याअधिकारांमधूनच व्यक्तीची प्रतिष्ठा प्रस्थापित होत असते आणि त्याचबरोबर राज्यसत्तेवरील मर्यादाही स्पष्ट होतात. संविधानकारांनी अधिकारांचे महत्त्व ओळखून त्याचा संविधानात समावेश केला. "प्रा. लास्कोच्या मते अधिकार म्हणजे समाज जीवनाच्या अशा अटी आहेत की, त्याशिवाय कोणतीही व्यक्ती स्वतःचा सर्वांगीण विकास करू शकत नाही." प्रत्येक व्यक्तीला तिचा राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकास साधता आला पाहिजे. राज्याकडून जेव्हा व्यक्ति विकासासाठी आवश्यक असणारी तरतुद निर्माण केली जाते, तेव्हा व्यक्तीला अधिकार प्राप्त होतात. जुलमी राजवटीत व्यक्तीच्या अधिकाराचा संकोच होतो. व व्यक्ति स्वातंत्र्य धोक्यात येते. व्यक्तीच्या जीवनासाठी जे अधिकार अत्यंत मौलिक असतात. आणि ज्या अधिकारांना संविधानात समाविष्ट करून न्यायालयीन संरक्षण दिले जाते. त्यांनाच मुलभूत अधिकार असे म्हणतात. उदा: जीवन जगण्याचा शिक्षणाचा, भाषण स्वातंत्र्य, समान संधी वगैरे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

1) भारतीय संविधानातील मुलभूत अधिकारांचा अभ्यास करणे व आजची उपयुक्तता अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :-

माहिती संकलनांच्या द्वितीय माहिती संकलन साधनांचा वापर करून संबंधीत विषयाचा अभ्यास पूर्ण केला आहे. त्यासाठी पुस्तके, इंटरनेट, लेख, वेबसाईटचा वापर करून आढावा घेतला आहे.

मुलभूत अधिकाराचा इतिहास :-

आधुनिक जगात नागरिकांना मुलभूत अधिकार देणारा पहिला देश इंग्लंड मानला जातो. इ.स. 1215माली इंग्लंडचा तत्कालीन राजा जॉनकेन याने राजवरील निर्वंध वाढवून जनतेला कांही प्रमाणात मुलभूत हक्क देणारी संवाद संमत केली यालाच मुलभूत अधिकाराचा 'मॅगनाकार्टा' असे म्हणतात तसेच 1689 च्या सनदेनुसार जनतेला वाढीव मुलभूत अधिकार देण्यात आले. 1791 साली अमेरिकेने Bill of Rights या नावाचे विधेयक संमत करून राज्य घटनेमध्ये मुलभूत अधिकारांची तरतुद केली राज्यघटनेच्या माध्यमातून मुलभूत अधिकार देणारा अमेरिका हा

पहिला देश आहे. फ्रेंच राज्यक्रांतीत स्वातंत्र्य, समता, बंधूता या मुलभूत अधिकाराविषयी चर्चा करण्यात आली. 1895 साली लोकमान्य टिळकांनी त्यांच्या स्वराज्य या लेखांमध्ये मुलभूत अधिकारांविषयी चर्चा केली 1925 साली ऍनी बेझंट यांनी 'कॉमनवेल्थ ऑफ इंडिया बिल' या विधेयकात मुलभूत अधिकारांची तरतुद करुन हे विधेयक भारतीय विधिमंडळात मांडले होते. 1928 साली मोतीलाल नेहरू यांनी आपल्या नेहरू अहवालात मुलभूत अधिकारांची तरतुद केली 1931 साली सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली 'कराची' येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात मुलभूत अधिकारांचा ठराव संमत करण्यात आला. 1936 साली सोव्हिएत रशियाने रशियन जनतेला मुलभूत अधिकार देऊन त्यांच्यासाठी कर्तव्याची तरतुद केली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात 1945 साली मुलभूत अधिकाराविषयी अभ्यास करण्यासाठी तेजबहादूर सपु यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन करण्यात आली. त्यानंतर भारताच्या घटनासमितीनेही मुलभूत अधिकारांविषयी समिती व त्याची एक उपसमिती नेमली. त्या समितीचे एक अध्यक्ष सरदार पटेल व उपसमितीचे अध्यक्ष जे. बी. कृपलानी होते.

मुलभूत हक्कांचा अर्थ/व्याख्या आणि महत्त्व :-

अर्थ :-

देशाच्या घटनेत समाविष्ट करण्यात आलेल्या हक्कांना मुलभूत हक्क असे म्हणतात. म्हणजेच घटनेतील मुलभूत हक्कांच्या यादीमध्ये नसलेल्या इतर कोणत्याही हक्कांना मुलभूत हक्कांचा दर्जा प्राप्त होत नाही. यावरून या हक्कांना मुलभूत हक्क असे म्हणतात.

कारण :-

- 1) ते राज्यघटनेमध्ये समाविष्ट केलेले असतात. राज्यघटना देशाचा मुलभूत कायदा (Fundamenta law) असते.
- 2) हे अधिकार न्यायप्रविष्ट असतात कारण ते न्यायालया मार्फत पुन्हा प्राप्त करुन घेता येतात. (enforceable)
- 3) हे अधिकार सर्व प्रकारच्या सार्वजनिक प्राधिकाऱ्यांवर बंधनकारक असतात तसेच कांही अधिकार खाजगी व्यक्तिविरुद्धही प्राप्त होतात.

व्याख्या :-

- 1) हेरॉल्ड लास्की - 'राज्याने किंवा समाजाने मान्य केलेल्या मागण्या म्हणजेच मुलभूत हक्क होय.'
- 2) प्रो.टी.एच.ग्रिन - 'व्यक्तीच्या आंतरिक विकासासाठी आवश्यक बाह्य परिस्थिती म्हणजे अधिकार होय.'
- 3) प्रत्येक व्यक्तीला आपल्यातील गुणांचा आणि कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी जे घटक आवश्यक असतात,त्यांना 'मुलभूत अधिकार' किंवा 'मुलभूत हक्क' असे म्हणतात.

मुलभूत अधिकारांचे महत्त्व :-

- 1) हे अधिकार सर्व नागरिकांचा संपूर्ण शारीरिक, मानसिक, नैतिक व अध्यात्मिक विकास सुनिश्चित करतात. त्यांमध्ये अशा मुलभूत स्वातंत्र्यांचा समावेश असतो, ज्यामुळे जीवन जगण्यायोग्य बनते.
 - 2) हे अधिकार बहुसंख्यांकांच्या राज्यकारभारासाठी लोकशाहीजन्य 'नितीमान्यतेचा' (democratic legitimacy) आराखडा निर्माण करतात.
- मात्र त्याचबरोबर देशातील अल्पसंख्यांकांमध्ये सुरक्षिततेची भावनाही निर्माण करतात.
- 3) मुलभूत अधिकार देशात राजकीय लोकशाहीचा आदर्श (ideal of political democracy) प्रस्थापित करतात. देशात एकाधिकारशाही व जुलमी सत्ता प्रस्थापित होण्यास प्रतिबंध करुन जनतेच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करतात. थोडक्यात ते माणसांचे नव्हे तर कायदेयांचे शासन प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात.

मुलभूत अधिकारांची वैशिष्ट्ये

मुलभूत हक्कांची वैशिष्ट्ये (Features of Fundamental Rights)

- 1) प्रस्तुत हक्क संविधानाचा भाग आहेत.
- 2) विस्तृत, सविस्तरपणे घटनेच्या कलम 12 ते 35 अन्वये पुरवण्यात आले आहेत.
- 3) कांही हक्क सकारात्मक म्हणजे राज्याला भूमिका देणारे तर कांही हक्क नकारात्मक म्हणजे राज्याला नकारात्मक भूमिका देणारे आहेत.
- 4) हे हक्क न्यायप्रविष्ट आहेत, म्हणजे हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास त्याविरुद्ध न्यायालयात दाद मागता येते.
- 5) संविधानातील हक्क सर्व सार्वजनिक अधिसत्तांवर बंधनकारक आहेत उदा:- केंद्र - राज्य ते स्थानिक स्वराज्य संस्था या अधिसत्तांना मुलभूत हक्कांचा भंग करता येत नाही.
- 6) या हक्कात दुरुस्ती करता येते.
- 7) आणीबाणीच्या काळात स्थगित करता येतात.

• भारतीय संविधानाने प्रदान केलेले मुलभूत अधिकार खालीलप्रमाणे :-

भारतीय संविधानाच्या तिसऱ्या प्रकरणात कलम 12 ते 35 मध्ये मुलभूत अधिकाराचा समावेश केला आहे. या अधिकाराचा स्वीकार अमेरिकेकडून करण्यात आला आहे. व्यक्तीच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक विकासासाठी लोकशाहीच्या यथासाठी मुलभूत हक्कांची खूपच आवश्यकता आहे. लास्कीच्या मते, 'कोणत्याही राज्याचा दर्जा ते राज्य तेथील नागरिकांना किती अधिकार देते यावरून ठरतो' असे मत त्यांनी मांडले आहे. पंडित नेहरूनी या अधिकारांना घटनेचा अंतर्भाव असे म्हटले आहे.

- 1) समानतेचा हक्क (कलम 14 ते 18), (Right to Equality)
- 2) स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम 19 ते 22), (Right to Freedom)
- 3) शोषणाविरुद्धचा अधिकार (कलम 23 ते 24), (Right against Exploitation)
- 4) धार्मिक/धर्मस्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम 25 ते 28), (Right to Freedom of Religion)
- 5) सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकार (कलम 29 ते 30), (cultural and educational Rights)
- 6) घटनात्मक उपाययोजनांचा अधिकार (कलम 32 ते 35), (Right to constitutional Remedies)
- 7) संपत्तीचा अधिकार

44 व्या घटनादुरुस्ती 1978 अनुसार संपत्तीचा अधिकार काढून टाकण्यात आला 1978 मध्ये मोरारजी देसाईची सरकार आले होते. त्यांनी निवडून येताच संपत्तीचा अधिकार वगळण्यात येऊन या अधिकाराला 300 A अनुसार कायदेविषयक अधिकार बनविण्यात आले.

कलम 12:-

यानुसार राज्याची व्याख्या करण्यात आलेली आहे. कारण मुलभूत अधिकार राज्यच त्या राज्याच्या नागरिकांना देते व या अधिकारावर नियंत्रणही राज्यच ठेवते इथे राज्य म्हणजे भारत

कलम 13:- न्यायिक पुनर्विलोकनाचा अधिकार यामध्ये देण्यात आलेला आहे.

1) समतेचा अधिकार (कलम 14 ते 18)

भारतीय राज्यघटनेमध्ये कलम 14 ते 18 मध्ये समतेच्या अधिकारांचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. या कलमांमुळे देशात बंधूभाव आर्थिक नियोजन आणि सामाजिक भेदभाव दूर करून एक प्रबळ राष्ट्र बनविण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

कलम 14 :- यामध्ये कायदयापुढे समानता आणि कायदयाचे समान संरक्षण दिलेले आहे. अपवाद भारताचे राष्ट्रपती गव्हर्नर, विदेशी राजदूत यांना या अधिकाऱ्यांच्या वाहेर ठेवण्यात आलेले आहे.

कलम 15 - A :- राज्य (म्हणजे देश) धर्म वंश,जात,लिंग,जन्मस्थान यावर आधारित भेदभाव करणार नाहीत. या कलमाद्वारे समतेच्या अधिकाराचे आणखीन विस्तार केले आहे या कलमाद्वारे व्यक्तीच्या स्थानावर नागरिक हा शब्द वापरण्यात आलेला आहे. याचा अर्थ नागरिकांसोबतच असा भेदभाव करता येणार नाही नागरिकांव्यतिरिक्त इतरांशी भेदभाव केला जाऊ शकतो. त्याचबरोबर भाषा आणि निवासस्थान यांचा उल्लेख केलेला नाही. या आधारावर भेदभाव केला जाऊ शकतो

कलम - 15 B:- दुकाने, सामाजिक भोजनालय, हॉटेलस मनोरंजनाची ठिकाणी प्रवेश तसेच राज्याच्या निधीवर पुर्णतः किंवा अंशतः पोषित समर्पित विहिरी तलाव, सार्वजनिक स्नानगृह ते रहदारीचे ठिकाणे इत्यादी ठिकाणी भेदभाव करता येणार नाही. अपवाद :- भाषा व निवासस्थान या आधारावर भेदभाव केला जाऊ शकतो.

कलम 15 c :-यानुसार राज्य संरक्षणात्मक भेदभाव करू शकेल यामध्ये स्त्रिया आणि बालके यांच्याकरीता विशेष व्यवस्था व त्याच बरोबर काही प्रतिबंध लावू शकेल.

कलम 15 D :-यामध्ये शैक्षणिक दृष्टी त्याच बरोबर SC, ST, OBC यांच्याकरीता विशेष प्रावधान केले जाईल त्याकरीता आरक्षण प्रणाली लागू केली जाईल इतर मागासवर्गीयाकरीता सर्वप्रथम आरक्षणा करीता 1953 मध्ये काका कालेलकर समिती,1978 मध्ये मंडल आयोगाचे गठन करण्यात आले सदय स्थितीला आरक्षण 50% पेक्षा जास्त प्राप्त होऊ शकणार नाही

कलम - 16 :- संधीची समानता हा अधिकार भारतीय नागरिकास केवळ प्राप्त आहे. यानुसार कोणतेही पद केवळ भारतीय नागरिकांना प्राप्त करता येईल या अंतर्गत धर्म, वंश, लिंग या आधारावर भेदभाव करता येणार नाही
अपवाद :- स्थानिक भाषेचे ज्ञान व महिला आरक्षण, आरक्षण यावर भेदभाव करता येणार

कलम - 17 :- अस्पृश्यतेचा अंत - सामाजिक समतेमध्ये वाढ करण्याकरीता अस्पृश्यतेचा विनाश करण्याकरीता कलम 17 सामील करण्यात आले. यासंबंधात कोणत्याही प्रकारचे आचरण ज्यामध्ये जातीच्या आधारावर येण्या - जाण्यास मनाई, जातीवाचक शिब्या, जातीच्या आधारावर अपमान जातीच्या आधारावर प्रचार, परंपरेच्या आधारावर जातीयता श्रेष्ठत्व मानणे या सर्व गोष्टींचा निषेध केलेला आहे व संसदेला या विरोधात कायदा करण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. यानुसारच संसदेने अस्पृश्यता अधिनियम 1955 पारित केलेला आहे. व 1976 मध्ये याला नागरिक अधिकार संरक्षण अधिनियम 1955(अट्रोसिटी ऍक्ट) असे करण्यात आले

कलम - 18 :- यानुसार सर्व प्रकारच्या पदव्यांचा त्याग करण्यात आला. अपवाद :- शैक्षणिक आणि सैनिक पदव्या देता येईल परंतु स्वतः करीता त्याचा वापर करता येणार नाही कोणत्याही भारतीय नागरिकास राष्ट्रपतीच्या परवानगीशिवाय विदेशी पदवी स्वीकारता येणार नाही. त्याच बरोबर कोणत्याही विदेशी नागरिकास भारतात राहत असेल तर त्यासही विदेशी पदवी राष्ट्रपतीच्या परवानगीशिवाय स्वीकारता येणार नाही. Atrocity Act रद्द करण्याचा अधिकार संसदेला आहे कारण कायदा बनविण्याचा अधिकार संसदेला असतो.

2) स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम 19 ते 22)

कलम 19 मध्ये सहा प्रकारच्या स्वातंत्र्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे.

कलम - 19 - A :- अभिव्यक्ति आणि भाषण स्वातंत्र्य यामध्ये प्रत्येकास आपले विचार व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले जसे भाषण करणे, चित्र काढणे, निदर्शने काढणे, मोर्चा काढणे, या अधिकारांमध्येच प्रेस स्वातंत्र्य याचबरोबर माहितीचा अधिकार इ. गोष्टींचे स्वातंत्र्य व्यक्तीना देण्यात आले आहे. परंतु कायदा मुब्यवस्था याचा

सन्मान कोणत्याही व्यक्तीचा अपमान जातीप्रथा, रुढी - परंपरा ज्या समाजासाठी विघातक असतील यांना प्रोत्साहन देता येणार नाही.

कलम - 19 - B:- शस्त्र-अस्त्र विहित शांततापूर्वक एकत्र येण्यांचा जुलुम काढण्याचा अधिकार आहे परंतु भारताचे स्वातंत्र्य आणि अखंडता यास मात्र धक्का पोहचविता येणार नाही

कलम - 19 - C:- संघटना बनविण्याचा अधिकार भारताच्या उद्देशिकेमध्ये राजकीय न्यायाचे त्याचबरोबर लोकशाहीचे वर्णन करण्यात आले त्यानुसार लोकांना संघटना बनविण्याचा अधिकार देण्यात आला. राजकीय, धार्मिक, धार्मिक, कर्मचारी व युवा संघटना बनविता येतील परंतु सैनिक, पोलिस आणि वारांगणा संघटना बनविता येणार नाही.

कलम - 19 - D :- संचार स्वातंत्र्य - यानुसार कोणत्याही भारतीय व्यक्तीस कुठेही संचार करण्याचे स्वातंत्र्य असेल अपवाद - धार्मिक संरक्षण विशिष्ट जनजाती क्षेत्र निर्बंध लावलेला आहे.

कलम - 19 - E :- वास्तव्याचे स्वातंत्र्य-भारतीय नागरिकांस कुठेही निवास करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे अपवाद J आणि K विशेष अनुसूचित जमाती क्षेत्र अभयारण्य राष्ट्रीय उद्यान

कलम - 19 - F :- संपत्ती जमविण्याचा अधिकार या अधिकाराला 44 वी घटना दुरुस्ती 1978 मध्ये निरस्त करण्यात आले

कलम - 19 - G:- व्यवसाय स्वातंत्र्य - व्यक्तीला उपजीविका करण्यासाठी आर्थिक स्वातंत्र्य देण्यात आले. यानुसार कोणताही व्यवसाय करून व्यक्तीला पैसे कमविण्याचा अधिकार देण्यात आला अपवाद कायदा व सुव्यवस्थेचे पालन करावे लागेल.

कलम - 20 :- अपराध दोष सिद्धीचे संरक्षण जोपर्यंत एखाद्या व्यक्तीचा अपराध सिद्ध होत नाही तोपर्यंत त्याला अपराधी म्हणता येणार नाही त्याचबरोबर शिक्षेपेक्षा जास्त दंड दिला जाणार नाही. एकाच गुन्ह्यासाठी दोन वेळा शिक्षा दिली जाणार नाही.

कलम -21 :- जीवन जगण्याचा अधिकार कोणत्याही व्यक्तीला कायद्याद्वारे त्याच्या प्राणापासून वंचित केले जाणार नाही यामुळे आमरण उपोषण आत्महत्या यासारख्या गोष्टीचा विरोध केला जातो. या अधिकारानुसारच जगण्यासाठी स्वच्छ वातावरण व्यक्तीची प्रतिष्ठा यानाही मान्यता देण्यात येते.

कलम - 21 A प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार

86 वी घ. द. 2002 अनुसार हे कलम जोडण्यात आले असून 6 ते 14 वयोगटातील बालकांना मोफत आणि अनिवार्य प्राथमिक शिक्षणाची तरतुद करण्यात आली. खाजगी शाळांमध्ये 25% चे आरक्षण देण्यात आले

कलम - 22 :- यानुसार अटक केलेल्या व्यक्तीला काही अधिकार देण्यात आले

- 1) कारण न सांगता अटक करता येणार नाही
 - 2) अटक केलेल्या व्यक्तीस प्रवासाचे कालावधी सोडून 24 तासांच्या आत न्यायालयात उपस्थित करावे लागते.
 - 3) अटक केलेल्या व्यक्तीस इच्छेनुसार कायदेविषयक सल्लागार नियुक्त करण्याचा अधिकार आहे.
- अपवाद :- शत्रु देशाचा नागरिक आतंकवादी नक्षलवादी, टाडा, पोटा यामध्ये सापडलेले व्यक्ती.
- 3) शोषणाविरुद्धाचा अधिकार (कलम 23 ते 24)

कलम 23 :- देह व्यापार बलाश्रम याचा विरोध व कोणत्याही स्त्री- पुरुष बालक बालिके यांचा वस्तु -सामान या रूपात खरेदी विक्री करता येणार नाही.कोणाकडूनही मनाविरुद्ध काम करून घेणे अपराध असेल कमी मुल्य देऊन अधिक कार्य करून घेणे या प्रणालीचाही विरोध केला आहे

कलम 24 :- 14 वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांकडून कोणतेही कार्य करून घेणे गुन्हा आहे. याकरीता बलाश्रम अधिनियम 2006 पारित करण्यात आला.

4) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम 25 ते 28)

कलम 25 :- प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या इच्छेनुसार धर्माचे आचरण, पालन व प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. अपवाद :- लोकव्यवस्था, नैतिकता परंपरेच्या अनुसार स्त्रियांचा अपमान, रुढी परंपरा जशी सती - प्रणाली, नरबळी, दामप्रथा धर्माच्या नावाखाली बळत्याग, शस्त्रांचा वापर गौहत्या करता येणार नाही. बहुपत्नीत्वाला चालना देता येणार नाही. शीखांना एकत्र किरपान (छोटा चाकू) धारण करता येईल जैन दिगंबर पंथी यांना सतत समाजात येता येणार नाही. कलम - 26 :- संपत्ती जमविण्याचा अधिकार धार्मिक प्रबंधनाचे स्वातंत्र्य, लोकव्यवस्था, नैतिकता, आरोग्य यांना स्थान देऊन प्रत्येक धर्मास धार्मिक सेवा आणि कार्याकरीता संपत्ती चलअचल जमविण्याचा अधिकार आहे. आणि खर्चाचाही.

कलम 27 :- धर्म प्रचारकर मुक्त असेल कोणताही व्यक्ति धर्मप्रचाराकरीता संपत्ती कमवेल व खर्चही करेल परंतु राज्य एखाद्या संप्रदायाकरीता एखाद्या कार्यावर शुल्क लावले जाईल.

कलम - 28:- शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य, अनुदान मान्य संस्थानमध्ये निधी दिला जातो त्यामध्ये पुजा - अर्चना, क्रिया कर्म करण्याची सक्ती व्यक्तीवर करता येणार नाही.

5) शिक्षण आणि संस्कृती जपण्याचा अधिकार, (कलम 29 ते 30)

कलम 29 :- यानुसार प्रत्येक नागरिकास आपली भाषा, लिपी, संस्कृती जपण्याचा व प्रचार करण्याचा अधिकार असेल.

कलम - 30 :- अल्पसंख्याकांना शैक्षणिक संस्था निर्माण करण्याचा अधिकार आहे

6) संपत्तीचा अधिकार (कलम 31) 44 वी घ.दु. 1978 नुसार हा अधिकार 300 A मध्ये टाकुन याला कायदेशीर अधिकार देण्यात आला.

7) संविधानिक उपाययोजनांचा अधिकार (कलम 32 ते 35)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या अधिकाराला संविधानाचा आत्मा म्हटले आहे. तो आत्मा हृदयात वास करतो.

कलम - 32 :- संविधानिक उपचार दिलेला आहे

कलम - 33 :- संसदेचा उपचार दिलेला आहे

कलम - 34 :- आणीबाणी व कर्फ्युच्या वेळी मुलभूत अधिकारांचे परिस्थितीचे विश्लेषण दिलेले आहे.

कलम - 35 :- यामध्ये पूर्ण मुलभूत अधिकारांची अंमलबजावणी दिलेली आहे. जर व्यक्तीचे मुलभूत अधिकारांचे हनन होत असेल अशा व्यक्तीला सर्वोच्च न्यायालय इतर सर्व न्यायालयांमध्ये उल्लंघन करण्याच्या विरोधात जाता येते यानुसार 5 प्रकारचे उपचार दिलेले आहेत.

1) बंदी प्रत्यक्षीकरण (Habeas corpus)

यानुसार अटक केलेल्या व्यक्तीस 24 तासांच्या आत कोर्टात हजर करण्याचा आदेश देण्यात आलेला आहे.

2) परमादेश (Mandamus)

सरकारी अधिकारी आपले कार्य करत नसेल तर त्याला न्यायालय तसा आदेश देणार व या आदेशालाच परमादेश म्हणतात हा आदेश खाजगी व्यक्ती, राष्ट्रपती, राज्यपाल सर्वोच्च न्यायालयाचे व उच्च न्यायालयाच्या मुख्य अधिकार्यावर टाकता येणार नाही.

3) प्रतिषेध (Prohibition)

कनिष्ठ न्यायालयामध्ये एखादया खटल्याची सुनवाई चालू असेल व हा खटला वरीष्ठ न्यायालयाला थांबविण्याचा आदेश देते याचा अर्थ कनिष्ठ न्यायालय मर्यादित राहून कार्य करते.

4) उत्प्रेषण (certiorari)

वरीष्ठ न्यायालय कनिष्ठ न्यायालयाचे निर्णय रद्द करून तो खटला आपल्याकडे हस्तांतरीत करण्याचे आदेश देते यालाच उत्प्रेषण म्हणतात.

5) अधिकार प्रच्छा (Quo Warranto)

अपात्र व्यक्ति पद धारण करून कार्य करीत असेल तेंव्हा न्यायालय आपणास काय अधिकार आहे याची विचारणा करेल.

अशा प्रकारे भारतीय संविधानातील सहा मुलभूत अधिकार सांगता येतील

समारोप :-

मुलभूत अधिकारावर ज्या मर्यादा आहेत त्यामुळे मुलभूत अधिकारांचा संकोच होतो ही सैध्दांतिक टीका आहे.वास्तविक नाही कारण अनेक मर्यादा मुलभूत अधिकारांना अर्थ प्राप्त करून देणाऱ्या आहेत. मागासवर्गीयाना दिलेल्या सवलतीच 'समतेची' ग्वाही देऊ शकतात. संपत्तीच्या अधिकारांची समामीच आर्थिक लोकशाही निर्माण करू शकते. इतर अनेक बंधने 'राष्ट्र स्वातंत्र्यासाठी' आहेत. मुलभूत अधिकार भारतासाठी मॅग्राकाटी आहे. भाग तीन ा आहे तोपर्यंत भारतातील लोकशाही निर्धाक आहे. यात शंकाच नाही.

संदर्भ :-

- 1) प्रा. वी. वाय. कुलकर्णी, 'राज्यशास्त्र (सेट/नेट)', विदयाभारती प्रकाशन लातूर.
- 2) श्री. रंजन कोळंबे, 'भारताची राज्यघटना आणि प्रशासन' - भाग 1, भगीरथ प्रकाशन, पुणे. जाने,2014.
- 3) तुकाराम जाधव, महेश शिरापुरकर, 'भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा आकृतीबंध भाग - 1', द युनिक एँकॅडमी,पुणे, जाने 2011.
- 4) डॉ. अशोक कुमार, राजनीति विज्ञान, उपकार प्रकाशन आगरा, (यु.जी.सी.) नेट/सेट.
- 5) डॉ. अलका देशमुख, 'भारताचे शासन आणि राजकारण', श्री साईनाथ प्रकाशन,नागपुर जुन 2017.
- 6) इंटरनेटचा वापर.

१ डॉ. सुभाष काश्यप, "भारत का सांविधानिक विकास और संविधान", हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, 2013, पृ.-334

२ श्रीधर विजय दत्त, "भारतीय पत्रकारिता कोष", खण्ड दोन, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ-487

३ रजनी कोठारी, "भारत मे राजनीती कल और आज", वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, 2010, पृ-22

४ जनसंचार माध्यम और लेखन, एन सी ई आर टी, पृ- 23

One Day Interdisciplinary National Conference on
75 Years of Indian Independence

Organized by
Department of Political Science (UG & PG)
Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli

In Collaboration with
Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Shri./Smt. **डॉ. अतुल हणमंत कदम** of **के. एन. मिसे आर्ट्स, कॉमर्स अँड विनायकराव मिसे सायन्स कॉलेज विद्यानगर भोसरे जि सोलापूर** has participated / presented a paper entitled **स्वातंत्र्य लढ्यातील सोलापूरचे योगदान** in One Day Interdisciplinary National Conference on “75 Years of Indian Independence” organized by Department of Political Science (UG & PG), Adarsh Education Society's Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli, Maharashtra, in collaboration with Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded held on Tuesday, 24th January, 2023.

Convener
Mr. G. P. Chavan
(Dept. of Pol. Sci.)

Chief Organizer
Dr. Vilas Aghav
(I/C Principal)

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

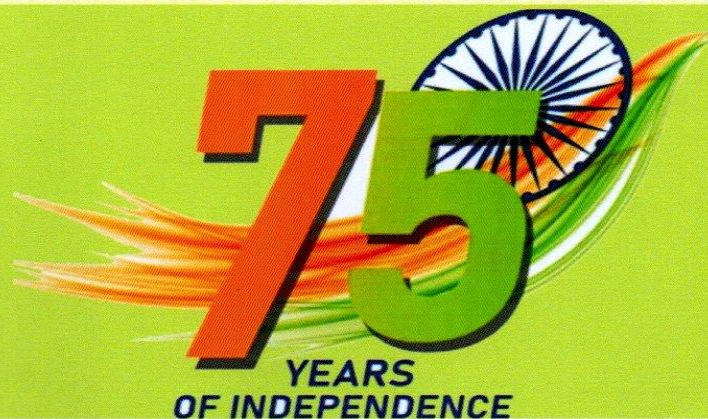
Single Blind Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2023

(CCCLXXXVI) 386 (A)

75th YEARS OF INDIAN INDEPENDENCE

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Editor

Dr. Vilas Aghav

Officiating Principal

Associate Professor & Head

Department of Political Science.

Adarsh Mahavidyalaya, Hingoli Dist. Hingoli

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

INDEX-A

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	भारतीय स्वतंत्रता के 75 वीं वर्ष :- • आजादी का अमृत महोत्सव वर्तमान चुनौतियाँ व उनके समाधान	डॉ. एम. एस. तम्बोली	1
2	भारताचे बदलते आण्विक धोरण	प्रा.डॉ. विलास आघाव	4
3	भारतीय लोकशाहीत जात, प्रादेशिकता - एक मोठे आव्हान!	प्रा. एस. एस. तायडे	9
4	मानवी हक्क आणि भारतीय संविधान: एक विशेष संदर्भ	प्रा. विकास वसराम आडे	14
5	मानवाधिकार आणि भारतीय संविधान	प्रा. डॉ. दिनकर संतुकराव कळवे	26
6	भारतीय संघराज्यातील केंद्रीकरण आणि स्वायत्तेची समस्या	डॉ. पंडित महादेव लावंड	31
7	मानवाधिकार - के पक्षधर डॉ. भीमराव अम्बेडकर	डॉ. नारायण पोहकर	35
8	भारतीय राज्यघटनेतील मानवी हक्कांची तरतूद आणि उपयुक्तता	प्रा डॉ. इकबाल खान गफार खान	38
9	356 वे कलम-सामीक्षा	प्रा.डॉ. माधव चोले	41
10	लोकशाही : निवडणूक मोहिम आणि प्रचारातील बदल	प्रा.डॉ. भालेराव सुधाकर नारायण	47
11	शासन व्यवस्थेत माध्यमांची भूमिका	प्रा.डॉ. डी.के. खोकले	52
12	भारतीय लोकशाहीत निवडणूक आयोगाची भूमिका	डॉ. सुनिल पिंपळे	56
13	भारतीय संविधानातील मानवी हक्क	प्रा. आर. बी. शेते	58
14	शीतयुद्धोत्तर काळातील भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण:	प्रो. डॉ. सुग्रीव फड	61
15	स्वातंत्र्य लढ्यातील सोलापूरचे योगदान	सहयोगी प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम	66
16	सांसदीय लोकशाही व विरोधी पक्ष	डॉ. राजेंद्र जानोबाराव शिंदे	70
17	भारतीय लोकशाहीमध्ये निवडणूक आयोगाची भूमिका	प्रा.डॉ. अर्जुन गंगाराम येरगे	73
18	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क	प्रा.डॉ. बी. एम. नरवाडे	78
19	जागतिक अन्नधान्य राजनय आणि भारताची भूमिका	प्राचार्य डॉ. पंजाब आनंदराव चव्हाण, दत्तात्रय भानुदास जाधव	82

स्वातंत्र्य लढ्यातील सोलापूरचे योगदान सहयोगी प्रा. डॉ. अतुल हणमंत कदम

(राज्यशास्त्र विभाग)के. एन. भिसे आर्ट्स, कॉमर्स अँड विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज, विद्यानगर, भोसरे ता. माढा
जि. सोलापूर ४१३२०८, मो. नं. ९४२००९३७९२ kadamah81@gmail.com

प्रस्तावना -

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याला जवळपास २०० वर्षांहून अधिकाचा इतिहास आहे. आज आपण स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करत असताना, या स्वातंत्र्याची मधूर फळे चाखत असताना आपला जाज्वल्य असा स्वातंत्र्य लढा आठवने गरजेचे आहे. हिंदूस्थानचा स्वातंत्र्य लढा हा बलाढ्य अशा परकीय सत्तेच्या विरुद्धचा होता. तो सहज, सोपा, साधा नव्हता. विकसित साम्राज्यवादी राष्ट्रां विरोधी मागास भूभागातील लोक असा हा लढा किंवा युद्ध होते असे म्हणता येईल. प्रगत विज्ञान, आधुनिक शस्त्रे, प्रचंड संसाधने व साधनसामुग्रीनी युक्त अशी शक्ती एका बाजूला व अनेक गोष्टींची कमतरता, मागासलेपणा अशी साधी मानस दुसऱ्या बाजूला असा हा लढा होता. स्वातंत्र्य लढ्यात स्वातंत्र्य सैनिकांनी दिलेले योगदान, केलेले विविध अचाट कृत्य, धाडशी प्रसंग, आत्म बलीदान, त्याग त्यामुळेच आजच्या पिढीला आदर्श आहेत. स्वातंत्र्य सैनिकांचा 'स्वातंत्र्य' या मूल्यासाठी जीवन समर्पित केले. त्यांची ही उदात्त वीरवृत्ती नक्कीच सर्वांना मार्गदर्शक आहे. स्वातंत्र्य लढ्यात हिंदूस्थानातील सर्वच भागाचे योगदान महत्वाचे आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्राच्या सोलापूर या शहराचे योगदान तितकेच उल्लेखनीय आहे.

सोलापूरचा स्वातंत्र्य लढा -

सन १८१८ याली सोलापूरात ब्रिटिश सत्तेने आपला अम्मल सुरू केला. सोलापूर हा जिल्हा सातारा, पुणे व अहमदनगर मधील काही तालुक्यांच्या समावेश करून सन १८३८ साली ब्रिटिशांनी तयार केलेला जिल्हा आहे. सन १८६९ साली त्याची पुनर्रचना करण्यात आली. आज अकरा तालुक्यांचा हा जिल्हा आहे. सोलापूर मध्ये स्वातंत्र्यलढा सोलापूर सार्वजनिक सभेने (१८७०) साली जिल्ह्यातील बाशी, करमाळा, पंढरपूर या तालुक्यातील सभांनी सुरू झाला. सन १८८७ सालापासून राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात सहभागी व्हायचे आणि वर्षभर त्यातील निर्णयांची व विचारांची अम्मलबजावणी करणे असा हा स्वातंत्र्यलढा सुरू झाला. कमलाकर रामचंद्र सुमंत आणि बळवंत शंकर लिमये यासारख्या स्वातंत्र्य सैनिकांनी टिळकांचा जहाल मार्ग स्वीकारून स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, स्वराज्य अनुसरले. तर महात्मागांधी यांचा खादी, असहकार, सत्याग्रह आणि स्वराज्य हा मार्ग इतरांनी स्विकारला. मोर्चे, मिरवणुका आणि मुंबई-पुणे येथील नामवंत वक्त्यांच्या सभांच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याबाबत जनजागृती करण्याचा प्रयत्न सोलापूर मध्ये होत होता. राष्ट्रीय काँग्रेस, होमरूल लीग, राष्ट्रीय लोकशाही पक्ष, काँग्रेस पक्ष यांच्या सोलापूरातील स्थानिक शाखांच्या माध्यमातून विविध माध्यमातून स्वातंत्र्य लढा चालू होता. युवक संघाच्या माध्यमातून दोन-तीन दिवसांची चर्चासत्रे आयोजित केली जात होती. मजूरसंघ देखील जनजागृतीची जबाबदारी उचलत होते. गणेश उत्सव सारखे सार्वजनिक सण व विविध मेळाव्यांच्या माध्यमातून देश प्रेम व स्वातंत्र्याबद्दल जनजागृती केली जात होती. सोलापूर, करमाळा, कुर्डूवाडी, वळसंग, वैराग, पंढरपूर इत्यादी ठिकाणी स्वदेशी भांडार व खादी भांडाराची दुकाणे चालू करून स्वदेशी मालाचा सन्मान करून तो माल दैनंदिन जीवनात वापरला जात होता. यामध्ये खादी कापडाचा साधा व कमी खर्चाचा पोषाख वापरण्यावर विशेष भर होता. कामगार, श्रमिक, मजूर, वकिल व सर्व लोक आपल्या उत्पन्नातील खारीचा वाटा राष्ट्रीय काँग्रेसच्या निधीला देवून स्वातंत्र्य लढ्यात आपले योगदान देत होते. विद्यार्थ्यांच्या विचारांना काळानुरूप चालना देण्याचे काम तत्कालीन शाळांमधून चालत असे. भारताच्या इतिहासात पारंपरिक असताना स्वातंत्र्य उपभोगणार प्रदेश म्हणून सोलापूर शहर ओळखले जाते. कारण ९ मे १९३० ते १२ मे १९३० या चार दिवसांच्या कालावधीत सोलापूरकरांनी स्वातंत्र्य उपभोगले होते. त्यामुळेच हिंदूस्थान मध्ये कोठोही नव्हता तो ४९ दिवसांचा मार्शल लॉ ब्रिटिशांनी दि. १२ मे १९३० ते ३० जून १९३० या कालावधीत लावला होता. हे प्रसंग सांगत असताना आजच्या पडीचा उर आभिमानाने भरून येत आहे.

सोलापूरातील स्वातंत्र्य सैनिक -

१. जगन्नाथ मोरेश्वर सामंत - बेळगाव येथे सन १८६० साली सामंत यांचा जन्म झाला. १८९५ साली ते सोलापूरात येवून वकीली व्यवसाय करू लागले. लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांच्या स्वदेशी, असहाकार, राष्ट्रीय शिक्षण, बहिष्कार या स्वातंत्र्य चळवळीतील हत्यारांचा प्रभाव त्यांच्यावर होतो. सोलापूर नगरपालिकेचे सदस्य म्हणून काम करत असताना त्यांनी विविध प्रयोग अमलात आणले. तसेच स्वातंत्र्य लढ्यातील कैद्यांच्यासाठी त्यांनी आपले वकिली ज्ञान उपयोगात आणले. सोलापूर सार्वजनिक सभा, पीपल्स असोसिएशन सोलापूर, वक्तृत्वोत्तेजक सभा या संस्थांच्या माध्यमातून देखील स्वातंत्र्याप्रती जगजागृती करण्याचे कार्य केले. १२ सप्टेंबर १९२५ साली त्यांचे निधन झाले.

२. **श्रीनिवास नारायण तथा तात्यासाहेब काडगावकर** - सन १८६७ साली सोलापूराला त्यांचा जन्म झाला. लोकमान्य टिळकांच्या विचाराने प्रेरित होवून प्रभात फेऱ्या, मोर्चा, मिरवणुका, बहिष्कार, स्वदेशी या चळवळीत त्यांनी सक्रीय सहभाग घेतला. आपल्या मधूर आवाजात बंदे मातरम् व विविध गाणी गात सोलापूराला त्यांनी स्वातंत्र्याप्रती जागृती केली. दारूगुत्याची नासधूस व कोर्ट जाळण्याच्या आंदोलनात त्यांना गुन्हेगार ठरवण्यात आले. अशा वेळी हांड्यात बसून ते गाणगापूर येथे गेले. तेथे वेशांतर करून, नाव बदलून राहू लागले. धार्मिक असल्यामुळे पंढरपूर, आळंदी, अक्कलकोट व गाणगापूर अशा धार्मिक क्षेत्रास ते जात होते. वयाच्या ८३ व्या वर्षी २४ जानेवारी १९५० साली त्यांचे निधन झाले.
३. **बंकटलाल किसनलाल सोनी** - पुण्यात बंकटलाला यांचा सन १८८४ साली जन्म झाला. घरची सावकारी बंद करून तेल गिरणी, कापड दुकान आणि शेती असे व्यवसाय त्यांनी केले. लोकमान्य टिळकांचे विचार त्यांना प्रेरित करून गेले. त्या विचारावरच ते आयुष्यभर चालले. प्लेगच्या साथीच्या काळात सर्वांना सर्वतोपरी मदत त्यांनी केली. महात्मा गांधींचे स्वावलंबनाचे विचार त्यांनी अवलंबले. स्वतःबरोबर आपल्या मुलांनी देखील आपल्या पश्चात स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी व्हावे असे त्यांना वाटत होते. त्यांची ही इच्छा त्यांच्या मुलांनी देखील १९४२ च्या चलेजाव चळवळीत भाग घेवून पूर्ण केली. १९४२ साली त्यांची प्राण ज्योत मालवली.
४. **रामभाऊ राजवाडे** - कर्मयोगी साप्ताहिकाच्या माध्यमातून ब्रिटिशांच्या जुलमी व्यवस्थेवर प्रखर टिका करणारे रामचंद्र शंकर उर्फ रामभाऊ राजवाडे यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील वडूज गावी ७ एप्रिल १८९१ साली झाला. रेव्हेंयू खात्यातील नोकरी व वकिली व्यवसायापेक्षा समाजसेवा करण्याच्या त्यांच्या विचाराने ते स्वातंत्र्य संग्रामाकडे वळले. लो. टिळक आणि तात्यासाहेब केळकरांच्या विचारांचा वारसा आयुष्यभर त्यांनी अंगिकारला. राष्ट्रीय प्रसारक मंडळाची स्थापना करून २६ नोव्हेंबर १९२४ रोजी सुरू केलेल्या कर्मयोगी साप्ताहिका मार्फत लोक जागृतीचे व जातीय दंगे शांत करण्याचे कार्य केले. अर्धांगवायूच्या आजारामुळे त्यांचे १८ एप्रिल १९४९ रोजी देहावसान झाले.
५. **श्रीकिसन लक्ष्मीनारायण सारडा** - सोलापूराला सधन मारवाडी कुटुंबात श्रीकिसनजी यांचा सन १८९३ रोजी जन्म झाला. ८ मे १९३० रोजी निघालेल्या मिरवणुकित श्रीकिसन यांनी सहभाग घेतला. पोलिस खून खटल्यातील चारपैकी ते एक आरोपी होते. असे दोषारोप ठेवून त्यांना अटक करण्यात आले. करागृहात त्यांच्यावर अमानुष हाल करण्यात आले. माफिचा साक्षीदार होण्याचे अमिष डावलून त्यांनी फाशीची शिक्षा पत्करली. १२ जानेवारी १९३१ रोजी सिध्दरामेश्वरांच्या यात्रेच्या पहिल्या दिवशी श्रीकिसन लक्ष्मीनारायण सारडा, मल्लप्पा रेवणसिध्दप्पा धनशेठ्ठी, जगन्नाथ भगवान शिंदे, अब्दुल रसूल कुर्बान हुसेन या चार निरपराधांना ब्रिटिशांनी फाशीची शिक्षा दिली.
६. **रामकृष्ण जाजू** - राजस्थानातील बिकानेर जिल्ह्यातील जांगळू येथे जन्मलेले व मार्शल ही पदवी मिळालेले रामकृष्ण जाजू यांचा जन्म ३ जून १८९६ रोजी झाला. वयाच्या बाराव्या वर्षी आत्यांचा व्यवसाय सांभाळण्यासाठी ते सोलापूराला १९०८ साली आले. लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांच्या विचारांचे प्रभावित होवून साथीच्या रोगाच्या काळात त्यांनी सोलापूरकरांची सेवा केली. मारवाडी वाचनालय, व्यायाम शाळा, हरिजन सेवा संघ, चरखा संघ, काँग्रेस कमिटी, शांतता कमिटी यामाध्यमातून त्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेतला. १९३० च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत त्यांनी सक्रीय सहभाग घेतला. काँग्रेसचे साडे तीन दिवसाचे सरकार त्यांच्या सहकार्याने त्या काळी सोलापूराला अस्तित्वात आले होते. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारच्या पायाखालची वाळू सरकली होती. त्या परिणामी ब्रिटिशांना देशभरात कोठेही लावला नसणारा मार्शल लॉ सोलापूराला लावला लागला होता. कस्तुरबा गांधी स्मारकासाठी सोलापूराला सर्वाधिक निधी जाजूंनी गोळा करून दिला होता. १८ डिसेंबर १९७६ साली वयाच्या ८२ व्या वर्षी त्यांचे निधन झाले.
७. **हरिहर गुरूनाथ सलगरकर उर्फ कवी कुंजविहारी** - नांदेड जिल्ह्यातील अंबेलगे गावात १० नोव्हेंबर १८९६ साली जन्म झाला. पुढे सोलापूर येथे त्यांनी स्वातंत्र्य संग्राम झेडला. कल्पतरू आणि आनंदवृत्त या साप्ताहिकातून लेखन करण्याबरोबरच १९१८ साला पासून त्यांनी काव्य लेखनास सुरवात केली. कुंजविहारी या नाटकाने प्रभावित झाल्यामुळे पुढे त्यांनी कुंजविहारी हे नामाभिधान स्विकारले. तात्यासाहेब केळकर, लोकमान्य टिळक आणि महात्मा गांधी यांच्या विचाराने ते प्रभावित होतून स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाले. वैध्दिक जागृती करण्यासाठी त्यांनी विविध संस्था स्थापन करून व्याख्यानमाला सुरू केल्या होत्या. वयाच्या ८० व्या वर्षी १ नोव्हेंबर १९७८ साली ते निधन पावले.
८. **डॉ. कृ. भी. तथा भाऊकाका अंत्रोळीकर** - ११ डिसेंबर १८९७ रोजी या गांधीवादी नेत्याचा जन्म झाला. पेशाने डॉक्टर असणाऱ्या अंत्रोळीकर यांचा संपर्क शिक्षणासाठी पुण्याला असताना स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्याशी संपर्क आला. त्यांच्या पासून प्रेरणा घेवून स्वातंत्र्य आंदोलनात त्यांनी उडी घेतली. सोलापूराला लक्ष्मी-विष्णू गिरणी कामगारांच्या संप त्यांच्या नेतृत्वाखाली चालला. पंडित नेहरू यांनी स्थापन केलेल्या युथ लिंगचे काम सोलापूराला त्यांनी केले. मार्शल लॉच्या कालावधीत ते भूमिगत राहिले. महात्मा गांधींच्या चलेजाव चळवळीत त्यांनी भाग घेतला. स्वातंत्र्यानंतर मंत्रिपद व राज्यपाल पदाचा त्यांनी नित्यार्थ भावाने त्याग केला. आयुष्यभर कामगारांच्या हिताचा विचार केला व त्यासाठी लढत राहिले. जनसेवेसाठी आपला डॉक्टर व्यवसाय पणाला लावणाऱ्या या समाजसेवकाचा ३० नोव्हेंबर १९८० साली शेवट झाला.

१. **मल्लय्या रेवणसिध्दय्या धनशेठ्ठी** - १८९८ साली धनशेठ्ठी यांचा जन्म झाला. राष्ट्रीय परिषदेचे कार्यकर्ते असणारे धनशेठ्ठी एका पेढीत मुनीम म्हणून काम करत होते. सोलापूर तालीम संघ, श्री. सिध्देश्वर प्रासादिक मंडळ, श्रध्दानंद समाज, शुभराय मठ यामाध्यमातून स्वातंत्र्य प्राप्तीचा प्रयत्न धनशेठ्ठी यांनी केले. रुपाभवानी मंदिरा जवळील शिंदीची झाडे तोडण्याचा कार्यक्रमातील सहभागामुळे व कलेक्टर नाईट आणि डी. एस. पी. प्लेफेअर यांच्या राजकीय आकसापोटी त्यांना १२ जानेवारी १९३१ साली इंग्रजांनी फासावर लटकवले.

१०. **तुळशीदास सुभानराव जाधव** - २५ जानेवारी १९०५ रोजी बार्शी तालुक्यातील दहितणे गावातील गरीब कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. १२ मे १९३० रोजी लागू केलेल्या मार्शल लॉ च्या कालावधीत डोक्यावरील गांधी टोपी जीव गेला तरी काढणार नाही असे ठासून सांगणारे व देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणारे म्हणून त्यांना स्वातंत्र्य सैनिकांच्या नावाच्या यादित ओळखले जाते. ११ नोव्हेंबर १९३७ साली सुरू केलेल्या लोकसेवा साप्ताहिकाच्या माध्यमातून ब्रिटिश सरकारच्या अन्याया विरुद्ध आवाज उठवून समाजामध्ये देश प्रेम जागृत केले. त्यांच्या कार्याची दखल घेवून नॉर्वेतील संघटनेने त्यांना गांधी शंतता पुरस्कार देवून सन्मानित केले होते. ११ सप्टेंबर १९९९ रोजी ते कैलासवासी झाले.

११. **सिद्रामय्या मारुतीराव फुलारी** - मंदूप येथील पुजारी कुटुंबात सिद्रामय्यांचा जन्म १ जून १९०६ मध्ये झाला. फुलाच्या व्यवसायामुळे फुलारी हे अडनाव प्राप्त झाले. परिस्थितीमुळे शिक्षण घेता आले नाही. म्हणून ते मर्दानी खेळाकडे त्यातही कुस्ती कडे ते वळले. लढवय्या वृत्ती व देशप्रेम यामुळे १९३० च्या मार्शल लॉ मुळे त्यांनी स्वातंत्र्य युध्दात स्वतःला झोकून दिले. टिळकांचा आदर्श घेवून अजोबा गणतीची स्थापना करून तरूणांना एकत्र करण्यास सुरवात केली. श्रध्दानंद समाजाच्या स्थापने नंतर त्या मध्यमातून समाज जागृती व स्वातंत्र्यासाठी तरूणांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला. मार्शल लॉ च्या कालावधीत अनेक प्रकरणांमध्ये त्यांना दोषी ठरवल्यामुळे ते भूमिगत झाले होते. बेळगावच्या मिलिटरी कॅम्प मध्ये बाँबस्फोट घडवून आणला. स्वातंत्र्य युध्दाला प्रेरणा देणारे महात्मा गांधी यांची सिद्रामय्या यांनी बेळगावी असताना भेट घेतली होती. हैद्राबाद संस्थानाच्या विरुद्ध लढ्यात त्यांनी भाग घेतला होता. अज्ञात वासात असताना स्वातंत्र्य लढ्याला जी मरगळ आली होती तिला प्रज्वलीत करण्यासाठी अज्ञातवास संपल्यानंतर त्यांनी १९४२ च्या चलेजावच्या आंदोलनात सक्रीय सहभाग घेतला. जिल्हा न्यायालयातील युनियन जॅक काढून त्या ठिकाणी तिरंगा फडकाविला. ख्रिश्चनांचा आक्रमक धर्म प्रसार सोखण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. स्वातंत्र्या नंतर सर्वांच्या आग्रहाखातर ते नगरपालिकेच्या निवडणुकिास उभे राहिले व निवडून आले. दुसऱ्या पंचवर्षीकाला १९५८-५९ मध्ये ते नगराध्यक्ष झाले. हरहुन्नरी कलावंत, खेळाडू, स्वातंत्र्य सैनिक ते नगराध्यक्ष असा १० ऑक्टोबर १९७६ पर्यंतचा सिद्रामय्यांचा जीवन प्रवास आहे.

१२. **भाई छत्रसिंह चंदेले** - ६ ऑगस्ट १९०६ रोजी भाई छत्रसिंह चंदेले यांचा जन्म झाला. त्यांच्यावर लोकमान्य टिळक यांच्या विचारांचा विशेष प्रभाव होता. परदेशी मालावर बहिष्कार, दारू व्यवसायाला विरोध, हिंदू-मुस्लीम ऐक्य, गिरणी कामगारांचे हक्क यासाठी आंदोलन व प्रयत्न भाई छत्रसिंह चंदेले यांनी केले. ब्रिटिशांनी विविध कटाखाली त्यांनी वारंवार अटक करून जेलमध्ये ठेवले होते. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी कलेक्टर कचेरीसमोर स्वतंत्र भारताचा ध्वज फडकावण्याचा मान त्यांना मिळाला होता. महाराष्ट्र विधानसभेचे सदस्य, इंटकचे अध्यक्ष, काँग्रेसचे अध्यक्ष, स्वातंत्र्य सैनिक संघटनेचे सेक्रेटरी, एस. टी. महामंडळाचे सदस्य अशी विविध पदे भूषवून कामगार, पददलित, गरीब अशांसाठी आयुष्यभर ते झटले. सोलापूरातील चार हूतात्म्यांची कायम आठवण भावी पिढीला व्हावी म्हणून त्यांचे पुतळे सोलापूरात बसवण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. २२ डिसेंबर १९८५ साली त्यांनी जगाचा निरोप घेतला.

१३. **जगन्नाथ भगवान शिंदे** - १९०६ साली जगन्नाथ शिंदे यांचा जन्म झाला. रेल्वे कामगार व गिरणी कामगार संघटनेत त्यांनी मोलाचे योगदान दिले. काँग्रेसप्रणित युवक संघाचे ते सेक्रेटरी होते. गणेश उत्सव, शिवजयंतीच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन करत होते. गरीब मराठा विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळावी म्हणून विशेष प्रयत्न केला. सत्यशोधक परिषद, युथ लीगच्या माध्यमातून जनजागृती करण्याचे महान कार्य त्यांनी केले. वयाच्या २५ व्या वर्षी १२ जानेवारी १९३१ रोजी त्यांना फाशीची शिक्षा ब्रिटिशांनी दिली.

१४. **अब्दुल रसूल कुर्बान हुसेन** - १९१० साली फ्रेम मेकरचा व्यवसाय करणाऱ्या कुटुंबात हुसेन यांचा जन्म झाला. पुढे ते सोलापूरातील गरणीत काम करू लागले. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी यांचा आदर्श समोर ठेवून स्वातंत्र्यासाठी, हिंदू-मुस्लीम ऐक्यासाठी ते लढले. १९२७ साली त्यांनी गझनफर साप्ताहिक सुरू करून ते त्याचे क्रियाशील संपादक राहिले. स्वातंत्र्य, स्वदेशी, खादीचा प्रसार, हिंदू-मुस्लीम ऐक्य, गिरणी कामगारांचे हित यासाठी गझनफर हे साप्ताहिक त्यांना उपयुक्त ठरले. रमजाने शरीफ आणि अन्नदान, दुही आणि तरूण पिढी या सारख्या लेखातून त्यांनी समाजप्रबोधन केले. वयाच्या २९ व्या वर्षी १२ जानेवारी १९३१ रोजी त्यांनी फाशीचा फास जवळ केला.

१५. **मल्लिकार्जुन दत्तात्रय विभूते** - १९१० साली सोलापूरात त्यांचा जन्म झाला. स्वातंत्र्य आंदोलनातील सहभाग, युध्दविरोधी आंदोलनातील सहभाग, चलेजाव चळवळीतील सहभाग, कामगार चळवळीतील सहभागाबद्दल त्यांना अटक करून शिक्षा भोगाव्या लागल्या होत्या. शिक्षण कमी असून ही ते अनेक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे चिकित्सा करणारे वक्ते

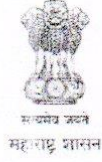
होते. कर्मकांड, अंधश्रद्धा, जातियवाद याबद्दल त्यांना चिड होती. पंडित नेहरु यांच्या समाजवादी विचारसरणीचे अनुयायी बनले होते. नवहिंदू पाक्षिक चालू करून संचार दैनिकाच्या उभारणीत मोलाचे योगदान दिले होते. १० सप्टेंबर १९८५ रोजी ते निधन पावले.

समारोप - वरील प्रमाणे काही प्रातिनिधीक स्वरूपात आपण भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सोलापूरच्या सुपुत्रांच्या योगदानाचा अभ्यास केला आहे. या शिवाय माणिकचंद रामचंद्र शहा, शिवलाल मोतिचंद मेहता, अनंत केरोजी भोसले, पुरोधत्तम अढवळकर, माधवराव पंढरीनाथ पाटील, रामचंद्र गणेश उर्फ भाऊसाहेब खडकीकर, रावजी देवचंद शहा उर्फ रावसाहेब निंबर्गीकर, भगवानराव पतकी, रमाबाई नरसिंह पित्रे, द्वारकाबाई देशपांडे, पंडिता सुमतीबाई शहा, मीनाक्षीताई साने, वि. रा. पाटील, बाबूराव जोशी, लक्ष्मण गोविंद तथा तात्यासाहेब काकडे, केशवलाल शहा, शांताबाई भगवानराव पतकी, पांडुरंग तुकाराम उत्पात, वि. गु. शिवदारे, शिर्वालिंगअण्णा दुधनी, चंद्रशेखर विश्वनाथ झपके, प्रा. शांता बुधिसागर, पांडुरंग उर्फ तात्या डिंगरे, नानासाहेब आराध्ये, हरिनारायण बंकटलाल सोनी, रंगाअण्णा वैद्य, अॅड. भार्गव उर्फ भाऊसाहेब काणे, परशुरामजी राठी, आशण्णा इराबत्ती, जगन्नाथ परदेशी, व्ही. आर. कुलकर्णी, पु. ज. बुवा, नागनाथ व्यंकप्पा आयंची, तात्यासाहेब गुर्जर, वसंतराव बडवे, रा. ना. पवार, अप्पासोब वारद, मल्लय्या स्वामी, के. बी. पूर्वाचार्य, शंकरप्पा धनशेट्टी, कस्तुरचंद शहा, व्यंकप्पा मडूर, अल्लाउद्दीन मुल्ला, मल्लय्या रामय्या पुल्ली, नागप्पा नारा, बळवंत लिमये, व्यंकप्पा चन्नापट्टण, हिरालाल कस्तुरचंद दोशी, कमलाकर सुमंत, बाबूराव जक्कल, गुलाबचंद शहा, अ. करीम लुंजे, रामचंद्र पोतदार, शंकरराव वरवडकर यादींनी देखील सोलापूरतून भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला पाठबळ दिले आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवा प्रसंगी या सर्व स्वातंत्र्य सैनिकांचे स्मरण तरूण पिढीला होणे गरजेचे आहे. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, नेताजी सुभाषचंद्र बोस स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर यांचे पावन चरण सोलापूरला लागले आहेत. सोलापूरातील पारतंत्र्यातील चार दिवसांचे स्वातंत्र्य व मार्शल लॉ चा इतिहास सर्वनी अभिमानाने सांगितला अभ्यासला पाहिजे. जे जगात कोठेही घडले नाही ते सोलापूरात घडले असल्याने हा स्वातंत्र्य लढा नक्की जाज्वल आहे. म्हणून पंडित जवाहलाल नेहरू यांनी सोलापूरला 'शोला' पूर असे संबोधले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. संघर्ष एका वादळाचा - डॉ. देविदास श्रीमंत गुरव, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर, प्रथम आवृत्ती, १५ ऑगस्ट २०१८
२. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सोलापूरचे योगदान - डॉ. श्रीकांत येळेगावकर, जटायु अक्षसेवा प्रकाशन, सोलापूर - ४१३ २०२ तिसरी आवृत्ती, ऑगस्ट २०२२
3. https://mr.wikipedia.org/wiki/सोलापूर_स्वातंत्र्य_लढा

75
Azadi Ka
Amrit Mahotsav

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः

**Srujan
Prabhat**

A Biannual Research Journal

ISSN : 2249-1171 | Volume - II | October 2022 | Issue - II

SPECIAL EDITION

**Government Vidarbha Institute of Science
And Humanities (Autonomous), Amravati**

NAAC Re-accredited 'A' Grade with CGPA 3.32

21	पेसा (PESA) कायद्याचा आदिवासींच्या जीवनावरील परिणाम	महेंद्र बी. भगत	96-100
22	ग्रामीण समुदाय व नेतृत्व विकास	प्रा.मनिषा कितने	101-103
23	स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा इतिहास एक चिकीत्सक अध्ययन	प्रा.डॉ.प्रशांत खेडकर	104-108
24	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला नेतृत्व	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ, डॉ. ए. एच. कदम	109-112
25	पेसा कायद्याचे आदिवासींच्या दृष्टीने महत्त्व, कमतरता व तोटे	प्रा. डॉ. प्रतिभा अशोक भोरजार आशिष संतोष गवार	113-115
26	स्थानिक स्वराज्य आणि महिला नेतृत्व	अश्विनी पांडुरंगजी भोजने	116-121
27	पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रांचा विस्तार) कायदा (PESA ACT) १९९६ : एक अवलोकन	शाम महादेव कोरांगे	122-126
28	पंचायत राज आणि ग्रामीण विकास	नामानंद गौतम साठे	127-129
29	ग्रामपंचायत निवडणूक सुधारणा आणि निकालांचे दावे	प्रा. डॉ. विनोद को. गायकवाड	130-132
30	पंचायत राज व्यवस्थेचा विकास	रुपाली तुळशिराम तोडकर	133-137
31	पंचायत राजव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग	डॉ.आर.जी.सुरळकर	138-140
32	भारतातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था व महात्मा गांधीजींच्या विचारांची समकालीन प्रासंगिकता	मयूर गिरीश पेटकर	141-145
33	भारतातील पंचायत राज व्यवस्था	प्रा. सचिन जयस्वाल	146-148
34	स्थानिक स्वराज्य संस्थेसमोरील आव्हाने	विशाल उद्धवराव देशमुख	149-153
35	कोलात जमातीच्या समस्या आणि उपाय एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. आर. एस. खंडारे डॉ. अरूण धों. चौहान	154-158
36	नेतृत्वाची भूमिका आणि आदिवासींचा विकास एक विश्लेषण	प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर	159-161
37	पंचायत राज - महिला नेतृत्व	प्रा. डॉ. बबिता येवले	162-165
38	स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विकासाची वाटचाल	डॉ. रामचंद्र हरिभाऊ बुटले	166-171
39	अनुसूचित क्षेत्र विकासात पेसा ची भूमिका	आशिष सुधाकरराव निमकर	172-177
40	ग्रामीण स्थानिक स्वशासनाचे महत्त्व	प्रा.डॉ.विलास आबा गायकवाड	178-182
41	भारतीय लोकशाहीत स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका	डॉ. हनुमंत फाटक	183-185
42	स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिला नेतृत्व व सहभाग- एक राजकीय सिंहावलोकन	डॉ. कत्रोजवार तुळशिराम नितिन	186-190

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि महिला नेतृत्व

सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ
संशोधक विद्यार्थिनी
संशोधन केंद्र- श्री शिवाजी महाविद्यालय,
बाशी ता.बाशी, जि. सोलापूर (महाराष्ट्र)

मार्गदर्शक - डॉ. ए. एच. कदम
के.एन.भिसे आर्ट्स, कॉमर्स ऍण्ड
विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज, कुडूवाडी

प्रस्तावना :-

भारताने लोकशाही शासन पध्दतीचा स्वीकार केला आहे. लोकशाही व्यवस्थेत सत्ता ही निम्नस्तरापर्यंत पोहचविणे हे लोकशाहीचे उद्दिष्ट्ये असते. परंतु स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतात गेल्या ७० वर्षांपासुन महिलांचे सशक्तीकरण हा महत्त्वपूर्ण मुद्दा राजकीय पटलावर असल्याचे चित्र दिसुन येत आहे. या पार्श्वभूमीवर १९५७ च्या बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनंतर लागू करण्यात आलेली त्रिस्तरीय पंचायतराजची कल्पना तसेच १९९२ साली झालेली ७३ वी घटनादुरुस्ती यातुन ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेत निर्माण झालेले महिला नेतृत्व यांचा परामर्श घेणे महत्त्वाचे ठरते पंचायत राज व्यवस्थेची निर्मिती व विकास अनेक चढ उतारांनी भरलेला आहे. १९५९ पासुन अनेकदा कधी उतरती कळा, चढती कळा, शिथिलता तर कधी पुनरुज्जीवन असे अनेक टप्पे पडल्याचे आपणाला पाहावयास मिळाले पुढे पी.व्ही. नरसिंहराव यांच्या कार्यकाळात ७३ व्या घटना दुरुस्ती नंतर पंचायत राज व्यवस्थेचा चेहरा मोहराच बदलला.

भारतात लोकशाही व्यवस्था तळागाळापर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न पंचायतराज व्यवस्थेच्या निर्मिती मागे होता. स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या मुळाशी सत्तेचे विभाजन व विकेंद्रिकरण ही कल्पना रुजलेली आहे. ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत अधिकाधिक लोकसहभाग वाढविणे व विकास योजनांची फळ स्थानिक लोकांपर्यंत पोहचविणे हे पंचायतराज व्यवस्थेचे महत्त्वपूर्ण उद्दिष्ट्ये होय. ७३ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे प्राप्त महिला आरक्षणांमुळे महिला वर्गापर्यंत विकासाची फळे पोहचविण्यास स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी महत्त्वाची भुमिका बजावली याचे समाधान व्यक्त करता येते.

७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे संविधानातील २४३ ड (३) या नव्या कलमानुसार पंचायत व्यवस्थेतील तीनही स्तर ग्रामपंचायत पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यामध्ये महिलांना १/३ आरक्षणाची तरतुद करण्यात आली व ७४ व्या घटनादुरुस्ती अन्वये कलम २४३ (ब्यु) शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेला घटनात्मक स्थान देण्यात आले. या तरतुदीमुळे स्थानिक पातळीवर महिलांच्या उदयाची एक महत्त्वपूर्ण प्रवाह समोर आला संपुर्ण भारतातील विविध राज्यांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना २७ ऑक्टो २००९ रोजी ५०% आरक्षणाचा निर्णय घेतला तर महाराष्ट्रांमध्ये १४ एप्रिल २०११ रोजी तीनही स्तरावर ५०% महिलांना आरक्षण मिळाले आहे. त्यातुनच महिला नेतृत्व उदयास आले असून प्राप्त आरक्षणांचा लाभ महिला समर्थपणे घेत आहेत असे चित्र दिसून येते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा अर्थ

ब्रिटीश ज्ञानकोशात स्थानिक स्वराज्य संस्थाविषयी असे स्पष्टीकरण देण्यात आलेले आहे की, राज्यामध्ये मर्यादित प्रदेशात निर्णय घेणारी व त्या निर्णयांची कार्यवाही करणारी सत्ता म्हणजे स्थानिक शासन होय.

१) "Local Government is back bone of Democracy" स्थानिक शासन म्हणजे लोकशाहीचा कणा.

२) स्थानिक शासन म्हणजे स्थानिक लोकांनी त्यांच्याशी संबंधीत असलेल्या विषयांचे व्यवस्थापन स्वतःच करणे होय. एल. बोलडींग

वरील व्याख्येवरून असे स्पष्ट होते की, स्थानिक स्वराज्य संस्था ह्या लोकशाहीच्या तत्वावर कार्य करणाऱ्या संस्था, स्त्री-पुरुषांना समान संधी देणाऱ्या व स्थानिक पातळीवरील जनतेच्या समस्यांचे निवारण करणाऱ्या, राज्यकारभाराचे प्रशिक्षण सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून देणाऱ्या या लोकशाही शाळा आहे. या दृष्टीने याचे महत्त्व नाकारता येत नाही.

स्थानिक स्वराज्याचे स्वरूप व प्रकार पुढील आकृतीवरून अधिक स्पष्ट होईल

स्थानिक स्वराज्य संस्था -

ग्रामीण -	१) जिल्हा परिषद	२) पंचायत समिती	३) ग्रामपंचायत
शहरी -	१) महानगरपालिका	२) नगरपालिका	३) कटकमंडळे ४) नगरक्षेत्रसमिती
नागरी -	१) शहरी सुधार प्रस्था	२) निर्देशित क्षेत्र समिती	३) उदयोग नगर ४) पोर्ट ट्रस्ट

महिला आरक्षणाची उद्दिष्ट्ये :-

सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने स्थानिक संस्थांच्या तीनही स्तरावर ३३% महिला आरक्षणाची तरतुद ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे करण्यात आलेली आहे. असे आरक्षण पदाधिकारी व सदस्य अशा दोन्ही पातळीवर देण्यात आले आहे. स्थानिक पातळीवर महिलांना अधिक सक्षम निर्णायक आणि तेवढेच जबाबदार बनविण्यासाठी महिला आरक्षणाची तरतुद करण्यात आलेली असून त्याची कांही उद्दिष्ट्ये आपल्याला पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील

- १) स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांची संख्या वाढवून त्यांचे स्थान बळकट करणे.
- २) महिला नेतृत्व विकासासाठी पोषक वातावरण तयार करणे
- ३) स्थानिक निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढविणे
- ४) स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कारभारात महिला नेतृत्वाच्या माध्यमातून पारदर्शकता व कार्यक्षमता आणणे.
- ५) स्त्रिया या पुरुषांच्या तुलनेत अधिक नैतिक असतात यास आधार मानून स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील भ्रष्टाचार व अनियमितता यास प्रतिबंध घालणे

महिला आरक्षण धोरणाचे परिणाम

भारत सरकारने १९९२ मध्ये ७३ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना ३३% आरक्षणाचे धोरण लागू केले. तसेच २००९ पासून संपुर्ण देशामध्ये ५०%पर्यंत वाढवून ग्रामीण भागातील दुर्बल व उपेक्षित महिलांना आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण करण्यासाठी हे एक क्रांतीकारी पाऊल ठरले आरक्षणाच्या या धोरणामुळे देशातील सगळ्या घटकराज्यात ग्रामीण व शहरी विभागातील सर्व स्थानिक स्तरावर महिला जनप्रतिनीधीच्या स्वरूपात लाखो महिला कार्य करीत आहेत. या व्यवस्थेमुळेच स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत आज पुरुषांबरोबर स्त्रियांचा ही सहभाग दिसून येत आहे. तसेच महिलांमध्ये नेतृत्वात्मक भूमिकांचा विकास झाला आहे. महिला आरक्षणांमुळे समाजजीवनाच्या विविध क्षेत्रांवर म्हणजेच राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिणाम झालेला आहे. त्याचा थोडक्यात परामर्श आपण पुढीलप्रमाणे घेणार आहोत.

१) राजकीय परिणाम

कधीही सत्तेचा गंध नसलेल्या स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्यातील संस्थानमध्ये मिळालेले ५०% आरक्षण ही आता ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांचे नवे नेतृत्व उदयास येत आहे. वर्तमान तसेच भविष्यात अधिक रचनात्मक कार्य या महिला नेतृत्वाच्या माध्यमातून होऊ शकेल, स्थानिक राजकारणामध्ये जेवढी अधिक संधी महिलांना प्राप्त आहे. तेवढी त्यांची लोकशाही करणाची प्रक्रिया अधिक विस्तारत आहे. महिलानमध्ये हक्क व कर्तव्याची जाणीव निर्माण होत असून ग्रामीण राजकारणातील परंपरागत पुरुषप्रधान व सनातनी मानसिकता याला मुठमाती देऊन स्त्री नेतृत्व पुढे येत आहे.

२) सामाजिक परिणाम

आरक्षणामुळे निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत महिला सहभाग वाढला स्त्री - पुरुष ही राष्ट्राच्या विकासातील समान चाके आहेत याची जाणीव समाजाला होत आहे. स्त्रिया आत्मनिर्भर होत असून हे स्त्री सशक्तीकरणाच्या दिशेने पडलेले पाऊल आहे. स्त्री ही पुरुषांच्या हातातील कठपतली नसून ती एक बलशाली व जबाबदार जोडादार आहे हे तिच्या कर्तृत्वावरून सिध्द होत आहे. जुन्या व पारंपारिक रुढी, परंपरा अंधश्रद्धेच्या जोखंडातून मुक्त होऊन ती निर्भय व निर्णयक्षम बनत आहे.

३) आर्थिक परिणाम

स्त्री जीवनात आज बरेच आर्थिक बदल घडून आले स्त्री स्वतःच्या पायावर उभी होत असल्याचे चित्र समाजात दिसून येत आहे. लघुउद्योग गृहउद्योगाद्वारे महिला उद्योजकांची संख्या ग्रामीण भागात वाढत आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून स्त्रियांचे आर्थिक सबलीकरण घडून येत आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे शेतीवर काम करणाऱ्या महिला ही सक्षमपणे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक व्यवहाराचे संचालन करतानाचे चित्र दिसून येत आहे.

४) सांस्कृतिक परिणाम

महिलांना आर्थिक स्थिरता प्राप्त होत असल्यामुळे अभिव्यक्ती व सृजनशीलतेचे नवे दालन सर्वांना खुले झाले आहे. नृत्य, साहित्य, ललित कला या क्षेत्रात सुध्दा महिला पुढे येत आहे. त्याच्यात एक प्रकारचे सांस्कृतिक चैतन्य निर्माण होऊन व्यक्तिमत्वास पोषक वातावरण निर्माण झाले आहे.

निष्कर्ष :- स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांचा वाढता आलेख या अनुषंगाने कांही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

- १) भारतासारख्या पुरुषसत्ताक वर्चस्व मानणाऱ्या देशात महिलांना ५०% आरक्षण ही एक क्रांतीकारक बाब आहे.
- २) स्त्रियांना प्राचीन काळापासून ज्या हालआपेष्टा होत्या त्यातून बाहेर पडण्याची संधी या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून प्राप्त झाली.
- ३) ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अनेक समस्यांच्या निराकरणासाठी महिलाशक्ती निर्माण झाली आहे.
- ४) महिलांना जे आरक्षण प्राप्त झाले त्यामुळे त्यांच्यात नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली व त्याचे प्रतिबिंब राज्यविधीमंडळ व केंद्रीय कायदेमंडळात दिसून येत आहे.
- ५) महिला आपले प्रश्न व समस्या या संस्थांच्या माध्यमातून निर्धास्तपणे मांडून त्या कशा सोडवाव्यात या दृष्टीनेही त्या अग्रेसर आहेत.

समारोप

स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिला आरक्षणामुळे महिला नेतृत्व निर्माण प्रक्रियेला एकंदरीत गती प्राप्त झाली ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीनेचे महिलांचा लोकशाहीतील सहभाग वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांना ५०% आरक्षण ही बाब अत्यंत क्रांतीकारक व भारत देशाला महासत्ता बनविण्याच्या दिशेने टाकलेले महत्वपूर्ण पाऊल आहे. ग्रामीण भागातील महिला शहरी भागात मेळाव्यासाठी जाणे, व्यासपीठावर बसणे, मनोगत व्यक्त करणे, यामुळे स्वतःमधील कुढेतरी लुप्त झालेली स्त्री आरक्षणांमुळे या संस्थांच्या माध्यमातून ती बाहेर पडून ती नेतृत्वशील दिसून येत आहे हेच एक प्रकारचे महिला सक्षमीकरण आहे असे म्हणावयास हरकत नाही.

संदर्भ

- १) अर्जुनराव दर्शनकार (डॉ), पंचायतराज आणि नागरी प्रशासन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९२.
- २) रा.ज.लोटे, भारतातील स्थानिक स्वशासन, पिंपळापुणे प्रकाशन, नागपुर, २००४.
- ३) सुधा काळदाते, भारतीय समाजप्रश्न आणि समस्या, विदया बुक्स प्रकाशन, औरंगाबाद २००५ .
- ४) अलका देशमुख (डॉ), भारताचे शासन आणि राजकारण, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर २०१७.
- ५) ७३ वी घटनादुरुस्ती, १९९२.
- ६) पाटील व्ही.बी., महाराष्ट्रातील पंचायतराज, के सागर पब्लिकेशन, पुणे २००५.
- ७) इंटरनेटवरील जर्नलचे वाचन.

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे (पुस्तक)

(विशेष संदर्भ खानदेश)

: मुख्य संपादक :

डॉ. सुनील नेवे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, भालोद, ता. यावल

अथर्व पब्लिकेशन्स

अथर्व पब्लिकेशन्स

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे (विशेष संदर्भ खानदेश)

© संचालक, विद्यार्थी विकास
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

ISBN : 978-93-95710-02-2

पुस्तक प्रकाशन क्र. १०२६

प्रकाशक व मुद्रक

युवराज भट्ट माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४ ००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,

तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५ ००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvpublications@gmail.com

वेबसाइट : www.atharvpublications.com

प्रथमावृत्ती : १५ ऑक्टोबर २०२२

अक्षरजुळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ४९५/-

सौजन्य : कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

E-Book available on

amazon.in ■ GooglePlayBooks ■ atharvpublications.com

ऑनलाइन पुस्तक खरेदीसाठी www.atharvpublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपींग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत. लेखकाच्या मताशी विद्यापीठ प्रशासन सहमत असेलच असे नाही.

२ | अथर्व पब्लिकेशन्स

अनुक्रमणिका

- ☛ संपादकीय - डॉ. सुनिल नेवे..... ७
- ☛ प्रिय आमचा खानदेश हा!..... ९
- मधुकरराव चौधरी
- ☛ खानदेशातील आंबेडकरी चळवळीचे शिलेदार: कर्मयोगी धनाजी रामचंद्र बिन्हाडे
- किशोर मेढे..... १८
- ☛ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान
(विशेष संदर्भ खानदेश)..... २५
- प्रा. डॉ. सुभाष श्रावण धनगर, प्राचार्य डॉ. अनिल माणिकराव बैसाणे
- ☛ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान.
(विशेष संदर्भ खानदेश)..... ३४
- सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ, प्रा. डॉ. ए. एच. कदम
- ☛ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील पूर्व खानदेशमधील स्त्रियांचे योगदान..... ४३
- हितेश लीलाधर भोरटके प्रा. डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर
- ☛ अमळनेर तालुक्यातील प्रताप हायस्कूल राष्ट्रीय चळवळीचे प्रमुख केंद्र..... ४९
- प्रा. डॉ. मनीष रघुनाथ करंजे
- ☛ कर्मवीर व्यंकटराव रणधीर : स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान
आणि दूरदृष्टी ५४
- तुषार ज्ञानेश्वर पाटील
- ☛ खानदेशातील सत्यशोधक चळवळ- प्रबोधनाच्या पाऊलखुणा ६१
- श्री. अतुल नाना साळुंखे
- ☛ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात जळगाव जिल्ह्यातील
क्रांतिवीरांचे योगदान ६६
- श्री. सोपान हुना भवरे
- ☛ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत पिंप्राळ्याचे योगदान..... ७५
- डॉ. नरसिंह परदेशी-बघेल
- ☛ सेकंडरी एज्युकेशन सोसायटी संचलित न्यू इंग्लिश स्कूल भालोदचा
शताब्दी समारोह : ऐतिहासिक मागोवा (१९२२ ते २०२२)..... ८१
- प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन
- ☛ डॉ. पांडुरंग राजाराम घोघरे यांचे खानदेशातील सामाजिक
चळवळीतील योगदान..... ९४
- प्रा. डॉ. सुनील नाना संदानशिव
- ☛ फैजपूर काँग्रेसचे अधिवेशन : एक दीपस्तंभ..... १००
- प्रा. रवि साहेबराव गायकवाड

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे (विशेष संदर्भ खानदेश)। ५

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान. (विशेष संदर्भ खानदेश)

संशोधक विद्यार्थिनी
सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ
एम. ए. (राज्यशास्त्र) सेट
संशोधनकेंद्र, श्री शिवाजी महाविद्यालय,
बाशी, जि. सोलापूर (महाराष्ट्र)
मो. ७२१८५७३४८४

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. ए. एच. कदम
एम. ए., एम. फिल., पीएच. डी., सेट.
के. एन. भिसे आर्ट्स, कॉमर्स अँड
विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज,
कुर्दुवाडी.

प्रस्तावना :

भारत स्वतंत्र होऊन ७५ वर्षे झाली. त्यामुळे आपण वर्षभर भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष साजरे करित आहोत. या भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेकांनी योगदान दिले. त्यामध्ये स्त्रियांचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिले असून त्या संदर्भात असे सांगता येईल की, भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचा इतिहास म्हणजे एक रोमांचकारी इतिहास आहे. ब्रिटिशांच्या प्रदीर्घ गुलामगिरीला झुगारून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत देशाने स्वातंत्र्याचा मुक्त श्वास अनुभवला, मात्र त्यासाठी कित्येक स्वातंत्र्य सैनिकांना आपले रक्त सांडावे लागले, हीतात्म्य पत्करावे लागले. लाखो स्त्री-पुरुषांनी जीवाची पर्वा न करता या स्वातंत्र्य संग्रामात झोकून दिल्यामुळे स्वातंत्र्य मिळणे शक्य झाले. मात्र ज्या-त्या वेळी स्त्रियांचे कर्तृत्व उपेक्षित ठेवले जाते; हीच बाब भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीबाबतही दिसते. स्त्रियांच्या सहभागाबद्दल इतिहासात फारच अल्प आणि ओझरता संदर्भ आलेला दिसतो. १९७५ नंतर संपूर्ण भारतभर ज्या वेळी स्त्रियांच्या कर्तृत्वाच्या इतिहासाचा नव्याने शोध घेण्याची प्रक्रिया गतिमान झाली. त्या वेळी स्त्रियांच्या योगदानाकडे लक्ष वेधले गेले. मात्र अजूनही साधनांच्या अभावी, पुराव्यांच्या अभावी काही प्रतिष्ठित स्त्रियांचा अपवाद सोडला तर सर्वसामान्य स्त्रियांच्या सहभागाचे स्वरूप अदृश्यच आहे. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील स्त्रियांच्या योगदानाचा शोध घेण्यासाठी अजूनही भरीव संशोधनाची आवश्यकता आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान प्रामुख्याने खालील टप्प्यात अभ्यासणे सोयीचे ठरेल.

- १) १८५७ च्या उठावातील स्त्रियांचे योगदान.
- २) गांधी युगातील स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान.

- ३) क्रांतिकारी स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.
- ४) परदेशी स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.
- ५) अल्पसंख्याक स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.
- ६) खानदेशातील स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान.

१) १८५७ च्या उठावातील स्त्रियांचे योगदान :

ब्रिटिशांविरुद्धच्या असंतोषाचे पहिले प्रचंड प्रकटीकरण म्हणजे १८५७ चा उठाव होय. १८१८ ते १८५६ या काळात दत्तक वारस नामंजूर करून भारतातील अनेक संस्थाने व राज्ये खालसा करण्यासाठी लॉर्ड डलहौसीने 'खालसा धोरण' राबविले. ब्रिटिशांच्या सततच्या सामाजिक व धार्मिक हस्तक्षेपामुळे भारतीय जनतेमध्ये प्रचंड असंतोष निर्माण झाला. अशातच गाईची व डुकराची चरबी लावलेल्या काडतुसावरून हिंदू व मुस्लीम सैन्याच्या धार्मिक भावनांवर इंग्रजांनी आघात केला. त्याचीच परिणती म्हणजे मंगल पांडे याने ब्रिटिश अधिकाऱ्यांवर गोळी झाडली, व १८५७ च्या उठावाला प्रारंभ झाला. हा उठाव देशभर पसरला. त्यात पुरुषांबरोबर स्त्रियांही लढल्या. त्यांचे योगदान पुढीलप्रमाणे.

१) झाशीची राणी : झाशी हे मध्य प्रदेशातील एक प्रमुख संस्थान होते. त्या संस्थानाची लढावू राणी म्हणजे लक्ष्मीबाई. त्यांचा जन्म १९ नोव्हेंबर १८३५ रोजी झाला. वयाच्या १४ व्या वर्षी गंगाधरराव नेवाळकरांशी लग्न झाले. १८५१ मध्ये त्यांना मुलगा झाला. जन्मानंतर तीन महिन्यात पुत्राचे निधन झाले. त्यानंतर १८५२ ला दामोदर हा मुलगा दत्तक घेतला. मात्र गव्हर्नर लॉर्ड डलहौसी याने दत्तक विधान नामंजूर केल्याने, हा धक्का सहन न झाल्याने गंगाधररावांचे निधन झाले. १८५४ मध्ये लॉर्ड डलहौसीने फतवा काढून झाशी संस्थान विलीन करण्याचा निर्णय घेतला. राणीने अन्यायाविरुद्ध पेटून उठून झाशीची सर्व सत्तासूत्रे हाती घेतली. २० मार्च १८५८ रोजी सर ह्युरोज याने झाशीला वेढा दिला व राणी लक्ष्मीबाई इतर बंडखोरांसह झाशीहून कालपीपर्यंत ग्वाल्हेरला आल्या होत्या. पण कॅप्टन ह्युरोजच्या युद्ध योजनेमुळे राणी लक्ष्मीबाई अखेर घेरल्या गेल्या. त्यांच्यात युद्ध होऊन त्यांनी रणांगणावरच वीरमरण पत्करले. "मेरी झांसी नही दुंगी" हेच उच्चार त्यांच्या रक्ताच्या प्रत्येक थेंबार्थेबात होते. १८५७ चा उठाव आणि राणीचे कर्तृत्व हे इतिहासात अजरामर आहे.

२) बेगम हजरत महल : १८५७ च्या उठावातील आणखी एक महत्त्वपूर्ण स्त्री म्हणजे बेगम हजरत महल. जिला अवधची बेगम (औध) म्हणूनही ओळखले जाते. त्या भारतातील पहिल्या महिला स्वातंत्र्य सैनिकांपैकी एक होत्या. ज्यांनी १८५७ मध्ये पहिल्या भारतीय स्वातंत्र्य युद्धात अवध या आपल्या संस्थानासाठी ब्रिटिशांविरुद्ध लढण्याचे नेतृत्व केले.

३) झीनत महल : १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामातील एक शूर स्त्री व शेवटचा मुघल सम्राट बहादूरशाहाची झीनत या पत्नी होत. आपल्या देशातून परकीयांना हटविण्यासाठी तिने आटोकाट प्रयत्न केले. एक जाहीरनामा काढून आपआपसातील मतभेद मिटवून हिंदू-मुस्लीम एकतेसाठी तिने आवाहन केले.

४) रामगडची राणी-अवंतीबाई : रामगड हे मध्य प्रदेशातील एक संस्थान होते. १८५० मध्ये येथील राजाचा मृत्यू झाला. त्यानंतर त्याचा पुत्र गादीवर आला. मात्र त्याची मानसिक स्थिती ठीक नसल्याचे कारण देत ब्रिटिशांनी हे संस्थान खालसा केले. त्याविरुद्ध राणीने ब्रिटिशांविरुद्ध दिलेल्या लढ्यात अपयश आल्याने ब्रिटिशांच्या हातून मृत्यू पत्करण्यापेक्षा तिने स्वतःचा शेवट करून घेणे पसंत केले.

५) राणी ईश्वरकुमारी : उत्तर प्रदेशमधील तुलसीपूर या संस्थानाची ही राणी होती. तिने १८५७ मध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध युद्ध पुकारले. १८५९ मध्ये इंग्रज असिस्टंट कमिशनर आपल्या अहवालात म्हणतो की, “या राणीला शर्थाचा प्रयत्न केल्याशिवाय जिंकताच येणार नाही.” यावरून तिच्या शौर्याची महती पटते.

गांधी युगातील स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान :

भारतीय स्वातंत्र्य लढा आणि महात्मा गांधी या दोन बाबी अभिन्न आहेत. महात्मा गांधींनी केवळ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यावरच नव्हे, तर संपूर्ण जगाच्या इतिहासावर सत्य, अहिंसा, असहकार, सत्याग्रह अशा विचारांचा प्रभाव कायमसाठी ठेवला. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याची चळवळ खऱ्या अर्थाने गांधीयुगात सर्वसामान्यांची चळवळ बनली. कारण स्त्रीशक्ती गांधीजींनी स्वातंत्र्यासाठी आवश्यक मानली. कारण त्यांच्या अनोख्या लढ्यासाठी सहनशक्ती ही सर्वात मोठी योग्यता होती. याचा गांधीजींनी अचूक व योग्य उपयोग करून घेतला. म्हणून त्यांच्या प्रत्येक चळवळीमध्ये स्त्रियांचे योगदान मोठे होते. म्हणून गांधीजींनी स्त्रीशक्ती स्वातंत्र्यासाठी आवश्यक मानली.

१) सरोजिनी नायडू : सरोजिनी नायडू यांचा जन्म १३ फेब्रुवारी १८७९ रोजी हैद्राबाद येथे झाला. त्यांचे वडील अघोरनाथ चट्टोपाध्याय हे प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ होते. वयाच्या १४ व्या वर्षी सरोजिनी यांनी सर्व इंग्रजी कवींच्या कार्याचा अभ्यास केला होता. १८९५ मध्ये हैद्राबादच्या निजामाने त्यांना स्टायपेंडवर इंग्लंडला पाठविले. १९०७ मध्ये बंगालच्या फाळणीविरुद्धी कलकत्ता सभेत सहभाग, १९०८ साली अखिल भारतीय सामाजिक परिषदेत विधवांच्या दुर्दशेसाठी ठराव मांडला. हैद्राबाद येथील प्लेगच्या साथीमध्ये मोलाचे कार्य केले. त्याबद्दल सरकारने त्यांना ‘केसर-ए-हिंद’ या पदवीने सन्मानित केले. सविनय कायदेभंगाच्या त्या सेनापती बनल्या.

२६ जानेवारी १९३० ते १९४७ हा स्वातंत्र्य संग्रामाचा महत्त्वाचा कालखंड होता. त्यात सरोजिनी नायडू यांनी मिठाच्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व, १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनातही त्या नेटाने लढल्या व कारावासही भोगला. १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाला. मात्र या स्वातंत्र्याला फाळणीचा शाप मिळाला. त्यांनी हिंदू-मुस्लीम ऐक्याचे स्वप्न पाहिले व त्यासाठी त्यांनी अखंड प्रयास केले. वयाच्या ७० व्या वर्षी १ मार्च १९४९ रोजी नायडू यांचे निधन झाले.

२) **उषा मेहता** : जन्म २५ मार्च १९२०, भारतातील गांधीवादी आणि स्वातंत्र्य सैनिक होत्या. १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनादरम्यान काही महिने कार्यरत असलेले एक अंडरग्राउंड रेडिओ स्टेशन सिंक्रेट काँग्रेस रेडिओ या गुप्त केंद्राच्या त्या आयोजक होत्या. काँग्रेस रेडिओ आयोजनातील त्यांच्या कामगिरीमुळे स्वातंत्र्य आंदोलनातील त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

३) **लाडोराणी झुत्शी** : या महात्मा गांधीजींच्या अनुयायी होत्या. दारू दुकानासमोर निदर्शने, बाटल्या फोडणे, दुकानाला आग लावणे अशी जोखमीची कामे त्यांनी केली व जालियनवाला बाग हत्याकांडातील नुकसानग्रस्तांना मदत केली.

४) **मृदुला साराभाई** : भारत मातेच्या स्वातंत्र्यासाठी व स्त्री स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या एक अजिक्य सैनिक म्हणजे मृदुला साराभाई होत्या. त्यांचा जन्म ६ मे १९११ मध्ये झाला. गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव पडल्यामुळे त्यांनी खादीचा स्वीकार केला. शांतीसैनिक म्हणूनही त्यांनी काम केले. १९४७ च्या वेळी निर्वासितांच्या पुनर्वसनासाठी मदत करण्याचे काम त्यांनी केले. गांधीजी त्यांचा गौरव करताना म्हणत, “जर मृदुलाबेनसारख्या शंभर कार्यकर्त्या मला मिळाल्या तर मी भारतात क्रांती घडवून आणू शकेल.” केवढे हे महान कार्य.

क्रांतिकारी स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान :

१) **मादाम कामा** (जन्म २४ सप्टेंबर, १८६१ : मृत्यू १३ ऑगस्ट १९३६) : ही भारतीय वंशाची पारशी नागरिक होती. मादाम कामांनी लंडन, जर्मनी आणि अमेरिका असा प्रवास केला आणि भारताच्या स्वातंत्र्याच्या बाजूने वातावरण निर्माण करण्यासाठी २२ ऑगस्ट १९०७ रोजी जर्मनीतील स्टुटगार्ट येथे झालेल्या सातव्या आंतरराष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये भारताचा पहिला तिरंगा ध्वज फडकवण्यासाठी प्रसिद्ध आहेत.

२) **कल्पना दत्त** : भारतमातेची एक तेजस्वी क्रांतिकारी कन्या म्हणजे कल्पना दत्त. १९१३ मध्ये चित्तगावमधील श्रीपूर येथे त्यांचा जन्म झाला. चित्तगाव शस्त्रागार लुटणाऱ्या क्रांतिकारकांची कारावासातून सुटका करण्यासाठी बॉम्बस्फोट घडवून भिंती उडविण्याच्या कटात त्यांचा सहभाग होता. स्फोटक

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे (विशेष संदर्भ खानदेश)। ३७

तयार करणे, विजेच्या तारा जोडण्याचे काम पोलिसांची नजर चुकवत कल्पना दत्तनी बेमालूमपणे केले. पण काही अडथळ्यांमुळे ही योजना फसली व ठोस पुराव्याअभावी त्यांना अटक होऊ शकली नाही. पुढे सूर्यसेन यांच्या आदेशावरून त्या भूमिगत झाल्या व १९३२ मध्ये फारारी झाल्या. त्यांना सरकारने पकडून देणाऱ्यास बक्षीस ठेवले. परंतु १९३३ मध्ये निष्पाप माणसे लढताना मृत्युमुखी पडू लागल्याने त्यांनी स्वतःला पोलिसांच्या स्वाधीन केले. पुढे त्यांनी कम्युनिस्ट पक्षाचे काम केले. दीर्घकाळ सन्मानित आयुष्य जगणाऱ्या कल्पना दत्तचे ८ फेब्रुवारी १९९५ ला निधन झाले.

३) अरुणा असफअली : अरुणा असफअली या भारतीय शिक्षणतज्ज्ञ, राजकीय कार्यकर्त्या आणि प्रकाशक होत्या. १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलना दरम्यान गोवालिया टँक मैदान मुंबई येथे राष्ट्रीय ध्वज फडकवण्याचे धाडस त्यांनी केले. ही त्यांची ठोस व आठवणीत राहणारी कामगिरी मानली जाते.

४) मातंगिरी हाजरा : 'गांधीबुरी' या नावाने मातंगिरी हाजरा ओळखल्या जातात. भारत छोडो आंदोलन व असहकार चळवळीत त्यांचा सहभाग होता. कोलकाता येथे सुरू असलेल्या अशाच चळवळीमध्ये नेतृत्व करित असताना राष्ट्रध्वज घेऊन 'वंदे मातरम' च्या घोषणा त्यांनी दिल्या.

५) कॅप्टन लक्ष्मी सेहगल : १९१४ मध्ये लक्ष्मीबाईंचा जन्म झाला. त्यांनी स्त्रीरोगतज्ज्ञ म्हणून इंडियन इंडिपेंडन्स लीगमध्ये काम केले. २२ ऑक्टोबर १९४३ पासून झाशी रेजिमेंटच्या त्या प्रमुख बनल्या. २७ ऑक्टोबर १९४३ रोजी सुभाषचंद्र बोस यांनी 'आजी हुकुमत-आझाद-ए-हिंद' या प्रांतिक सरकारची स्थापना केली. त्यात लक्ष्मीबाई महिला व बालकल्याण खात्याच्या मंत्री बनल्या व लष्करात कॅप्टन पदावर पोहचणारी जगातील ती पहिली महिला ठरली.

परदेशी स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान :

१) मॅडलीन स्लेड (मीराबेन) : मॅडलीन स्लेडचा जन्म १८९२ साली लंडनमध्ये झाला. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचे वास्तविक चित्र व सत्य, गांधीजींचे तत्त्वज्ञान त्यांनी जगापुढे मांडले व १९५७ ला भारताचा निरोप घेतला.

२) ऍनी बेझंट : ऍनी बेझंट यांचा जन्म १८४७ मध्ये झाला. आयरिश असणाऱ्या या महिलेने भारतीय राजकारणात महत्त्वाची भूमिका बजावली. भारतीय स्वातंत्र्य लढा, भारतीय शिक्षण, स्त्रियांच्या प्रश्नासाठी लढल्या, १९१७ साली राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी विराजमान होणारी पहिली भारतीय महिला म्हणून इतिहासात त्यांची नोंद झाली. 'द कॉमनबिल' साप्ताहिक त्यांनी सुरू केले. न्यू इंडियाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याचे विचार घराघरामध्ये पोहचविले.

३) भगिनी निवेदिता : मुळच्या आयरिश असलेल्या मागरिट एलिझाबेथ

नोबल या २८ जानेवारी १८९८ मध्ये भगिनी निवेदिता म्हणून भारतात आल्या व स्वामी विवेकानंदांच्या प्रेरणेतून निवेदिता अर्थात समर्पिता बनून भारताच्याच बनून राहिल्या. भगिनी निवेदितांनी स्वदेशी चळवळीला मनःपूर्वक पाठिंबा देऊन स्वदेशीचा आपल्या जीवनात स्वीकार केला.

अल्पसंख्याक स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान :

१) **पेरिन कॅप्टन** : पारशी कुटुंबात जन्मलेली व स्वातंत्र्यलढ्यात लढणारी स्त्री म्हणजे पेरिन कॅप्टन होय. त्यांचा जन्म १८८८ मध्ये झाला. राष्ट्रीयत्वाच्या राजकारणाचे शिक्षण देण्याचे कार्य त्यांनी केले. खादीचा प्रसार व वस्तूचे प्रदर्शन, व्याख्याने अशा विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात मोलाची कामगिरी केली.

२) **मिठू बेन पेटिट** : दिनशा वाच्छांची पणती म्हणजे मिठू बेन पेटिट होय. स्वदेशीचा पुरस्कार, खादीची विक्री व प्रसार करून त्यांनी आपले जीवन ग्रामीण भारताच्या उद्दारासाठी समर्पित केले.

३) **बिबी अमतुस सलाम** : गांधीजींच्या सहवासातील एक प्रखर स्त्री म्हणजे बिबी अमतुस सलाम. त्यांनी सीमेवर लढणाऱ्या जवानांची सेवा करणे हा स्वतःचा धर्म मानला.

खानदेशातील स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान :

खानदेश म्हणजे महाराष्ट्रातील जळगाव, धुळे, नंदुरबार आणि मध्य प्रदेशातील बऱ्हाणपूर हे जिल्हे. हा प्रदेश महाराष्ट्राच्या उत्तरेकडे दख्खनच्या पठारावर व तापी नदीच्या खोऱ्यात वसलेला भूप्रदेश आहे. खानदेशात शेती हा प्राथमिक व्यवसाय आहे. ब्रिटिश काळात बुरहानपूर जिल्हा मध्य प्रांतामध्ये समाविष्ट करण्यात आला होता. तर उर्वरित खानदेश मुंबई प्रांतामध्ये समाविष्ट केला गेला. खानदेश हा बॉम्बे प्रेसिडेन्सिमधील एक जिल्हा होता. १९०६ मध्ये हा जिल्हा पूर्व व पश्चिम खानदेशात विभागला गेला. जळगाव येथे मुख्यालय असलेल्या पूर्व खानदेशाचे क्षेत्रफळ ११,७७० चौ. कि. मी. तर धुळे येथे मुख्यालय असलेल्या पश्चिम खानदेशाचे क्षेत्रफळ १४,२४० चौ. कि. मी. होते. खानदेशातील स्वातंत्र्याच्या लढ्यात भिल्ल जमातीची भूमिका मोठी होती. भिल्ल उठावाने इंग्रज जेरीस आले होते. त्यामध्ये भिल्ल स्त्रियांचेही मोलाचे योगदान आहे.

खानदेशाची उत्पत्ती :

खानदेश नावाची उत्पत्ती याविषयी 'सिनकलेअर' या विद्वानाने व्याख्या केलेली आहे. त्यांच्या मते बुरहानपूरच्या सुलतानांनी जी 'खान' उपाधी लावली होती. त्यावरून खानाचा प्रदेश तो (खानदेश) असा एक प्रचलित समज झाला असावा. 'एन - इ - अकबरी' आणि इतर मुस्लीम ग्रंथांच्या लेखकांनी या

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे (विशेष संदर्भ खानदेश)। ३९

प्रदेशाला खानदेश असे संबोधले आहे. खानदेशावर अनेक राजांनी राज्य केले आहे. नंतर पेशवे, इंग्रज यांनीसुद्धा खानदेशावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु खानदेशातील स्त्रिया व पुरुषांनीही इंग्रजांविरुद्ध प्रखर लढा दिला.

त्यामधील स्त्रियांचे योगदान पुढीलप्रमाणे.

१) लीलाताई पाटील : क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या पत्नी सरकार अर्थात प्रतिसरकारमधील तुफान सेनेच्या त्या सेनानी राहिल्या. महात्मा गांधीजींच्या प्रेरणेने स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतलेल्या लीलाताईंना वयाच्या १८ व्या वर्षीच १९४० साली ब्रिटिशांनी वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या आरोपाखाली धुळे तुरुंगात टाकले. १९३७ ते १९४५ या कालावधीत लीलाताईंनी खादी, काँग्रेस विचार, सभासद नोंदणी, ग्रामसफाई, प्रभातफेरी, मजूर, शेतकरी संघटना इत्यादी सामाजिक कार्यात सक्रिय सहभाग घेतला. तसेच १६ ऑगस्ट १९४२ ला इंग्रजांनी लावलेला मार्शल लॉ तोडण्याचे लीलाताईंनी धाडस केले. दीर दशरथ पाटील व मैत्रिणीच्या साहाय्याने त्यांनी आंदोलन यशस्वी केले व हातात तिरंगा घेऊन नेतृत्व करताना 'ऑगस्ट क्रांती जिंदाबाद', 'इंग्रज राजवट मुर्दाबाद' या घोषणा देत असताना इंग्रजांनी त्यांच्या पाठीवर दंडुक्याने प्रहार केल्याने त्यांचा गर्भपात झाला. महिला सैनिकांचे नेतृत्व व नाना पाटलांची ग्रामराज्य संकल्पित चळवळ त्यांनी बळकट केली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी स्त्री शिक्षण, स्त्रीमुक्ती, सहकारी संघटना इ. सामाजिक क्षेत्रात भरीव काम केले. शिरपूरच्या नगरसेविका तसेच स्थायी समितीच्या अध्यक्ष होण्याचा महाराष्ट्रातील पहिला मान त्यांना मिळाला. १ मे १९८५ साली या क्रांती वीरांगनेचं कर्करोगाने निधन झाले.

२) नर्मदाबाई मुरलीधर भावसार : जंगल सत्याग्रहात धुळ्यातील नर्मदाबाई भावसार यांना ९ महिने शिक्षा भोगावी लागली. त्याच बरोबर हंसाबाई रूपला रोकडे यांनी चळवळीतील सहभागासाठी शिक्षा भोगली होती. सुंदरबाई, मनुबाई भावसार, रमाबाई गोपाळ मदाने, सरस्वतीबाई केशव मानेकर, मुधोळकर या महिला स्वातंत्र्य सैनिकांनी ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केला.

३) कमलाबाई अष्टपुत्रे : कमलाबाई अष्टपुत्रे या खानदेशातील वीरांगना असून त्यांनी उच्च शिक्षण इंग्लंडमधून घेतले होते. त्या गांधीजींच्या विचाराने प्रभावित झाल्या होत्या. त्या गांधीजींच्या १९४२ च्या चले जाव चळवळीत सहभागी झाल्या. त्यासाठी त्यांना ११ महिने तुरुंगवास भोगावा लागला.

४) ताराबेन धनश्याम गुजराती : ताराबेन गुजराती यांचा ब्रिटिशांविरुद्धचा लढा हा तितकाच प्रेरणादायी होता. कारण त्यांनी खादी प्रचार, स्वदेशी वस्तूंचा वापर व विदेशी दारू व कपड्यांवर बहिष्कार टाकण्या संदर्भात भारतीय जनतेत जागरूकता निर्माण केली व त्यांना सत्याग्रहाच्या चळवळीत सहभाग घेतल्याबद्दल

३ महिने कैद झाली.

५) लक्ष्मीबाई विष्णू उपाध्ये : सवाई मुकटी येथील लक्ष्मीबाई विष्णू उपाध्ये यांनी स्वातंत्र्य लढ्यात सविनय कायदेभंग चळवळीत सहभाग घेऊन ब्रिटिशांविरुद्धच्या लढ्यात आपले योगदान यशस्वीरीत्या पार पाडले.

६) भिल्ल स्त्रिया : अंबापाणीच्या युद्धात भिल्ल स्त्रियांही ब्रिटिशांच्या विरुद्ध लढत असल्याचे दिसून आले. कारण अंबापाणीच्या युद्धात ४०० भिल्ल स्त्रियांना पकडण्यात आले व जोपर्यंत भिल्ल नायक शरण येत नाही, तोपर्यंत स्त्रियांना सोडू नये, असा आदेश ब्रिटिश सरकारने आपल्या लष्करी अधिकाऱ्यांना दिला. एवढेच नाही तर भिल्ल स्त्रियांवर अत्याचार केले. तसेच अंबापाणीच्या युद्धानंतर अनेकांवर ड्रम ट्रायल खटले होऊन ५७ भिल्लांना गोळ्या घालून ब्रिटिशांनी ठार केले. एवढी क्रूरता ब्रिटिशांनी केली. त्याविरोधात भिल्ल स्त्रियांनी त्यांच्या विरोधात उठाव केला.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांच्या योगदानाचे स्वरूप :

- १) खादीचा प्रसार, परदेशी कपडे व वस्तूंचा बहिष्कार, हरिजन उद्धार, अशा विधायक कार्यक्रमात स्त्रिया सहभागी होत होत्या.
- २) स्वातंत्र्यलढ्यात जखमी झालेल्या सैनिकांची सेवा शुश्रूषा करण्याचे काम स्त्रियांकडे होते. जखमींना छावणीत नेणे, मलमपट्टी करणे, अशा प्रकारचे कार्य त्या करत.
- ३) स्वातंत्र्य लढ्यासाठी लागणाऱ्या निधीसाठी स्त्रियांनी स्वतःच्या हातातील सोन्याच्या बांगड्या, कर्णफुले व इतर अलंकार राष्ट्रकार्यासाठी दिले.
- ४) प्रभात फेऱ्या काढून, राष्ट्रभक्तिपर व्याख्यान देऊन, देशभक्तिपर गीते गाऊन जनजागृतीचे कार्य केले.

समारोप :

अशा प्रकारे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होण्या अगोदर स्त्रिया विविध क्षेत्रात वेगवेगळ्या पदांवर होत्या. परंतु देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी पदाचा त्याग केला. सारांश रूपाने सांगायचे झाल्यास समाजातील सर्वच स्तरावरील अनेक स्त्रियांनी जो सहभाग घेतला त्याचे अंतिम ध्येय स्वातंत्र्य प्राप्ती हेच होते.

संदर्भ

- १) नवाझ ब मोदी; भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रिया, मेहता पब्लिकेशन, पुणे, २००३
- २) पाटील पद्मजा (डॉ) व सौ. जाधव शोभना (डॉ.); भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, मार्च २००७

स्वातंत्र्याची ऊर्जाक्षरे (विशेष संदर्भ खानदेश)। ४१

- ३) सावरकर सुनिता शांतराम; खानदेशातील भिल्ल आदिवासी व आंबेडकरी चळवळी, MK INFOEDUTECH PVT. LTD Pustak market.com., Pune 2021
- ४) प्रा. खडसे सुनिता व प्रा. खडसे संतोष केशव, ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रिया, शुभम पब्लिकेशन, पुणे, २०१०
- ५) व्होरा आशासणी, भारत की अग्रणी महिलाएँ, केंद्रिय हिन्दी निदेशालय शिक्षा एवम समाजकल्याण मंत्रालय भारत सरकार द्वारा कार्यान्वित प्रकाशको की योजना के अंतर्गत प्रकाशित, १९७३
- ६) दैनिक दिव्य मराठी

Dr. Ram Manohar Lohiya Adhyayan Kendra, Nagpur

In Collaboration with

Dept. of Pol Sci., Vaswantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

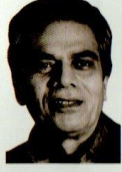
Dept. of Pol Sci., Shri Binzani City College, Nagpur

Organizes

Multidisciplinary One Day National Conference

On

MADHU LIMAYE IN THE PERSPECTIVE OF INDIAN DEMOCRACY

This certificate is awarded to Mr./Mrs./Prof./Dr. Atul Hanceemant Kadam

of K.N. Bhise Arts, Comm. & Vinayakwar Pabli Sci. College for attending One Day Interdisciplinary National Conference on the topic

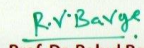
"**MADHU LIMAYE IN THE PERSPECTIVE OF INDIAN DEMOCRACY**" on Monday 17th October, 2022 organized by Lohiya Adhyayan Kendra, Nagpur In Collaboration with Dept. of Political Science, Shri Binzani City College, Nagpur and Dept. of Political Science Vaswantrao Naik Govt. Institute of Arts & Social Sciences, Nagpur.

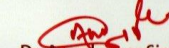
He/She has also published/presented the research paper entitled

मधु लिमये एक असाधारण नेतृत्व

He/She worked as Chairperson/Resource Person/Invited Speaker/Reporteur for

Sandeep Tundurwar
Head Dept. of Pol. Science
S.B.City College, Nagpur

Prof. Dr. Rahul Bavage
Head, Dept. of Pol. Sci.
V.N.G.I.A.S.S., Nagpur

Dr. Anupkumar Singh
Head, Dept. of Pol. Sci.
Govt. Arts College, Lodhikheda

Dr. Sujit Metre
Principal
S. B. City College, Nagpur

Prof. Dr. Sadhana Shiledar
Director
V.N.G.I.A.S.S., Nagpur

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theroretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Tachniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका

Dr. Salunkhe Manisha Namdeo

Asst. Professor (HOD Hindi) K.N. Bhise Arts Commerce And
Vinayakrao Patil Science College, Bhosare, (Kurduwadi)
Tal – Madha Dist –Solapur

Corresponding Author- Dr. Salunkhe Manisha Namdeo
DOI- 10.5281/zenodo.7824435

शोधसार संक्षेप :-

हिंदी साहित्य में प्रकृति एवं पर्यावरण का अपना अनोखा स्थान रहा है। आज आधुनिक युग में पर्यावरण ज्वलंत समस्या है, साहित्य भी इससे अछूता नहीं। हिंदी साहित्य में पर्यावरण की चिंता विविध विधाओं के माध्यम से सामने आ रही है। आज साहित्य में नाटक, उपन्यास, कहानी, कविता, यात्रा साहित्य ऐसे विविध विधाओं के माध्यम से साहित्यकार पर्यावरण के प्रति अपने विचार प्रकट कर रहे हैं। प्रकृति और मानव का परस्पर संबंध है। प्रकृति की गोद में ही प्रथम मानव शिशु ने आंखें खोली और उसी की गोद में खेल कर बड़ा हुआ। मानव का अस्तित्व पर्यावरण से है किंतु मानव द्वारा निरंतर किए जा रहे पर्यावरण के विनाश से भविष्य की चिंता बढ़ती जा रही है। हर युग का साहित्य अपने युग के मनुष्य को परिभाषित करने का कोशिश करता है। वर्तमान में पर्यावरण की समस्या को कम करने हेतु हिंदी साहित्यकार ने अपनी साहित्यिक विधाओं के माध्यम से पर्यावरण के प्रति अपनी जिम्मेदारी का निर्वहन किया है।

प्रास्ताविक :-

भारतीय संस्कृति का विकास गंगा यमुना जैसी पवित्र नदियों के आसपास ही हुआ है। भारतीयता की मातृव्रत पूज्या गंगा आज प्रदूषित होकर गंदे नाले जैसी बनती जा रही है। गंगा के जल के प्रदूषण होने के अनेक कारण हैं औद्योगिकरण की बढ़ती प्रवृत्ति ने कारखानों का निकल पानी कूड़ा कचरा गंदे नालों के माध्यम से गंदा रासायनिक अनायास, वनों की बेशुमार कटाई, गंगा में छोड़ा जाता है तेज़ी से फैलते हुए प्रदूषण और उसके, बढ़ती हुई जनसंख्या बीच संसाधनों का निर्मम शोषण इसका यहीं दुष्परिणाम है कि मनुष्य का जीवन अस्थिर बनता जा रहा है। आज हमारे सामने बड़ी समस्या प्रदूषण एवं शुद्ध पर्यावरण की है, जिन्हें अपनाकर, भौतिकवादी सभ्यता के दुष्परिणामों की परंपराओं एवं संस्कृति पर चोट पहुँचाई जा, भारतीय मूल्य रही है। प्रकृति, पर्यावरण और परिस्थिति की रक्षा किजिए, अन्यथा हम भी नहीं बच सकेंगे।

➤ प्रस्तुत शोधनिबंध के निम्न उद्देश्य है-

१ | मानवी जीवन में पर्यावरण की भूमिका को जानना (हिंदी साहित्य में चित्रित पर्यावरण की भूमिका को जानना)
३ साहित्य और संस्कृति के (क्षेत्र में पर्यावरण के महत्व को स्पष्ट करना)

४ | साहित्य और पर्यावरण के सहसंबंध को जानना (

प्रस्तुत शोधनिबंध के लिए ग्रंथालयीन पत्र-पाठ्यपुस्तकें ई, वृत्तपत्रिय लेख, संदर्भ ग्रंथ साहित्य, पत्रिकाएँ | नोट्स आदि का आधार लिया गया है

मानव जीवन को प्रकृति प्राचीन काल से ही वरदान रही है मात्र प्रकृति का अपने ढंग से उपयोग मनुष्य | मनुष्य ने अपने भौतिक जीवन के आराम के लिए | करता है उसको गलत | प्रकृति का बड़े पैमाने पर दोहन किया है आज के परिवेश | तरीके से नियंत्रित करने का प्रयास किया है में प्रकृति त्रस्त हुई है और विद्रोह कर रही है कवि केदारनाथ सिंह ने अपने कविता के माध्यम से 'विद्रोह' प्रकृति का रौद्र रूप सादर किया है अपने घर की सभी वस्तुएं जो प्रकृति से बनी हैं मैं खुद ही बिस्तर सभी अपने जड़ों के पास वापस जाना चाहती है अपना घर सजाने के लिए हम प्रकृति का के द्वारा बनाई हुई चीजों का भौतिक सुख सुविधा के लिए उपयोग करते हैं। हमने अपने घर को बाजार बना दिया है। पानी को हम नल के अंदर बंदिस्त कर देते हैं वही नल का पानी आदमी ने बनाये नल के अंदर बंदिस्त रहना नहीं चाहता हैं।

कविकेदारनाथ सिंह 'विद्रोह' कविता में कहते हैं

नल से टपकता पानीतडपा -
अब तो हृद हो गई साहब !
अगर सुन सके तो सुन लीजिए
इन बूंदों की आवाज
कि अब हम
यानी आपके सारे के सारे
कैदी आदमी के जेल से
मुक्त होना चाहते हैं।

कल्पना कीजिए निहित स्वार्थी मानव जिस बेरहमी से वनों वृक्षों को काटता जा रहा है यदि उस क्षती की पूर्ति के लिए वह वृक्षारोपण करता रहे तो सही है नहीं

तो धरती के सभी वृक्ष शून्य हो जाने की स्थिति में मानव तो क्या समुचित जीव सृष्टि की क्या दशा होगी निश्चय ही यह सब जलकर राख का ढेर बन जायेंगी। प्रकृति मूलतः सहनशील होती है किंतु यदि उस पर मानव अत्याचार करता है तो वह रौद्र रूप धारण कर लेती है। वर्षा का बीभत्स रूप अतिवृष्टि है। अतिवृष्टि से दूर-दूर तक जल ही जल मकान सड़क पेड़ पौधे सब जलमग्न हो जाता है। गांव के गांव अपने घरों को छोड़कर सुरक्षित जगहों में शरण लेते हैं। प्रकृति प्रकोप के सम्मुख निरीह मानव का चित्रण प्रसाद जी करते हैं। प्रसाद ने प्रकृति को ही सौंदर्य और सौंदर्य को ही प्रकृति माना है।

हिमगिरि के उत्तुंग शिखर पर
बैठ शीला की शीतल छांह
एक पुरुष भीगे नयनों से
देख रहा था प्रलय प्रवाह।

मानव और प्रकृति के संबंध की अभिव्यक्ति भारतीय साहित्य और कला में स्पष्ट हो रही है। मानव का शरीर जिन पाँच तत्वों से बना हुआ है, वे प्रकृति के ही मूलभूत अंग हैं। मानव में प्रकृति के प्रति हमेशा आकर्षण रहा है। मानव प्रकृति से निर्मित होकर, उसी के तत्वों से पोषित होकर अपना जीवन व्यथित करता है और अंत में उसी से विलीन होना उसकी नियति है। साहित्य की प्राचीनतम सर्जनाएँ प्रकृति से ही आरंभ होती हैं। साहित्य मानव जीवन का प्रतिबिंब है उस प्रतिबिंब में उसकी सहचरणी प्रकृति का। प्रतिबिंब होना स्वाभाविक है। कवि सुमित्रानंदन पंत की कविता में कवि सूरज की पहली किरण के साथ 'प्रथम रश्मि' प्रकृति में होनेवाली हलचल तथा पंछियों की कलरव का। प्रकृति और मानव का संबंध चिरकाल से है। वर्णन करते हैं प्रथम रश्मि का आना रंगिणि !

तूने कैसे पहचाना ?

कहाँ, कहाँ हे बाल विहंगिनी !

पाया तूने यह गाना ?

भूमण्डलीकरण के दौर में त्रासदी का सबसे पहले शिकार बना पर्यावरण। परिणाम स्वच्छ वायु-, स्वच्छ जल, शुद्ध फल, शुद्ध भोजन का भी अभाव हो गया है। इक्कीसवीं सदी का आरंभ पर्यावरण संकट के साथ उदित होता है। ऐसी परिस्थिति में साहित्यकार सजग हो उठता है। अधिक से अधिक लोगों को पर्यावरण प्रदूषण के प्रति जिम्मेदार बनाने का प्रयास हिंदी कविता के द्वारा हमेशा से किया जाता रहा है। वर्तमान काव्य पर्यावरण के प्रति अधिकाधिक जागृत है। आज के कवि अपनी कविताओं के माध्यम से पर्यावरण के प्रति प्रश्न उपस्थित कर लोगों को जागृत करते हैं। 'पानी की प्रार्थना' में केदारनाथ सिंह ने भीषण संकट की ओर आगाह किया है-

'अब देखिये न, लम्बे समय के बाद कल

मेरे तट पर एक चील आई प्रभु,

कितनी कम चीलें दिखती हैं आज कल

आपको तो पता होगा कहाँ गयीं वे ?'

मनुष्य प्रतिभासंपन्न, सृजनशील, तर्कशक्तियुक्त, विवेकशील, चिंतनशील एवं बुद्धिमान वैचारिक प्राणी है। मनुष्य का फर्ज है कि वह प्राकृतिक संसाधनों के संतुलित चक्र को बनाए रखते हुए स्वस्थ वातावरण का निर्माण करना अपना कर्तव्य समझे। आज प्रत्येक मनुष्य को लगता है कि समस्त प्राकृतिक संपदा पर सिर्फ उसीका अधिकार है। हम जैसा चाहें, इसका उपभोग करें। मनुष्य की भोगवादी प्रवृत्ति के कारण प्रकृति का शोषण कर लिया है किंतु आज हमारा अपना अस्तित्व ही संकट में पड़ने लगा है। फलस्वरूप खनिज उत्पादन से फसल और वन नष्ट हो रहे हैं, चराहगाह नष्ट हो रहे हैं, पशुपालन उजड़ रहे हैं, लकड़ी का संकट निरंतर बढ़ता जा रहा है, झीलें सूख रही हैं, नदी के पानी के प्रदूषण से मछुआरों का जीवन अस्थिर बनता जा रहा है। आज का किसान अपने पशुओं पर निर्भर है उन्हीं के सहारे खेत खलिहानों का संरक्षण कर रहा है। मनुष्य का प्रकृति के प्रति भोगवादी दृष्टिकोण ने जीवन को खतरे में डाल दिया है। परिणामतः अकाल, बाढ़ जैसे प्राकृतिक त्रासदियों से हमें सामना करना पडा है। 'बंगाल का अकाल' कविता में प्राकृतिक विनाश का सजीव चित्र नागार्जुन ने व्यक्त किया है-

'कई दिनों तक चूल्हा रोया, चक्री रही उदासा।

कई दिनों तक कानी कुतिया, सोई उनके पास।

कई दिनों तक लगी भीत पर, छिपकलियों की गण्ट।

कई दिनों तक चूहों की भी, हालत रही शिकस्ता।'

हिंदी साहित्य में भी पर्यावरण की चिंता केंद्रबिंदु में रही है। यात्रा वृत्तांतों के अंतर्गत निर्मल वर्मा का 'चीड़ों पर चाँदनी' अज्ञेय का 'अरे यायावर रहेगा याद' 'बहुता पानी निर्मला' में पर्यावरण पर संबन्धित महत्वपूर्ण रचनाएँ हैं। निर्मल वर्मा के यात्रा वृत्तांत प्रकृति के साथ गहरे संवेदनशील रिश्तों को प्रस्तुत करते हैं। मनुष्य ने प्रकृति को इतने घाव दिये हैं कि उन्हें भर पाने में वह असमर्थ है। जैसे ही पूँजी का वर्चस्व और भौतिक संपत्ति की प्रवृत्ति बढ़ती गई, प्राकृतिक पर्यावरण दूषित होता गया। मानव ने पेड़ों को किताबों के रूप में बंदिस्त कर दिया है। किंतु आज वास्तविकता यह है कि वह आदमी के जेल से मुक्त जीवन जीना चाहती है।

उधर आलमारी में बन्द
किताबे चिल्ला रही थी
खोल दो हमे खोल दो
हम जाना चाहती है अपने
बास के जंगल
और मिलना चाहती है
अपने बिच्छुओं के डंक
और सापों के चुम्बन से

आज आवश्यकता है व्यक्ति को व्यक्तिगत स्वार्थ त्यागकर सामाजिक स्वार्थ को देखना चाहिए। प्रकृति एवं मनुष्य में सह-अस्तित्व की भावना का विकास हो, सांस्कृतिक मूल्यों को सर्वोपरि समझे, आत्मावलोकन और

आत्मनिरीक्षण किया जाए, सामाजिक मूल्यों के संदर्भ में तथा मानव-समाज के हित में समर्पित भाव रखने से सामाजिक, राजनीतिक, प्राकृतिक प्रदूषण पर भी रोक लगने से पर्यावरण संतुलन की संभावनाएँ बढ़ जाएंगी। हम सभी बदलते हुए पर्यावरण से प्रभावित होते हैं। पर्यावरण हमें आतंकित करता है, किंतु हम इसको नज़रअंदाज़ करते हैं। पर्यावरण की पवित्रता और संतुलन बनाए रखने के लिए हर व्यक्ति ने प्रयास करना चाहिए। मानव सृष्टि का सर्वश्रेष्ठ प्राणी है उसका जीवन सुखी समृद्ध और संतुलित रखने के लिए सामाजिक दायित्व को हमें निभाना चाहिए। हर एक व्यक्ति ने वृक्षारोपण करके सृष्टि को अकाल और विनाश से बचाना चाहिए। हमें प्रदूषण से बचने के लिए हरित क्षेत्र विकसित करना होगा।

निष्कर्ष :-

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि प्रकृति और जीवन में सामंजस्य बनाकर ही हम पर्यावरण को सुरक्षित रख सकते हैं। वन्य-जीवन और प्राकृतिक सम्पदा को बचाने से ही मानव जीवन का संरक्षण होगा। यदि पर्यावरण संरक्षण के प्रति हम सभी सकारात्मक रहे तो निश्चय ही इस समस्या से छुटकारा मिल सकता है। अपने राष्ट्र के संरक्षण एवं संवर्धन के लिए सभी को प्रयास करना चाहिये। देश के नागरिकों की सजगता और प्रत्यक्ष सहभाग ही इसका उपाय है। नई शिक्षा नीति में पर्यावरण के प्रति सजगता लाने हेतु महाविद्यालय के सभी पाठ्यक्रमों में पर्यावरण शिक्षा को शामिल किया

गया। सर्वप्रथम उच्च शिक्षा स्तर में विश्वविद्यालयों में पर्यावरण शिक्षा का पाठ्यक्रम आवश्यक रूप में रखा गया। मानव संसाधन मंत्रालय ने भी आवश्यक कदम उठाकर स्कूली शिक्षा में पर्यावरण शिक्षा को पाठ्यक्रम में रखा। यदि अब भी हम पर्यावरण के प्रति सजग व सतर्क नहीं होंगे तो जल, वायु, खाद्यान्न और प्राकृतिक सम्पदा के स्रोत समाप्त हो जायेंगे। इसके लिए हमें नष्ट होते जंगलों को संरक्षित करना होगा। घने वन तैयार करने होंगे जिससे वर्षा हो परिणामतः हमारी भूमि जलमय तथा हरित होगी। जल संवर्धन से कृषि में सुधार होगा।

संदर्भ ग्रंथ :-

1. पर्यावरण और हम – डॉ पुस्तक संचय, ठाकुर. के. डी. जयपुर,
2. कामायनी – जयशंकर प्रसाद १९९५ प्रथम संस्करण,
3. पर्यावरण विज्ञान – डॉ विजयकुमार त्रिपाठी एस चन्द , नयी दिल्ली, एण्ड कम्पनी
4. कव्यालोक – डॉ डॉ गिरीश काशिद, अनिल साळुंखे. कानपूर, दिव्य डिस्ट्रीब्यूटर्स,
5. मानव पर्यावरण और प्रदुषण - प्रा कदम. डी. एस. डॉ.
6. काव्यसुषमा भाग २ महाराष्ट्र , शाह. मो. प्रा सु - राष्ट्रभाषा सभा, पुणे

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theroretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Tachniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण

प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास

के. एन. भिसे आर्ट्स, कॉमर्स अँड विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज विद्यानगर, भोसरे.

Corresponding Author- प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास

DOI-10.5281/zenodo.782441

मानवी जीवनाच्या जडणघडणीत सामाजिक वातावरणाबरोबर नैसर्गिक वातावरणाचा ही प्रभाव पडत असतो. समाजात सतत विविध घडामोडी घडत असतात; बदल होत असतात आणि मानवी जीवनावर त्याचा प्रभाव पडत असतो. या सर्व घडामोडींचे चित्र निश्चितच साहित्यातून उमटत असते. समाज हा सभोवतालच्या निसर्गांनी व्यापलेला आहे. समाजाचा सर्वांगीण विकास पर्यावरणावर अवलंबून असतो. आणि या समाजातूनच मानवनिर्मित पर्यावरण आकाराला येते.

साहित्य, समाज व संस्कृती यांचा पर्यावरणाशी घनिष्ठ संबंध येत असल्यामुळे मानवी जीवनावर निसर्गातील बदलणाऱ्या वातावरणाचा कळत नकळत प्रभाव पडत असतो. त्या त्या भौगोलिक प्रदेशानुसार वातावरणाशी निगडित मानवाची बोली, भाषा, त्यांचे रंग, वर्ण, उंची राहणीमान, संस्कृती व्यवसाय, त्यांची विचार पद्धती इत्यादी आकाराला येत असताना आपल्याला दिसून येतात.

मानवी विकास बऱ्याच अंशी निसर्गावरच कसा अवलंबून असतो हे स्पष्ट करताना डॉ. विठ्ठल धारपुरे म्हणतात "मानवी विकासावर नैसर्गिक पर्यावरणाचा केवळ परिणाम होतो असे न मानता मानवी विकासामध्ये कार्यरत असलेल्या मानवाची इच्छा व स्फूर्ती सुद्धा निसर्गावर अवलंबून असते. अगदी टोकाची भूमिका म्हणजे मानव हा निसर्गाचाच अविभाज्य भाग असून इतर प्राणीमात्राप्रमाणेच त्याच्या सर्व हालचाली नैसर्गिक घटकांनुसार होत असतात".

अर्थात प्रत्येक मानवी घटना ही निसर्गामुळे बदलते. सतत बदलणाऱ्या निसर्गचक्रानुसार मानवाचे जीवन प्रवाहित होत असते. तसतसे मन, बुद्धी विचार या मनुष्याच्या मूळ प्रवृत्तीमध्ये फरक पडतो. तसेच मानवी प्रगती किंवा अधोगती सुख-दुःख इत्यादींवर या पर्यावरणाचा प्रभाव पडत असतो. एकंदरच मानवी विकास - अवििकास निसर्गाशी, पर्यावरणाशी संबंधित आहे म्हणून साहित्य याला अपवाद नाही.

पर्यावरण शास्त्रात निसर्ग आणि मानव या दोन्ही घटकांचा अभ्यास केला जातो. निसर्ग आणि मानव हे परस्पर एक दुसऱ्यांवर अवलंबून आहेत. नैसर्गिक पर्यावरणातूनच मानवी संस्कृती आकाराला येत असते. अर्थातच मानव निसर्गाशी जुळलेला असल्यामुळे साहजिकच साहित्यातून नैसर्गिक पर्यावरणाचे प्रतिबिंब उमटत असते. रा.ग. जाधव यांनी व्यापक दृष्टीने पर्यावरणाची संकल्पना मांडली आहे "मानव हा देखील पशुपक्षी व वनस्पती यांच्यासारखाच एक सजीव आहे तथापि हा सजीव प्राणी बुद्धिमान आहे. नैसर्गिक पर्यावरणाशी प्राणी व वनस्पती यांच्याप्रमाणेच मानव हा देखील बांधलेला आहे हे खरेच. पण हे नैसर्गिक पर्यावरण स्वतःशी अनुकूल करून घेण्याची

क्षमता त्यामध्ये अधिक आहे". अर्थात मानवाने बदलत्या ऋतुमानानुसार स्वतःच्या जीवनशैलीत बदल केला आहे. तसेच पर्यावरणात हस्तक्षेप करून स्वतःच्या बुद्धी सामर्थ्याने तो अनुकूल- प्रतिकूल परिस्थितीचा सामना करित असतो. याचे चित्रण मराठी साहित्यात आलेले आहे.

साहित्य हा पर्यावरणाचा एक भाग आहे. निसर्ग आणि मानव यांचे दृढ संबंध असल्यामुळे सातत्याने प्राचीन साहित्यापासून ते अर्वाचीन साहित्यापर्यंत कवी लेखकांनी कथा, कादंबऱ्या, कविता, नाटक व प्रवासवर्णने ह्या साहित्य प्रकाराद्वारे मराठी साहित्यात निसर्गाचे सुंदर, रमनीय, मनोहारी, वेधक चित्रण केले आहे. याबरोबरच पर्यावरणातून आकार घेणारे मानवी जीवन, निसर्गातून उदयास आलेली संस्कृती, पर्यावरणाचा सामाजिक जीवनावर पडणारा प्रभाव इत्यादी प्रमुख घटकांचा साहित्यात अभ्यास केलेला आपल्याला दिसून येतो. निसर्ग आणि मानव व मानव आणि साहित्य, पर्यावरण आणि साहित्य यांचे जिह्वाळ्याचे अतूट नाते उलगडून सांगताना, 'अखिल भारतीय साहित्य संमेलनात अध्यक्षीय भाषण करताना फादर दिब्रिटो म्हणतात, "मी निसर्गाच्या सानिध्यात वाढलो आहे. निसर्गाने मला घडविले आहे. आपले पर्यावरण आपल्याला घडवत असते. त्यामुळे निसर्गाच्या प्रेमात आहे. निसर्ग वाचला तर माणूस वाचणार आहे".

निसर्गाचे संरक्षण संवर्धन करणे, पर्यावरणाचा समतोल राखणे हे सर्वस्वी मानवावर अवलंबून आहे. हे फादर दिब्रिटो पटवून सांगतात. साहित्यातही ह्या चर्चा होत

असतात. प्रत्येक कालखंडातील साहित्यकृतीत समाजाचे व संस्कृतीचे विशेष प्रकट होत असतात. जसे अगदी सोळाव्या शतकातच संत तुकारामांनी मानवी जीवनात पर्यावरणाचे असलेले महत्त्व स्पष्ट केले आहे. व वृक्ष संवर्धनाचा सल्लाही आपल्याला दिला आहे. हे त्यांच्या खालील रचनेवरून आपल्या लक्षात येते.

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी वनचरे ।

पक्षीही सुस्वरी आळविते।।

नाही गुणदोष अंगा येत ।।

आकाश मंडप पृथ्वी ही आसना

रमे तेथे मन क्रीडा करी ।।

कथा कमांडलू देह उपचारा

जाणवितो वारा अवसारू ।।

तुका म्हणे होय,मनाशी संवाद ।

आपुलाची वाद आपणाशी ।।

संत तुकाराम महाराज चित्तशुद्धीसाठी निसर्गाच्या सानिध्यात जातात. निसर्गाशी एकरूप होऊन अंतर्मुख पावतात.जीवनातील सुख-दुःख,मानसिक ताण-तणाव निसर्गातील पवित्र, रम्य वातावरणाने मनुष्य दूर करू शकतो. एक प्रकारचा निसर्ग हा आनादिकाळापासून मानवाचा सखाच आहे. हे संतांनी सुद्धा मान्य केलेले आपल्याला दिसून येते.

मराठी साहित्यात सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण करताना अनेक कथा कादंबऱ्यात व वैचारिक ग्रंथात पर्यावरणाच्या अनुकूल व प्रतिकूल परिणामांचे वर्णन आलेले आहे. संतांप्रमाणेच थोर समाज सुधारक,शेतकऱ्यांचे तारणहार महात्मा फुले यांनी सुद्धा पर्यावरणाच्या प्रतिकूल परिस्थितीचे मानवी जीवनावर होणारे परिणाम त्यांच्या 'शेतकऱ्यांचे आसूड' या ग्रंथात स्पष्ट केले आहे. दुष्काळामुळे शेतकऱ्याची जी दयनीय अवस्था होत असते त्याचे अत्यंत भेदक वर्णन महात्मा फुलेंनी यामध्ये केलेले आहे.दुष्काळामुळे हवालदिन झालेला शेतकरी कसा कर्जबाजारी होतो ही वास्तविकता त्या ग्रंथाद्वारे लक्षात येते.यासंबंधी महात्मा फुले लिहितात,"दुष्काळात चारा - पाण्या वाचून लक्षावधी बैलांचा सर सकटीने खप होऊन त्याचे वाटोळे झाले. दुसरे असे की,शेतकऱ्याजवळ उरलेल्या खल्लड बैलास फॉरेस्ट खात्याच्या अनिवार त्रासामुळे व गायरानाच्या कमतरतेमुळे पोटभर चारा - वैरण मिळेनाशी होऊन त्यांची संतती दिवसेंदिवस होत चाललेल्या रोगाने दरवर्षी शेतकऱ्यांचे गोठ्यातील लावणीचे खुंटे उपटले जातात". परंतु महात्मा फुले हे चित्रण करून थांबत नाहीत. तर शेतकऱ्यांसाठी व

शेतीसाठी निसर्गाच्या साहाय्याने,पर्यावरणातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचा संचय करून मानवी विकास, शेती व्यवसाय कसा योग्य रीतीने करता येईल. याबद्दल अनेक उपाययोजना शेतकऱ्यांना पर्यावरणीय संकटाचे निवारण कसे करता येईल याची कारण मीमांसा यांनी यात केली आहे.

शेतकरी हा ग्रामीण जीवनाचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे शेतकऱ्यांचा विचार करताना त्यांच्या भोवतालच्या वातावरणाचा, त्यांच्या जीवनाशी सुसंगत असलेल्या घटकांचा विचार प्रामुख्याने करावा लागणार आहे.शेतकऱ्यांच्या जीवनात पर्यावरणामुळे वाईट प्रसंग येतात. तसेच काही आनंददायी प्रसंग ही येतात. हे ना. धो. महानोरांच्या 'रानातील कविता' मध्ये रानाचे सौंदर्य, निसर्गाचे वेगळेपण, रान आणि शेतकरी यांचे अखंड नाते व्यक्त केले आहे.डॉ. रवींद्र ठाकूर लिहितात त्याप्रमाणे "महानोर यांच्या कवितेत शहरी ताण प्रथमच कमी झालेला दिसतो. हे रान शेतकऱ्यांचे आहे.त्यांच्या कवितेत शेत व शेतकरी दोघेही बिजारोपण, अंकुर संवर्धन करतात व या निर्मिती चक्रात रानात रावणाऱ्या माणसाच्या जीवनाचा एक भाग बनलेला आहे, रानाची व माणसाची निर्मिती शक्ती, सर्जन शक्ती एकमेकांशी बांधलेली आहे, या जाणिवेतूनच महानोर यांची कविता जन्म घेते.

पर्यावरण कशा कशाप्रकारे मानवी जीवनात सौंदर्य आणि समृद्धता घेऊन येते. तर कधी विपरीत परिस्थितीचाही दाखला देतो. व्यंकटेश माडगूळकर यांनी ग्रामीण भागातील साधे - भोळे माणसं,त्यांच्या भौगोलिक परिस्थिती,सामाजिक व्यवस्था ,तिथल्या रूढी- परंपरा, व्यवसाय त्यांच्या 'बनगरवाडी' या कादंबरीद्वारे आपणासमोर ठेवली आहे.बनगरवाडी या गावातील भौगोलिक प्रदेशाची हुबेहू वातावरण निर्मिती माडगूळकरांनी त्यांच्या शब्दात वर्णन केल्यामुळे अजूनही वाचकांच्या मनात 'बनगरवाडी' घर करून आहे.'मानदेशी माणसं' ह्या पुस्तकात माडगूळकरांनी अनेक व्यक्तिरेखांद्वारे इथल्या भौगोलिक प्रदेशाची व त्या खानदेशातील माणसांना पर्यावरणाच्या संकटामुळे करावा लागणार संघर्ष अत्यंत वेधकपणे चित्रित केलेला आहे. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या माणसाचे भावडेपण, अशिक्षित असूनही निसर्गाचे असणारे ज्ञान ,त्यांची भाषाशैली, रूढी-परंपरा ,त्यांची संस्कृती इत्यादींचे दर्शन तर घडते .परंतु निसर्गाच्या सानिध्यात राहणाऱ्या ह्या साध्या माणसात जो जिह्वाळा, जे प्रेम आहे ती दगडासारखी आहेत. तरी हे भांडवलीकरणामुळे बदलणाऱ्या शहरातील माणसात बघायला मिळत नाही हे माडगूळकरांनी साहित्यात आवर्जून नोंदविले आहे. याबरोबरच दुष्काळामुळे तिथल्या जनमानसावर होणारा परिणाम, शिक्षणावर होणारा परिणाम याचे चित्रण 'बनगरवाडी' कादंबरीतही

आलेले आहे. "यंदा पावसाने बनगरवाडी कडे पुरती पाठ फिरवली आहे, विहिरी कोरड्या पडल्या आहेत, झाडे झुडपे वाढून खोड झालेली आहेत, आजकाल शाळेला कोणी पोरच येईनाशी झाली आहे".ही खंत बनगरवाडीचा नायक राजाराम मास्तर व्यक्त करतो.त्यामुळे मराठी साहित्यात 'बनगरवाडी' आपले अस्तित्व अजूनही टिकवून आहे. या कादंबरीचे इंग्रजी भाषेत रूपांतर करण्यात आले आहे .माडगूळकरांनी त्यांच्या सर्वच साहित्याद्वारे भौगोलिक प्रदेशाची वातावरण निर्मिती करून तो प्रदेश, ती खेडी, तिथला निसर्ग सर्व जिवंत केला आहे व मराठी साहित्याचे सौंदर्य वाढविले आहे. निसर्गप्रेमी,वनअभ्यासक व पक्षीतज्ञ मारुती चित्तमपल्ली यांनी सुद्धा मराठी साहित्याद्वारे पर्यावरणाचे खरे महत्त्व पटवून दिले आहे. चित्तमपल्ली यांनी आयुष्याची तब्बल 40 वर्ष महाराष्ट्रातील विदर्भातील राणा वनामध्ये घालविले आहे.त्यांनी जंगल आणि निसर्ग अगदी जवळून पाहिले.जंगलातील वास्तव्यातून त्यांनी वृक्षवल्ली वन्यप्राणी पशुपक्षी त्यांच्या प्रजाती त्यांचे अतिसूक्ष्मती सूक्ष्म निरीक्षण करून त्यांनी मराठीत अनुभव सिद्ध ग्रंथसंपदा लिहून साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. मारुती चित्तमपल्ली यांनी 'घरट्यापलीकडे'(1995) पक्षी जाय दिगंतरा (1983)रातवा (1993) रानवाटा (1991) चैत्र पालवी (2004) जंगलाची दुनिया (2002) इत्यादी ग्रंथसंपदेद्वारे पर्यावरणातील बदलत्या ऋतूंचे, घनदाट वणराईचे रम्य वर्णन ऋतुमानाप्रमाणे बदलणाऱ्या पशुपक्षांची जीवन, जंगलातील फुला- पानांचे सौंदर्य, वृक्षवल्लींचे रम्य देखावे,पक्षांची गुंजारव ,वातावरणातील बदलांचे मानवासहित निसर्गातील विविध घटकांवर होणारे परिणाम अत्यंत हुबेहू शब्दात चित्तमपल्ली यांनी चित्रित केले आहेत.जणू काही निसर्गाचा सुंदर मनोहारी देखावा डोळ्यांसमोर तरळतो.

मारुती चित्तमपल्ली यांची ग्रंथसंपदा म्हणजे साहित्याद्वारे केलेली निसर्गाची पूजा आहे, संशोधन आहे,अभ्यास आहे व निसर्गाचे विज्ञान आहे,निसर्गाचे विविध अंगी मनोहारी वर्णन करणारा चित्तमपल्ली सारखा ललित लेखक मराठी साहित्या दुसरा नाही.त्यांनी मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प,नागझिरा अभयारण्य,नवेगाव राष्ट्रीय उद्यान, कर्नाळा पक्षी अभयारण्य, इत्यादींच्या विकासात त्यांचे संपूर्णतः योगदान राहिले आहे. चित्तमपल्ली यांनी निसर्गाचा मनसोक्त आस्वाद घेऊन पर्यावरणाचे खरे योगदान मराठी साहित्यात नोंदविले आहे.एकूणच मराठी साहित्यात पर्यावरणाचे स्थान अनादी काळापासून अबाधित आहे. मग ते मानवाच्या सामाजिक जीवनात असो की सांस्कृतिक जीवनात असो मानवाच्या संस्कृतीलाही पर्यावरणाचे संदर्भ आहेत.संस्कृती ही मानवा द्वारे निर्माण होत असते. भोवतालच्या भौगोलिक परिसरानुसार एक विचार पद्धती

जन्माला येते. आणि यातूनच सांस्कृतिक जीवनशैलीचा उदय होतो. पर्यावरणाचा जसा सामाजिक जीवनावर परिणाम होतो तसा सांस्कृतिक जीवनावर ही प्रभाव पडतो.मराठी साहित्यात प्रादेशिक ,ग्रामीणस दलित ,आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत पर्यावरणाचा मोठा वाटा आहे.भौगोलिक प्रदेशानुसार पर्यावरणातील जीवनातही विविधता आढळून येते याचे प्रत्यक्ष दर्शन मराठी साहित्यातून घडते.

संदर्भसूची :-

- १) फादर दिब्रिटो - अध्यक्षीय भाषण अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, उस्मानाबाद 2020
- २) प्रा. जाधव रा.ग. - पर्यावरणीय प्रबोधन आणि साहित्य स्नेहवर्धन प्रकाशन
- ४) व्यंकटेश माडगूळकर - 'बनगरवाडी'- मौज प्रकाशन, मुंबई
- ५) मारुती चित्तमपल्ली - निसर्गवाचन ,पद्मगंधा प्रकाशन,पुणे
- ६)डॉ. धारपूरे विठ्ठल - सामाजिक व सांस्कृतिक भूगोल,पिंपळापुरे पब्लिशर्स.

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theroretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Tachniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

**Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil,
District Solapur, Maharashtra, India**

Goyal A. M.¹, Tembhurne R. R.²

¹. School of Life Sciences, Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur university, Solapur and K. N. Bhise Arts, Commerce and Vinayakrao Patil Science College, Bhosare, Kurduwadi

². Department of Botany, Sangola college, Sangola

Corresponding Author- Goyal A. M.

E-mail : goyalakash27@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7824601

Abstract

Mangalwedha come under the western part of zone with a large scale sorghum producing taluka in solapur district, Maharashtra. Fungal diversity exploration was carried out during the months of October to November 2022 in rabi season by using a volumetric Tilak air sampler machine installed with orifice at three feet above to the ground level in the field of jowar. Total 59 types of air borne fungal spores and others were identified and recorded in this season. During this rabi season the group Deuteromycotina was found to be dominant with 54.23 percent.

Keywords : Aerospora, Tilak air sampler, jowar field, Fungi, Deuteromycotina, Mangalwedha

Introduction

Sorghum (*Sorghum bicolor* L. Moench) is one of the most important agricultural crop in Mangalwedha tehsil, Maharashtra. It is considered as the first food crop in crop ranking in solapur district (todkari, 2010). Air is the store house of variety of biotic things called bioaerosols. The major aeromicroflora includes pathogenic and allergenic bioaerosols that includes fungal spores, pollen grains, hyphal fragments, insect parts, dust particles etc. (Agarwal and Shivpuri, 1974). Mangalwedha area is important producer of sorghum and in this jowar field fungal disease can reduce the yield considerably. The present study is an attempt to identify the various fungal spores present in the aeromicroflora which will be useful for disease forecasting and jowar disease management.

Material And Methods

The present study is carried out at Mangalwedha taluka of Solapur during rabi season in the months of October to November 2022. Aeromycological investigations are carried out by operating continuous volumetric Tilak air sampler (Tilak and Kulkarni, 1970) in the jowar fields placing orifice of the machine three feet above the ground level. The sampler runs continuously twenty four hours per day. One complete rotation of the drum takes eight days.

Cellotape was fixed on the rotating drum of sampler and glycerine jelly was applied to catch the spores. After rotation, cellotape was replaced and collected cello tape was cut into 16 equal divisions. Each division was fixed on slide for further study. Identification of spores were done on the morphological characters and by using standard books, monographs and with the help of experts etc. Ainsworth (1971) classification has been used during this study.

Results And Discussion

In the present study 59 types of fungal spores are recorded in this area. The percentage contribution of fungal species was different (Table No.1). The fungal spores includes, 32 species belongs to Deuteromycotina, 18 from Ascomycotina, 03 Basidiomycotina, 02 Myxomycotina, 02 Zygomycotina, and 02 others. Deuteromycotina contributes highest percentage 54.23% to the total airspora followed by Ascomycotina (30.50%), Basidiomycotina (5.08%), Myxomycotina (3.38%), Zygomycotina (3.38%) and other types (3.38%). Detail list of species identified is given in Table 2.

Among the identified Deuteromycetes dominant pathogenic spore types like *Curvularia*, *Alternaria*, *Cercospora*, *Helminthosporium*, etc are responsible for initiating disease of Jowar. These spore types

were dominant throughout the period of this investigation. Gadekar (2014) also reported dominance of *Cladosporium*, *Curvularia*, *Alternaria*, *Helminthosporium* and *Cercospora* in the jowar fields of Pune. Maximum occurrence of Deuteromycotina was also reported by many investigators. Kumar, P. (2008) reported dominance of Deuteromycotina and Ascomycotina over chitrakoot dham in uttar pradesh, Patil, M.B. (2009) reported it in groundnut fields of

Parbhani (MS), Patil, M. T. (2018) in jowar fields at Barshi tehsil of Solapur.

Conclusion

Majority of the our findings are in accordance with the above results. Thus the Aeromycological studies at Mangalwedha shows close relationship between the disease occurrence and presence of fungal spore in air. Such study can help to undergo disease forecasting and its management.

Sr. No	Name of the Fungal Subdivision	Number of identified species	% Contribution
1	Deuteromycotina	32	54.23
2	Ascomycotina	18	30.50
3	Basidiomycotina	03	5.08
4	Myxomycotina	02	3.38
5	Zygomycotina	02	3.38
6	Others	02	3.38

Table 1

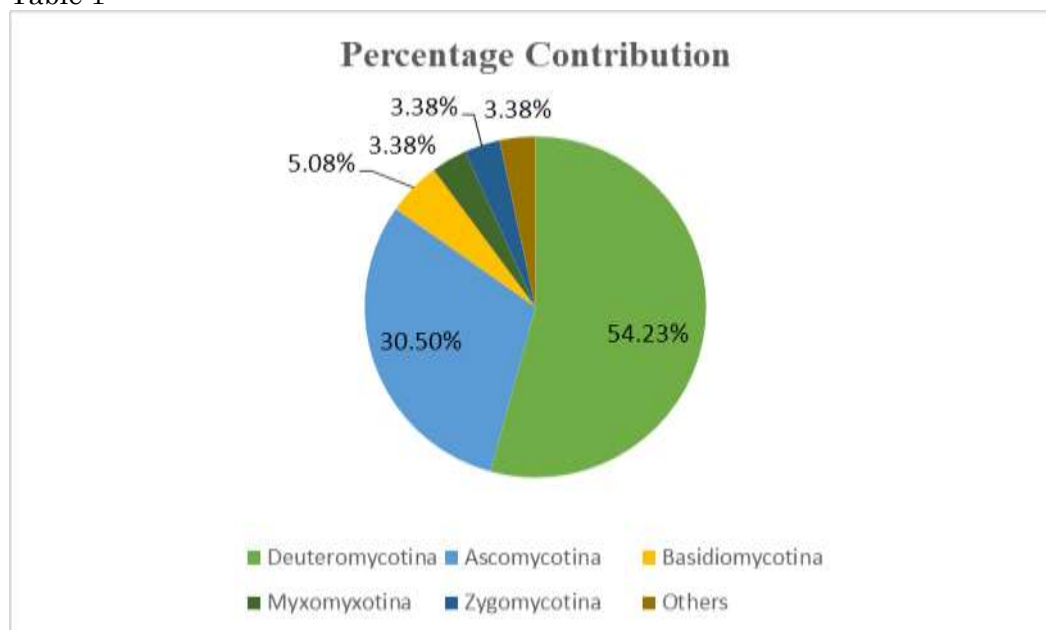

Figure 1 : Percentage contribution of fungal subdivisions

Table 2 : Detail list of identified species

I	Myxomycotina
1	Physarum Pers.
2	Stemonitis Roth.
II	Zygomycotina
1	Circinella Van Teigh.
2	Cunninghmella Matr.
III	Ascomycotina
1	Apiorhyncostoma Petrak.
2	Aspergillus Link.
3	Cephalophora irregularis
4	Didymosphaeria Fuckel.
5	Diplococcium spicatum
6	Hypoxyton Bull. Ex. Fr.

7	<i>Hypoxyton gibriacense</i>
8	<i>Hysterium</i> Tode ex. fr.
9	<i>Keratinomyces ajelloi</i>
10	<i>Leptosphaeria</i> Ces and de Not.
11	<i>Massaria anomia</i>
12	<i>Massaria</i> Sacc.
13	<i>Nectria</i> Fr.
14	<i>Scopulariopsis brevicaulis</i>
15	<i>Sporormia fimetaria</i>
16	<i>Sporormiella</i> Ellis & Everh.
17	<i>Stachybotrys corda</i> .
18	<i>Trematosphaeria crassisepta</i>
IV	Basidiomycotina
1	Basidiospores
2	<i>Ganoderma karst</i> .
3	Uredospores
V	Deuteromycotina
1	<i>Alternaria alternata</i>
2	<i>Alternaria</i> Nees.
3	<i>Alternaria tenuissima</i>
4	<i>Beltrania</i> Penzig.
5	<i>Beltraniella</i> sps.
6	<i>Beltraniella subram</i>
7	<i>Bipolaris halodes</i>
8	<i>Cercospora beticola</i>
9	<i>Cladosporium</i> Link.
10	<i>Curvularia</i> Boed.
11	<i>Curvularia clavate</i>
12	<i>Curvularia fallax</i>
13	<i>Curvularia harveyi</i>
14	<i>Curvularia lunata</i>
15	<i>Dictyoarthium</i> Hughes
16	<i>Diplodia asperum</i>
17	<i>Fusariella</i> Sacc.
18	<i>Helminthosporium</i> Link.
19	<i>Hendersonia culmiseda</i> Sacc
20	<i>Lacellina graminicola</i>
21	<i>Nigrospora</i> Zimm.
22	<i>Papularia</i> Fr.
23	<i>Pestalotia</i> de Not.
24	<i>Pestalotiopsis hainanensis</i>
25	<i>Pithomyces</i> Berk.
26	<i>Pseudotorula subram</i> .
27	<i>Sadasivania bhushta</i>
28	<i>Sclerotium</i> Tode ex. fr.
29	<i>Sporidesmium guizhouense</i>
30	<i>Sporidesmium machili</i>
31	<i>Tetraploa</i> Berks and Br.
32	<i>Torula</i> (Pers) Link.
VI	Others
1	Pollen grains
2	Protozoan cyst

Bibliography

1. Agarwal, M.K. and Shivpuri D. N. "Fungal spores, their role in respiratory allergy". *Adv. Pollen Res.* 1(1974): 78-128.
2. Ainsworth, G. C. and Bisby, G. R. Dictionary of fungi, M. I. Kew, Surrey. (1971).
3. Gadekar S. S. "Diversity of Fungal spores over jowar crop". *Int J. of Life Sciences*, 2(2) (2014): 155-159.
4. Kumar, P. (2008): Study on Airspora with special reference to atmospheric fungal flora of chitrakoot dham district – chitrakoot (U. P). *Ph. D. Thesis, Atarra P. G. College, Atarra (U. P).*
5. Patil, M.B. (2009): Study of aeromycoflora of Parbhani. *Ph. D Thesis, Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.*
6. Patil, M. T. (2018): Studies on aerospora in jawar fields of barshi tehsil, district Solapur, Maharashtra (India). *Ph. D Thesis, Solapur University, Solapur.*
7. Tilak, S. T. (1998): *A Textbook of Aerobiology* (Biology of Air Borne organisms), Edited by Dr. J. G. Vaidya, SatyajeetPrakashan, Pune.
8. Tilak S. T. and Kulkarni R. L. (1970): A new air sampler. *Experientia.*, 26: 443-444.
9. Todkari G. U. et al. (2010): Agriculture Landuse Pattern in Solapur District of Maharashtra. *International Journal of Agriculture Sciences.*,2(2): 01-08.

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Techniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunke Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे

प्रो. होनमुटे. पी. एन

के. एन. भिसे आर्टस् कॉमर्स ऍण्ड विनायकराव पाटील सायन्स

कॉलेज, विद्यानगर भोसरे

Corresponding Author- प्रो. होनमुटे. पी. एन

DOI- 10.5281/zenodo.7824668

गोषवारा

वाचण म्हणजे चिन्हांकीत अक्षरे चिन्हे इत्यादीचा अर्थ समजून घेणे किंवा अर्थबोध घेणे होय. वाचनामुळे मन प्रसन्न राहते वाचनामुळे बुद्धी कार्यक्षम होते मेंदुवरील ताण कमी करणेसाठी वाचण हा एक चांगला पर्याय आहे. एकाद्वया विषयाचे ज्ञान आत्मसात करण्यासाठी वृद्धीगंत करणेसाठी वाचन केले जाते. ज्ञान घेण्यासाठी किंवा आनंद घेण्यासाठी वाचन केले जाते. वाचनाची सवय चांगली आहे. वाचनामुळे मन प्रसन्न राहून शब्दसंग्रहात वाढ होते, संभाषण कौशल्य वाढते, एखाद्या संकलपनेचे गुढ उकलले जाते इत्यादी फायदे वाचन केल्यामुळे होतात. वाचन सवय म्हणजे वाचन ही एक क्रीया आहे. या क्रीयेची वारंवार कृती म्हणजे सवय होय यालाच वाचनसवय असे म्हणतात. सदर वाचनाच्या सवयी चे काय फायदे आहेत हे या लेखाद्वारे वर्णन केलेले आहेत.

मुख्य शब्द : वाचन, वाचन सवय, वाचन कौशल्य इ..

वर्णन

वाचण म्हणजे लिखित स्वरूपात असलेली चिन्हे अक्षरे डोळ्याने न्याहळण भाषा ज्ञान अर्थ इत्यादी समजून घेण्याची प्रक्रीया म्हणजे वाचन होय.

वाचन ही ज्ञान घेण्याची क्रीया आहे. वाचन ही कौशल्य विकास करण्याची क्रिया आहे. संभाषण करण्यासाठी वाचन उपयोगी पडते, वाचनामुळे शब्दसंग्रहात वाढ होत, वाचनामुळे आनंद मिळतो, वाचनामुळे तणा तणाव कमी होतो,

वाचनाचे पुढील काही प्रकार आहेत.

1. मथळा वाचन

माणुस नेहमी पुर्ण लेख वाचण्याच्या ऐवजी त्यांचा मथला वाचतो थोडक्यात सांराश वाचन करतो. आणि पुर्ण विषय समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो त्यास मथळा वाचन असे म्हणतात.

2. झटपट वाचन

या वाचन प्रकारात माणुस पटकन झपाट्याने वाचन करतो, म्हणजे त्याला हव्या असलेल्या वाक्यावर तो लक्ष केंद्रीत करतो, आणि

त्यामधील आनवश्यक वाक्ये टाळून पुढील वाक्ये पटकन वाचण्याचा प्रयत्न करतो. या प्रकाराला झटपट वाचन असे म्हणतात.

3. ज्ञान ग्रहन करण्यासाठी केलेले वाचन (खोलवर केलेले वाचन)

या वाचन प्रकारात माणुस प्रत्येक विषय हा खोलवर म्हणजेच त्याच्या प्रत्येक पैलुवर लक्ष टाकत, ज्ञान ग्रहन करत, किंवा प्रत्येक वाक्याचा अर्थ समजून घेत वाचन करत असतो, त्या वाचन प्रकारास ज्ञान ग्रहन करण्यासाठी केलेले वाचन असे म्हणतात.

4. सविस्तर वाचन :-

या वाचन प्रकारात नेहमी जास्त खोलवर न जाता प्रत्येक शब्द ना शब्द वाचन करतो, प्रत्येक ओळ ना ओळ वाचन करतो. पण त्याचा खोलवर अभ्यास करत नाही. त्या वाचन प्रकारास सविस्तर वाचन प्रकार म्हणतात.

वाचनाची सवय3. www.helthplus.com

ज्ञान ग्रहण करणेसाठी अर्थ, समजावून घेण्यासाठी मानव नेहीमी चिन्हायुक्त, अक्षरयुक्त, शब्दयुक्त, वाक्ये डोळ्यांद्वारे समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्याची क्रीया करत असतो. त्यास वाचन असे म्हणतात. याच वाचनाची क्रीया सतत करणे म्हणजे त्याची सवय होय वाचनाची सवय म्हणजे चांगली असते. कारण “‘ÉÉÉä±É” तो ‘ÉÉÉä±É” या म्हणीप्रमाणे जो वाचन करतो तो ज्ञान ग्रहण करतो, बुद्धीमत्ता वाढवतो, आणि चालू परीस्थीतीमध्ये ज्ञानाच्या जोरावर टिकून राहतो, वाचन महत्वाचे आहे कारण वाचणामुळे मानुस आनंदी राहतो, तणावमुक्त राहतो प्रत्येक शक्येचे निरसन वाचन केल्यामुळे होते. वाचणामुळे माणुस तणावमुक्त होऊन जिवनमान वाढते. स्मरणशक्तीत वाढ होऊन मनाला आधार मिळतो, नवीन घटना व नविना गोष्टीचे ज्ञान प्राप्त होते, प्रत्येक संकलपनेचा अर्थ बोध होतो.

वाचनाचे फायदे

वाचन केल्यामुळे व त्याच्या सवयीमुळे पूढील फायदे होतात.

1. वाचणामुळे मेदुंला चालना मिळते
2. वाचणामुळे मनोरंजन होते.
3. वाचणामुळे एकाग्रता वाढते.
4. वाचणामुळे झोप सुधारते.
5. वाचणामुळे ज्ञानात सतत भर पडते.
6. वाचणामुळे शब्द संग्रह वाढतो.
7. वाचणामुळे संभाषण कौशल्य वाढते.
8. वाचणामुळे नवनवीन संकल्पना माहीती होऊन मनुष्य अद्यावत राहतो.
9. वाचणामुळे एकुणच मानसिक आरोग्य सुधारल्यामुळे आयुष्यामान वाढते.

वाचन व वाचन सवय तसेच त्यांचे फायदे इत्यादी सर्व गोष्टी वरील लेखातून समाजावून घेतल्या आहेत. तरी वाचन व वाचनाची सवय आरोग्य, ज्ञान, समाज, संस्कृती इत्यादी मध्ये वृद्धी करणारी आहे.संदर्भ

संदर्भ :

1. www.EnglishClub.com
2. www.umm.ac.in

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theroretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Tachniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj

Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa

K. N. Bhise Arts, Commerce and Vinayakrao Patil Science College, Vidyanagar Bhosare.

Corresponding Author- Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa

DOI- 10.5281/zenodo.7830831

Introduction

India has a diversify Culture, Race, Religion, Colour, Language, Dress, Manners, Customs and Physical geography. From the point of view of the geographical diversity Maharashtra has network of river and other hand total lack of rainfall. One side Maharashtra has fertilized and full of luscious Greenland and other side dry and arid. In matter of altitudes the Kalsubai is the highest peak. The coastal line of the Konkan broken by many creeks. This offered excellent shelter for the Ships and Boats. The Rocky islands near the coast presented invulnerable sites for the navel strength holds. In 17th century population of Maharashtra was very thin and it was mostly covered by forest. Western edge of Maharashtra is always suffering from heavy and uncertain rainfall. Cultivation was very poor and precarious. There were very narrow margin of rivers that peasant is not assured a good return for their labour. The Western Deccan taps very clouds of the Southwest Monsoon so heavy rain shootout at the Ghat range.

The area comprising the Peninsula south of Vindhya- Satpura mountain is called the Deccan plateau. Sahyadri range is best line for defense of the Deccan lands. Inhabitants of Sahyadri were expert in climbing hills through torrent of rain, through dense forest and difficult passes. From this area Chhatrapati Shivaji picked up his helpmates, associates and friends.. Malwa is such a kind of area Chhatrapati Shivaji Maharaj associated Deshmukhs and Deshpandes from Malwa and Jawali.

So many Hindu rulers tried to establish sovereign state in India but except Chhatrapati Shivaji Maharaj no one be successful. Chhatrapati Shivaji Maharaj established Swaraj in Maharashtra. Physical geography of Maharashtra and it's dense forest, river system, hill area helped him. He knew the importance of that remote area and hill forts. In early stage of constructing Swaraj, Chhatrapati Shivaji Maharaj won the Mawla and Jawali region. These regions belong from Konkan, they were covered by dense forest and sharp mountain range, people of this area where hard worker and loyal with their religion and culture. Chhatrapati Shivaji Maharaj got benefit of that physical geography and Maratha people

belong that area to fight with Mughal and Adilshaha.

In 1656 Shivaji conquered Malva region After that he subjugated Konkan in 1659 by killing Afzal Khan at Pratapgad. He had immense support from this area to adventure against superior power especially against Mughal. Maratha warriors were excellent in fighting with enemies. They got best lesson from their past experience to fight with a superior enemies. They had art of overcoming biggest enemy with the help of their surrounding geographical area.

Use of Hill Forts:-

Chhatrapati Shivaji was well known for his forts. Many like Panhala, Raigad, Vishalga , Purandar, Chakan, Shinhgad etc. existed before him. He subjugated them from Adilshaha and Mughal. Pratapgad, Rajgad, Prachandgad, Gagangad, Samangad, Bhushangad, Lohagad, and Vasantgad. were built by him. According to Sabhasad Bhakar 'Chhatrapati Shivaji Maharaj had almost 240 forts out of them 111 forts were built by Him'. Due to these hill forts Shivaji Maharaj could established swaraj and protected it from his strongest enemies.

Raigad is one of the strongest fortresses on the Deccan Plateau. It was previously known as Rairee. It is situated

820 metres above sea Level on the Sahyadri Hills. Raigad was modified by Shivaji Maharaj as the throne or capital of the Maratha Empire. So many new constructions were built on Raigad by the Hiroji Indulkar on the order of Shivaji Maharaj. Raigad is place where shivaji was crowned. Hill forts were central to his empire and their remains are among the foremost sources of information about his rule. These all forts were put under the Havaladar with strong garrison. Strict discipline was followed. These forts proved useful during Maratha – Mughal wars.

Use Gorilla war tactics to defeat Enemies.

Muslim rulers deliberately disrespect Hindu religion, under Muslim regime Hindu religion was ruthlessly put down. Lands devastated, shrine desecrated, Idols were broken, women were violated and all the accumulated wealth of centuries drain away by them. Hinduism was the destroyed by Muslim rulers to enhance their religion. Chhatrapati Shivaji Maharaj thought that it is his duty to preserve Hinduism as a Nobel ancient culture and learnings. He wanted to protect Hinduism and Hindu culture from destructive action of Muslim States, he wanted to established new state wherein everyone has political and religious freedom and toleration for all religion.

There were complete darkness prevails under Muslim rule. There was no enquiry, no justice. Officials do what they please. Violation of women honour, murderers and forced conversion of Hindu to Islam, Demolition of Hindus shrine, Slaughter and similar despicable atrocities prevail under Muslim government. Hindu could not lead won honorable life. Nizam openly murdered jijabai father and brother. Bajaj Nimbalkar of Phaltan was forcefully converted to Islam

Chhatrapati Shivaji Maharaj wanted to establish won independent rule, means a compact well defined geographical unit, with clear regulations and proper gradation of officers. By getting benefit of physical geography of Maharashtra Chhatrapati Shivaji Maharaj wanted to established Swaraj. He used Gorilla war tactics to subjugate various part of Muslim States especially in western part of Maharashtra, without any lost of cost and bloodshed. Guerilla warfare is waged by civilian who are not member of the traditional military unit or

Gorilla combatants are fighting to overthrow or weaken ruling government or regime. Maratha warriors were expert in Guerilla warfare though it was invented by Malik Amber Chief Minister of Nizam of Ahmadnagar.

Under leadership of Chhatrapati Shivaji Maharaj Maratha warriors used this type of warfare, in which they sabotaged, ambushed and surprised raids on unsuspecting military targets. They fought to their own homeland. They use their familiarity with the local landscape and terrain to their advantages. Santaji Ghorpade and Dhanaji Jadhav were excellent in this type of tactics. After death of Chatrapati Sanbhaji Maharaj war of independence was started. Maratha rulers and military commanders defeated so many experienced military leaders of Mughal.

Navy of Shivaji Maharaj :-

Nizam Shah of Ahmednagar had established his own Navy at Janjira and placed Siddhi Yakub Khan as a commander of chief. Siddhi Came from Abyssinia of Africa. they were darling sailors and well versed in naval arts. They had given two functions.

1. Supervision of the coastal trade
2. Provide protection to Muslim pilgrims to Mecca for Hajj.

In 1656 Chhatrapati Shivaji Maharaj subjugated Jawli so his boundary extended to Western coast of Present Maharashtra which is known as Konkan. There were three navel power. They were Siddhi, Portuguese and British. Siddhi was orthodox for their religion. They always followed Islam and Chhatrapati Shivaji Maharaj and his followers gave priority to Hinduism so conflict took place between these two powers. After subjugated North Konkan Chhatrapati Shivaji Maharaj aware about his necessity to form his own Navy to check the activities of Siddhi and straighten his own power on the west coastal Maharashtra as a main base of his power. Chhatrapati Shivaji Maharaj wanted to subjugate island and itself Janjira which was controlled by Siddhi for that Chhatrapati Shivaji Maharaj fought with them. But Shivaji could not win it. To strengthen the Maratha naval power he built four naval Forts to Western coastal area, those were Sindhudurg, Vijaydurg, suvarnadurga and Colaba. The Mughal Empire had criminally neglected this vital subject that is navy.

Chhatrapati Shivaji Maharaj used geographical benefit to defeat Muslim States. He took benefit of dense forest and share hill range of Pratapgarh to defeat Afzal Khan. Pratapgarh was perched on accessible narrow hilltop. It was not suited for an open fight which was Afzal Khan wanted. Even surrounding area of Pratapgarh not allowed to move large enemy to plan against Shivaji. Shivaji remained entirely on the defensive security. He sat on the hilltop of Pratapgadh like the eagle wanted for the opportunity.

Shivaji try to defend Swaraj against superior enemies by using Gorilla war as well as forts. He used hill forts to preserve the acquisitions.

Naval Forts-

Chhatrapati Shivaji Maharaj built four naval forts on difficult rocks on the sea coast but main forts are on the top of the Sahyadri range. after killing Afzal Khan in 1659 Shivaji's boundary reached to Western coastal area, that time, he visualized that the necessity of a strong Navy with suitable based for its location to protect his newly formed Kingdom. First Navy fort he built it was Vijaydurga, next was the Suvarnadurga. After that he built Sindhudurg and Kulaba. Once Shivaji Maharaj secured his position in Konkan he realized the necessity of strong fighting fleets. Shindudurg was built in order to control attacks by Portuguese and Sidhi.

Construction of Forts -

Chhatrapati Shivaji Maharaj knew the importance of the forts to establish Swaraj. He captured most of the forts of Maharashtra from Adil Shah and few were constructed on important place. he followed from basic principles while constructing forts. In early stage he found out places where forts could be constructed. Difficult passages, hill tops, places surrounded by dense forest were given priority. Principal entrance of the forts were secularly closed and graded so no enemy can reached the inside easily. Guns, Ammunition grain and other requisitions were stored in the fort. A plentiful supply of water inside the fort was first necessity in the construction of fort. There were natural springs upon most of the hills while elsewhere special tanks were constructed. He neither destroys the forest surrounding forts nor changes the physical geographical condition. He respected environment and its superiority.

Forts were built on adjunct to his main fighting forces. Main force had only two branches.

1. Troopers. 2. Foot soldiers.

Others were Garrisoning to the forts. In which most of the backward caste people were recruited.

Conclusion:-

In 17th century so many Hindu rulers tried to establish sovereign state in India but except Chhatrapati Shivaji Maharaj no one be successful. Physical geography of Maharashtra and its dense forest, river system, sharp mountain ranges and hill forts and independent nature of inhabitant helped him. Muslim state like Mughal and Adilshah were not used to geographical challenges in Maharashtra. Chhatrapati Shivaji Maharaj got benefit it and defeated them most of the time. Gorilla war tactics was used to defeat strong or superior enemies. Chhatrapati Shivaji respected nature and its delicate balance. He respected environment. He neither destroys forest nor mold river flow while constructing forts. Shivaji Maharaj built four Naval forts on western coastal area to protect his Navy in critical war situation and strengthen his power on this region.

During the Crisis Chhatrapati Shivaji Maharaj took refuge in the hill forts in Sahyadri. Because of these hill forts Shivaji Maharaj Could be successful to fight with the superior enemies like Mughal and Nizam. With the help of Pratapgad which is one of the remote hill forts, Shivaji defeated Afzal Khan. The independence war of the Maratha was going on during the 1681 to 1707. Aurangzeb attracted with strong military to ruin the Swaraj but he could not become of Successful because of Competent leadership of Chhatrapati Shivaji Maharaj and his successor as well as Physical geography of Maharashtra and Independent Nature of inhabitants. In the end we would conclude that Chhatrapati Shivaji Maharaj established Swaraj of Independent Hindu state in Maharashtra in 17th century with the help of Physical Geography of Maharashtra. Without this special privilege Maharaj might not establish independent Hindu state. So many Hindu leaders tried to form separate state in north India such as Chhatrasaal Bundela of Bundelkhand but he couldn't be successful because he didn't have benefit of Physical Geography.

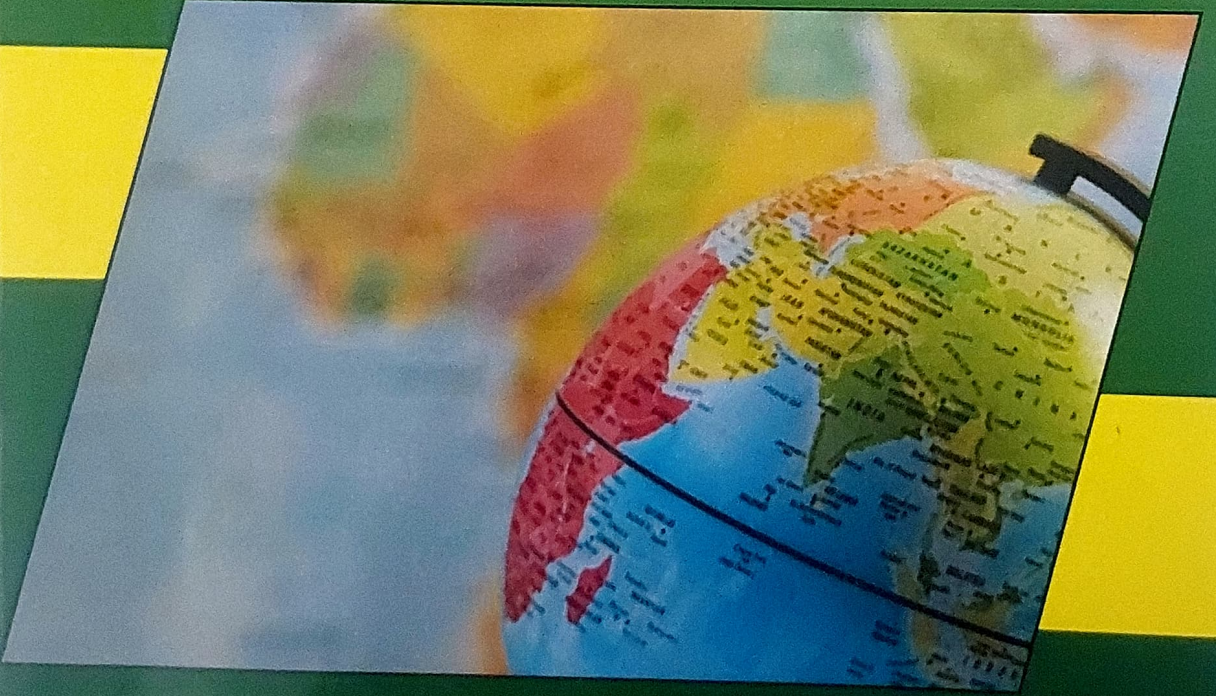
Reference Books

1. Shivaji and His Times -
Jadunatha Sarkar
2. House of Shivaji -
Jadunatha Sarakar
3. The Foundation of Maratha Freedom -
Dr. Shirma R.S
4. Rise of Maratha Power -
Jaysingrao Pawar
5. History of the Marathas -
Grand Duff
6. Maharani Tarabai -
Patil Shalini
7. New History of Marathas -
Sardwsai G.S.

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर
सोलापूर विद्यापीठाच्या
नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित
बी. कॉम. भाग-१ : सेमिस्टर-१

CBCS
PATTERN

व्यापारी भूगोल

प्रा. डॉ. विकास भाऊपाटील नागरे
प्रा. डॉ. विजया हरिदास गायकवाड

 NIRALI[®]
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

यू.जी.सी.च्या पॅटर्ननुसार ...

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठाच्या एफ.वाय.बी.कॉम. भाग - 1,
सेमिस्टर - 1 च्या नवीन अभ्यासक्रमावर आधारित व महाराष्ट्रातील विविध
विद्यापीठांच्या विद्यार्थ्यांसाठी, सेट-नेट तसेच विविध स्पर्धा परीक्षांसाठी उपयुक्त !

नवीन
अभ्यासक्रम

व्यापारी भूगोल-I

(Commercial Geography)-I

• बी.कॉम.भाग 1 •

सेमिस्टर-1 * पेपर - 1

CBCS Pattern

» लेखक «

प्रा. डॉ. विकास भाऊपाटील नागरे

एम.ए., सेट, पीएच.डी., (भूगोल)

भूगोल विभाग प्रमुख, साहाय्यक प्राध्यापक,
भूगोल विभाग, के.एन. भिसे आर्ट्स, कॉमर्स अँड
विनायकराव पाटील सायन्स कॉलेज,
विद्यानगर भोसरे, कुर्दुवाडी.

प्रा. डॉ. विजया हरिदास गायकवाड

एम.ए.नेट, पीएच.डी., (भूगोल), साहाय्यक प्राध्यापक
भूगोल विभाग प्रमुख, यशवंतराव चव्हाण
महाविद्यालय, विद्यानगर करमाळा.

किंमत : ₹ 50.00

 NIRALI
PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5271

व्यापारी भूगोल -I

प्रथम आवृत्ती : सप्टेंबर २०२२

ISBN- 978-93-5451-810-2

© : प्रा. डॉ. विकास भाऊपाटील नागरे, प्रा. डॉ. विजया हरिदास गायकवाड

The text of this publication, or any part thereof, should not be reproduced or transmitted in any form or stored in any computer storage system or device for distribution including photocopy, recording, taping or information retrieval system or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device etc., without the written permission of Authors with whom the rights are reserved. Breach of this condition is liable for legal action.

Every effort has been made to avoid errors or omissions in this publication. In spite of this, errors may have crept in. Any mistake, error or discrepancy so noted and shall be brought to our notice shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher nor the authors or seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one, of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

प्रकाशक

(Poly Plates)

निराली प्रकाशन

अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
Email : niralipune@pragationline.com

योगिराज प्रिंटरस अँड बाइंडर्स

सर्व्हे नं. १०/१, घुले इंडस्ट्रियल इस्टेट,
नांदेड गाव रोड, ता. हवेली,
पुणे ४११ ०४१.

गुद्रक

प्रमुख वितरण केंद्रे

पुणे (For orders within Pune)

११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग,
पुणे ४११ ००२.

☎ (020) 2445 2044 मो. 9657703145
Email : niralilocal@pragationline.com

धायरी (पुणे) (For orders outside Pune)

सर्वे नं. २८/२७ धायरी-नन्हे रोड, एशियन
कॉलेजजवळ, धायरी, पुणे ४११ ०४१.

☎ (020) 2469 0204 मो. 9657703143
Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑफ. हाउसिंग सोसायटी लि., (D wing Ground floor) गिरगाव,
मुंबई ४०० ००४. ☎ (022) 2385 6339/2386 9976 मो. 7045821020 Email : mumbai@niralibooks.com

वितरक शाखा

नागपूर

लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३,
सीताबर्डी, नागपूर ४४० ०१२.

☎ (0712) 2547 129.

Email : nagpur@niralibooks.com

कोल्हापूर

४३८/२, भोसले प्लाझा, ग्राउंड फ्लोअर
खासबाग, बालगोपाल तालीमसमोर,
कोल्हापूर ४१६ ०१२. मो. 9850 046 155

Email : kolhapur@niralibooks.com

जळगाव

३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ,
जळगाव ४२५ ००१.

☎ (0257) 222 0395. 9423491860

Email : jalgaon@niralibooks.com

सोलापूर

R - १५८/२ अवंतीनगर, गोलडन गेटजवळ,
पुणे - नाका चौक,

सोलापूर ४१३००१ मो. 9890918687

Email : solapur@niralibooks.com

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcpune@pragationline.com

➤ १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिजसमोर, पुणे २. मो. 9657703148

➤ ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७

➤ १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रगती बुक कार्नाट : मुंबई : Email : pbcmbai@pragationline.com

➤ अपूर्वा बिल्डिंग, शांभू नं. १, शारदाश्रम सोसायटीसमोर, भवानी शंकर रोड, दादर (पश्चिम),
मुंबई २८. ☎ (022) 24223526

• Email : marketing@pragationline.com • Webside : www.pragationline.com

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-4 Issue-12

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.4 Issue-12 Mar -Apr- 2023

**International journal of advance and applied research
(IJAAR)**

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

Volume-4

Issue-12

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur(M.S), India

Editorial & Advisory Board

Dr. S. D. Shinde

Dr. M. B. Potdar

Dr. P. K. Pandey

Dr. L. R. Rathod

Mr. V. P. Dhulap

Dr. A. G. Koppad

Dr. S. B. Abhang

Dr. S. P. Mali

Dr. G. B. Kalyanshetti

Dr. M. H. Lohgaonkar

Dr. R. D. Bodare

Dr. D. T. Bornare

Published by: Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Effects of Flood Problem and Its Solutions in India Dr. H. L. Jadhav	1-3
2	An analysis of the motivations behind tourists to several beaches in the Raigad District (Maharashtra) Dr. Amol Manohar Bibe	4-11
3	Theroretical Concept Of Eco Criticism In English Literature Prof. Dr. Anupama Prakash Pol	12-14
4	Geographical study of the population of Tadwale village in Madha taluka Solapur District, Maharashtra. Dr. Nagare V. B.	15-19
5	Wind Farm And Socio-Economic Impact -A Study Of Chakala Cluster (Nandurbar). Dr. Prashant R. Torawane	20-25
6	Formulation and Evaluation of Herbal Hand wash Salunke T.R., Inamdar S.I., Deshpande S.N.	26-30
7	Spatial Disparities In Levels Of Socio-Economic Development In Satara District: A Geographical Analysis Prof. (Dr.) Magar Tanaji Raosaheb	31-35
8	A Brief Study Of Ecocriticism In Postmodern English Literature Miss. Shaikh Rabbana Shukur	36-38
9	Environmental hazards: Aam Fan and its impact on Human life. Mousumi Kundu	39-42
10	Impact of Natural Hazards on Human Life Mrs. Sujata Chandrashekhar Bhasme	43-45
11	Morphometric Analysis Of Sina River Basin In Maharashtra Using Gis And Remote Sensing Tachniques Dr. Nagare V. B. , Mr. Gore U. B.	46-52
12	Zooplankton Diversity Of Ghanegao Dam Jambasamarth In Relation To Fishes . Deepak T. Tangade	53-55
13	The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis Dr. Amar G. Wakade	56- 60
14	Evaluation Of Nutraceutical Property Of Orange And Banana Peel Mohammed Anaam Shafique Ahmed Ansari , Ranjana Ganesh Khade	61-65
15	Robert Frost's Birches: An Ecocritical Perspective Mrs. Seema Dnyandeo Jogdand , Dr. Anupama Prakash Pol	66- 68
16	Photocatalytic degradation of malachite green using TiO ₂ nanosphere synthesized by Aspergillus eucalypticola SLF1 Lonar lake Avinash Ashok Survase , Shivangi Shivraj Kanase	69-78
17	Natural Hazards Management in India Mangesh Sudhir Bokefode , Dr.Pro.A.H.KADAM	79-83
18	Biocontrol of bacterial blight of pomegranate caused by Xanthomonas auxonopodis by traditional agent. S. D. Bandgar a, S.P. Chaudhari, Dr. N. R. Damle	84-90
19	Sustainable Production Of Bioplastic From Water Hyacinth Shifa Farooq Siddiqui, Ranjana Ganesh Khade	91-94
20	Assessment On Influence Of Sound Waves Enhance The Growth Of Microorganism. Khushi Kokate , Manish Ahir , Kute , S. Kolhe A 4 , Y. Kale	95-99
21	"Growing Population Worrisome For India." Dr. Prashant R. Torawane	100-102
22	हिंदी साहित्य में संस्कृति संवर्धन में प्रकृति और पर्यावरण की भूमिका Dr. Salunkhe Manisha Namdeo	103-105

23	साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. मोहिते सारिका विष्णुदास	106-108
24	मराठी कवितेतील दुष्काळाचे चित्रण	प्रा.डॉ. तुळशीराम चंद्रसेन उकिरडे	109-112
25	साहित्य, पर्यावरण आणि संस्कृती Literature, Environment and Culture	श्रीमती प्रिती काशिनाथ राऊत	113-117
26	भारतातील नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन	सौ. प्रतिभा विश्वनाथ पांचाळ , डॉ. ए. एच. कदम	118-123
27	इतिहास व पर्यावरण यातील अंतर-संबंध	डॉ. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव	124-126
28	पर्यावरण आणि हरित राजकारण	डॉ. अतुल हणमंत कदम	127-130
29	Aeromycological Studies in Jowar Field of Mangalwedha Tehsil, District Solapur, Maharashtra, India	Goyal A. M. , Tembhurne R. R	131-134
30	वाचनाची सवय आणि त्याचे फायदे	प्रो. होनमुटे. पी. एन	135-136
31	Role of Physical Geography of Maharashtra to Establish Swaraj	Prof. Dr. Pantulwar Ramappa Gangadharappa	137-140
32	The Impact Of Natural Hazards On Human Life: A Study	Dr. Vijaya Haridas Gaikwad	141-144

The Agricultural Productivity in Lower Sina Basin: A Geographical Analysis

Dr. Amar G. Wakade

Asst. Professor, Department of Geography,
K.N. Bhise Art's, Commerce and Vinayakrao Patil Science College, Bhosare, Kurduwadi
Tal.Madha, Dist- Solapur (M.S.)

Corresponding Author- Dr. Amar G. Wakade

Email - amarwakadebsp@gmail.com

DOI-10.5281/zenodo.7821321

Abstract:

Agricultural productivity is a measure of efficiency with which inputs are used to provide an output. The measurement of agricultural productivity helps in knowing the area that is performing rather less efficiency in comparison to the neighboring areas. By delimiting the areas of low, medium and high productivity, agricultural plans may be formulated to remove and minimize for the regional inequalities. It is also provides an opportunity to ascertain the ground reality, the real cause of agricultural backwardness of a region. Therefore, attempt is made here to study agriculture productivity in lower Sina basin. This paper is based on secondary data source. To determine agricultural productivity Jasbir Singh's method (1976) is applied. The study reveals that high agricultural productivity of Jowar in Karmala, Barshi and North Solapur tahsil, is a result of development of surface irrigation facilities and black soil. The high agricultural productivity of Sugarcane in Madha and Mohol tahsil mainly due to the Bhima-Sina joint canal, while it is low in Paranda, Barshi and South Solapur tahsil due to the lower development of surface irrigation facility.

Keywords: Agriculture, Productivity.

Introduction:

The concept of productivity is a relative term and cannot be uniformly applied all over the world. Some have viewed productivity as the overall effectiveness of productive unit, while some have confined the use of the term productivity to denote the ratio of output to the corresponding input of labour. Productivity defined in economic or agricultural geography as output per unit of input or per unit of area respectively. Agricultural productivity is a measure of efficiency with which inputs are used to provide an output (Nanaware A.H., 2015).

Agriculture productivity is a function of number of factors including physical, Socio economical and technical organization, mechanization (Noor Mohammad and Majeed Abdul, 1995). These factors are highly variables and dynamic both in space and in time leading to spatio-temporal variations in agriculture productivity. The regional differences in agricultural productivity are the result partly of natural advantages of a biotic environment and partly of farming

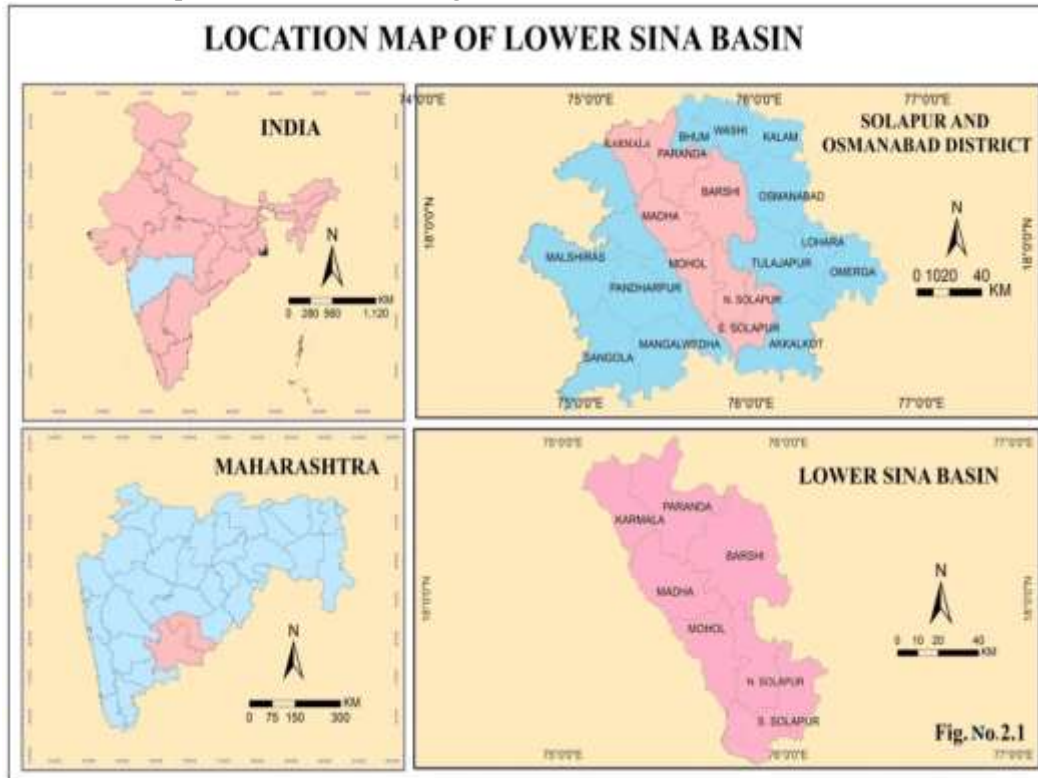
efficiency as controlled by cultural ecology. The choice of farm inputs, and their relative quantities, and the techniques and the skill is largely depend on education and educational attainment of farmers (Nanaware A.H., 2018). It is widely accepted that agriculture production is the result of combinations of infra-structural elements, viz, physical, techno-economic, socio-economic, socio-culture, etc. by which agriculture efficiency is influenced (Singh S. and Chauhan V. S., 1994). By delimiting the areas of low, medium and high productivity, agricultural plans may be formulated to remove and minimize for the regional inequalities. It is also provides an opportunity to ascertain the ground reality, the real cause of agricultural backwardness of a region. Therefore, attempt is made here to study agriculture productivity in lower Sina basin.

Location of study region:

The study area is located in South central part of Maharashtra State. It is situated between 17° 20' 22" North latitude

to 18° 40' 00" North latitude and 75° 02' 00" East longitude to 76° 10' 00" East longitude. It lies on the Deccan plateau. On an average

height of study area is 510 meters above mean sea level.

The study region is bounded to the North by upper Sina basin, to the East by Manjra sub basin No 4 to the West by upper Bhima basin No 17 and 18 to the South side is bounded by Karnataka State. Its shape is roughly rectangular, its East side covered by large area of the Balaghat ranges and uneven with patches of low-level plain.

The total geographical area of Sina basin is 12742 square kilometers and total length of river is 300 kilometers out of them length of lower Sina is 180 kilometers and total geographical area of lower Sina basin is 6683.3 square kilometers. Lower Sina drains total seven tahsil of Maharashtra State, out of them six tahsil are Solapur district i.e., Karmala, Barshi, Madha, Mohol, North Solapur and South Solapur, one tahsil are Osmanabad district i.e., Paranda tahsil.

Objectives:

The main objective of the present study is to analyze agriculture productivity in lower Sina basin.

Data Collection and Methodology:

The present study is based on secondary data source. To fulfill the objective data regarding per hectare yield and production is collected from Socio Economic review and District Statistical Abstract of Solapur and Osmanabad districts.

Agricultural epitomes published by state Government for the period of 1991-95 and 2011 to 2015.

After data collection, the data is processed. To avoid fluctuation and to get reliable result the five years average is taken into consideration. Tahsil is taken as the basic unit of investigation. To determine agricultural productivity, the technique introduced by Jasbir Singh (1976) is applied. The procedure explained as follows.

$$Y_i = \frac{Y_{ae}}{Y_{ar}} \times 100$$

Where,

Y_i = is the crop yield index.

Y_{ae} = is the average yield per hectare of crop 'a' in the component enumeration unit.

Y_{ar} = is the average yield of the crop 'a' in the entire region.

$$C_i = \frac{P_{ae}}{P_{ar}} \times 100$$

Where,

C_i = is the crop concentration index.

P_{ae} = is the percentage strength of crop 'a' in the total cropped area in the Component enumeration unit.

P_{ar} = is the percentage strength of crop 'a' in the total cropped area in the entire region.

The derived crop yields and concentration indices for crops are ranked separately, yield and concentration ranks for. The equation is as follows.

individual crops are added and there after divided by two thus giving the crop yield and concentration indices ranking coefficient.

$$\text{Crop Yield and Concentration Indices Ranking Coefficient For Crop-A} = \frac{\text{Crop Yield Index Ranking Crop 'A' + Crop Concentration Index Ranking Crop 'A'}}{2}$$

This will give an idea of the level of agricultural productivity. The lower the ranking coefficient, the higher the level of agricultural productivity and vice versa. This technique helps to identify the crop of good level of productivity in the region. The ranking coefficients for individual crops thus derived are arranged in order and coefficients are grouped in to three efficiency grade viz. high grade, moderate grade and low grade for discussing the spatial variations in the region. In similar way, adding the value of all the crops selected for each tahsil and divided by 'n' has divided overall ranking coefficient. Where 'n' refers to selected crops having percentage strength above 5. On the basis of Jasbir Singh's technique the result and conclusion are drawn.

Result and Discussion

Agricultural Productivity in Selected Crops:

Jowar:

Table 1: Crop Yield & Concentration Indices Ranking Coefficient of Selected Crops (2011-12 to 2015-16 and 2016-17 to 2020-21)

2011-12 to 2015-16							
Tahsil	Jowar	Wheat	Maize	Tur	Gram	Groundnut	Sugarcane
Karmala	2	5.5	2	4.5	6	3	4
Barshi	2	5.5	4.5	2.5	2	2.5	5.5
Madha	4.5	3	3	4	5	6	2
Mohol	4.5	1	2.5	4.5	3.5	4	1.5
N. Solapur	2.5	3	4.5	5	7	5	3
S. Solapur	5.5	3.5	5.5	5	2.5	3.5	5
Paranda	7	6.5	7	3.5	2	2	7
2016-17 to 2020-21							
Tahsil	Jowar	Wheat	Maize	Tur	Gram	Groundnut	Sugarcane
Karmala	2.5	4.5	1	4	4	2.5	2.5
Barshi	2	5	3	1.5	2	2.5	4.5
Madha	5	2.5	2	6	4.5	6.5	1.5
Mohol	4.5	2	2.5	5.5	3	4.5	1.5
N. Solapur	2	2	5	4.5	6.5	3.5	2.5
S. Solapur	5	4	5.5	5	2	4	4.5
Paranda	6	6	6	2	1	1.5	6.5

Source: Compiled by researcher, on the basis of Socio-economic Review and district Statistical Abstract of Solapur and Osmanabad District 2011-12 to 2020-21, Chief Statistical office of Agriculture Maharashtra State, Pune.

Wheat:

The table 1 indicates that the high productivity of Wheat is observed in Barshi and Mohol tahsil during 2011-15. The moderate productivity is recorded in Karmala, Madha, North Solapur and South Solapur tahsil. It is low only in Paranda tahsil due to low rainfall.

The table 1 shows that during 2016-20, high productivity of Wheat was observed only in Mohol and North Solapur tahsil due to use of high yielding varieties and availability of water for irrigation. The moderate productivity of Wheat is recorded in Madha, South Solapur tahsil. It is low in Karmala, Barshi and Paranda tahsil.

During the period of investigation, the productivity of Wheat is increased in Madha and Mohol tahsil because with the increase of irrigated area under Wheat crops respectively.

Maize:

The table 1 shows that during 2011-15, the high productivity of Maize was recorded in Karmala, Barshi, Mohol and North Solapur tahsil. The moderate productivity is recorded in Madha and South Solapur tahsil. It is low only in Paranda tahsil due to low rainfall.

During 2016-20, the high productivity of Maize was observed in Karmala and Mohol tahsil due to increase in irrigated area. The moderate productivity of Maize is recorded in Barshi, Madha and North Solapur tahsil, while it is low in Paranda and South Solapur tahsil.

During the period of investigation, the productivity of Maize increased in Madha and Karmala tahsil, due to high yield varieties and increased in irrigated area.

Tur:

The table 1 indicates that the high productivity of Tur was recorded only in Barshi tahsil in 2011-15. The moderate productivity of Tur recorded in Paranda, Madha and South Solapur tahsil. It is low in Karmala, Mohol and North Solapur tahsil.

During 2016-20, the high productivity of Tur is observed only in Barshi and Paranda tahsil due to favorable soil and climate. The moderate productivity of Tur is recorded in Karmala and North Solapur tahsil, while it is low in Madha Mohol, and South Solapur tahsil.

During the period of investigation, the productivity of Tur increased in Paranda and Barshi tahsil due to high yield varieties.

Gram:

The table 1 exhibits that the high productivity of Gram was recorded in Karmala and Barshi tahsil during 2011-15. The moderate productivity of Gram is recorded only in Paranda tahsil, whereas it is low in Madha, Mohol, North Solapur and South Solapur tahsil.

During 2016-20, the high productivity of Gram is recorded in Barshi, Paranda and South Solapur tahsil. The moderate productivity of Gram is recorded in Madha and Mohol tahsil, while it is low in Karmala and North Solapur tahsil.

During the period of investigation, the productivity of Gram was increased in Barshi and Paranda tahsil due to high yield varieties.

Groundnut:

The table shows that during 2011-15, the high productivity of Groundnut was recorded in Paranda, Barshi and Karmala tahsil, whereas the low productivity of Groundnut was recorded in Madha, Mohol, North Solapur and South Solapur tahsil.

The table shows during 2016-20, the high productivity of Groundnut is recorded in Karmala, Barshi and Paranda tahsil due to development of surface irrigation facilities. The moderate productivity of Groundnut is recorded in North Solapur and South Solapur tahsil, while it is low in Madha and Mohol tahsil.

During the period of investigation, the productivity of Groundnut was increased in Karmala and Paranda tahsil due to development of irrigation facilities.

Sugarcane:

The table 1 shows that during 2011-15, the high productivity of Sugarcane was found in Madha, Mohol, North Solapur and South Solapur tahsil. The moderate productivity of Sugarcane is recorded only in Karmala tahsil, while it is low in Barshi and Paranda tahsil.

The table indicates that during 2016-20, the high productivity of Sugarcane is recorded in Madha and Mohol tahsil due to Bhima-Sina joint canal. The moderate productivity of Sugarcane is recorded in Karmala and North Solapur tahsil, while it is low in Paranda, Barshi and South Solapur tahsil.

During the period of investigation, the productivity of Sugarcane was increased in Madha, Mohol and North Solapur tahsil, mainly due to development of surface irrigation facility.

Conclusions:

The study reveals that agricultural productivity in study region is function of geographical factors. The high agricultural productivity of Jowar in Karmala, Barshi and North Solapur tahsil is a result of fertile black (regur) soil and availability of irrigation facility. The high productivity of Wheat is recorded in Mohol tahsil due to use of high yielding varieties and availability of irrigation. The high productivity of Tur in Barshi tahsil is a result of favorable soil and climate. The high productivity of Sugarcane in Madha and Mohol tahsil mainly due to the Bhima-Sina joint canal and development of surface irrigation facility, it is low in Paranda, Barshi and South Solapur tahsil because of lower development of surface irrigation facility.

References:

1. Husain Majid (2010): Systematic Agricultural Geography, Rawat publication, Jaipur and Delhi, PP. 244-245.
2. Nanaware A. H. (2015): Level of Agricultural Productivity in Marathwada Region, Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika, Vol. 32, No.1, PP. 45-50..
3. Nanaware A. H. (2018): Impact of Educational Attainment on Per Hectare Yield of Sugarcane: A Case Study of Village Chavanwadi in Solapur District 'Research Journey' International Multidisciplinary E- Research Journal Special Issue 80 (A) PP.45-50.
4. Noor Mohamd and Majeed Abdul (1995): Determinants of Agricultural productivity in arid regions, Concept publication Company, New Delhi, P. 101.
5. Singh S. & Chauhan V.S. (1994): Measurement of Agriculture Productivity: A Case study of Uttar Pradesh, Geographical Review of India, Vol. 39 PP.222-230.